

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (MANTIK)
ANABİLİM DALI

İLK DÖNEM İSLÂM MANTIKÇILARINDA KIYAS

Doktora Tezi

Halil İmamoğlu

Ankara 2006

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (MANTIK)
ANABİLİM DALI

İLK DÖNEM İSLÂM MANTIKÇILARINDA KIYAS

Doktora Tezi

Halil İmamoğlu

Tez Danışmanı

Doç. Dr. İsmail KÖZ

Ankara 2006

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (MANTIK)
ANABİLİM DALI

İLK DÖNEM İSLÂM MANTIKÇILARINDA KIYAS

Doktora Tezi
Halil İmamoğlu

Tez Danışmanı
Doç. Dr. İsmail KÖZ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Doç. Dr. İsmail KÖZ (Danışman)

Prof. Dr. Mehmet BAYRAKDAR

Doç. Dr. Bünyamin ERUL

Prof. Dr. M. Tahir YAREN

Prof. Dr. İbrahim EMİROĞLU

Tez Sınav Tarihi: 16.11.2006

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	IV
ÖNSÖZ.....	VIII
GİRİŞ	1
AKILYÜRÜTME (İSTİDLÂL).....	1
1. AKILYÜRÜTME ve ÇEŞİTLERİ.....	1
2. TA'LÎL (TÜMDENGELİM)	4
3. KIYASIN ÖNEMİ	6
I. BÖLÜM.....	8
KIYAS.....	8
1. KIYASIN TANIMI ve TAHLİLİ.....	8
2. KIYASIN TEMEL İLKESİ.....	15
3. KIYASIN YAPISI ve UNSURLARI	17
4. KIYASIN KURALLARI	26
II. BÖLÜM	30
KIYAS ÇEŞİTLERİ	30
1. İKTİRÂNÎ (KESİN) KIYASLAR.....	35
1.1. YÜKLEMLİ İKTİRÂNÎ (KESİN) KIYASLAR.....	36
1.1.1. KIYASIN ŞEKİLLERİ.....	38
1.1.2. ŞEKİLLERİN ŞARTLARI	50
1.1.3. ŞEKİLLERİN DARBLARI.....	52
1.1.4. ŞEKİLLERİN DEĞERİ	54
1.1.5. ŞEKİLLERİN İRCÂSİ (İNDİRGENMESİ).....	58
1.1.6. BİRİNCİ ŞEKİL	63
1.1.6.1. Fârâbî'de Birinci Şekil	63
1.1.6.2. İbn Sînâ'da Birinci Şekil.....	65
1.1.6.3. Gazâlî'de Birinci Şekil.....	66
1.1.6.4. Daha Sonraki İslâm Mantıkçılarında Birinci Şekil	70
1.1.6.4.1. Birinci Şeklin Şartları	70
1.1.6.4.2. Birinci Şeklin Darbları.....	72
1.1.6.4.3. Birinci Şeklin Misâlleri	74
1.1.7. İKİNCİ ŞEKİL	76
1.1.7.1. Fârâbî'de İkinci Şekil	76
1.1.7.2. İbn Sînâ'da İkinci Şekil.....	80
1.1.7.3. Gazâlî'de İkinci Şekil	82
1.1.7.4. Daha Sonraki İslâm Mantıkçılarında İkinci Şekil.....	87
1.1.7.4.1. İkinci Şeklin Şartları	88
1.1.7.4.2. İkinci Şeklin Darbları	90

1.1.7.4.3. İkinci Şeklin Misâlleri.....	92
1.1.8. ÜÇÜNCÜ ŞEKİL	94
1.1.8.1. Fârâbî'de Üçüncü Şekil.....	94
1.1.8.2. İbn Sînâ'da Üçüncü Şekil.....	100
1.1.8.3. Gazâlî'de Üçüncü Şekil	102
1.1.8.4. Daha Sonraki İslâm Mantıkçılarında Üçüncü Şekil.....	106
1.1.8.4.1. Üçüncü Şeklin Şartları.....	107
1.1.8.4.2. Üçüncü Şeklin Darbları	108
1.1.8.4.3. Üçüncü Şeklin Misâlleri.....	110
1.1.9. DÖRDÜNCÜ ŞEKİL	113
1.1.9.1. Dördüncü Şeklin Şartları	113
1.1.9.2. Dördüncü Şeklin Darbları.....	114
1.1.9.3. Dördüncü Şeklin Misâlleri	118
1.2. ŞARTLI İKTİRÂNÎ (KESİN) KIYASLAR.....	122
1.2.1. İBN SÎNÂ'DA ŞARTLI İKTİRÂNÎ (KESİN) KIYASLAR.....	123
1.2.2. ŞARTLI İKTİRÂNÎ (KESİN) KIYASIN ÇEŞİTLERİ.....	127
1.2.3. ÖNCÜLLERİ BİTİŞİK ŞARTLI KIYASLAR	129
1.2.4. ÖNCÜLLERİ AYRIK ŞARTLI KIYASLAR	136
1.2.5. ÖNCÜLLERİ BİTİŞİK ŞARTLI ve YÜKLEMLİ KIYASLAR	141
1.2.6. ÖNCÜLLERİ AYRIK ŞARTLI ve YÜKLEMLİ KIYASLAR	144
1.2.7. ÖNCÜLLERİ BİTİŞİK ŞARTLI ve AYRIK ŞARTLI KIYASLAR	150
2. İSTİSNÂÎ (SEÇMELİ) KIYASLAR.....	154
2.1. İSTİSNÂÎ (SEÇMELİ) KIYASIN ÇEŞİTLERİ.....	158
2.2. BİTİŞİK ŞARTLI İSTİSNÂÎ (SEÇMELİ) KIYASLAR	161
2.2.1. Fârâbî'de Bitişik Şartlı İstisnâî Kıyaslar	161
2.2.2. İbn Sînâ'da Bitişik Şartlı İstisnâî Kıyaslar	162
2.2.3. Gazâlî'de Bitişik Şartlı İstisnâî Kıyaslar.....	164
2.2.4. Daha Sonraki İslâm Mantıkçılarında Bitişik Şartlı İstisnâî Kıyaslar	168
2.3. AYRIK ŞARTLI İSTİSNÂÎ (SEÇMELİ) KIYASLAR	173
2.3.1. Fârâbî'de Ayrık Şartlı İstisnâî Kıyaslar	173
2.3.2. İbn Sînâ'da Ayrık Şartlı İstisnâî Kıyaslar	178
2.3.3. Gazâlî'de Ayrık Şartlı İstisnâî Kıyaslar.....	180
2.3.4. Daha Sonraki İslâm Mantıkçılarında Ayrık Şartlı İstisnâî Kıyaslar	182
III. BÖLÜM.....	188
KIYASIN EKLERİ (LEVÂHİK).....	188
1. BİLEŞİK KIYASLAR.....	188
1.1. Fârâbî'de Bileşik Kıyaslar	188
1.2. İbn Sînâ'da Bileşik Kıyaslar.....	191
1.3. Gazâlî'de Bileşik Kıyaslar	192
1.4. Daha Sonraki İslâm Mantıkçılarında Bileşik Kıyaslar.....	194

2. HULFÎ KİYAS	197
2.1. Fârâbî’de Hulfî Kıyas	197
2.2. İbn Sînâ’da Hulfî Kıyas	199
2.3. Gazâlî’de Hulfî Kıyas	199
2.4. Daha Sonraki İslâm Mantıkçılarında Hulfî Kıyas	201
3. NÂKİS (EKSİK ÖNCÜLLÜ) KİYAS	203
4. KİYASİ MÜSÂVÂT (EŞİTLİK KİYASI)	206
5. İSTİKRÂ (TÜMEVARIM)	207
5.1. Fârâbî’de İstikrâ.....	213
5.2. İbn Sînâ’da İstikrâ	214
5.3. Gazâlî’de İstikrâ	216
5.4. Daha Sonraki İslâm Mantıkçılarında İstikrâ	219
6. TEMSİL (ANALOJİ)	222
6.1. Fârâbî’de Temsîl.....	223
6.2. İbn Sînâ’da Temsîl	224
6.4. Daha Sonraki İslâm Mantıkçılarında Temsîl	226
SONUÇ	230
BİBLİYOGRAFYA	243

KISALTMALAR

AKM	: Atatürk Kültür Merkezi
A	: Ankara Üniversitesi
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
b.	: Bin, ibn
bkz.	: Bakınız
bild.	: Bildiri
bsk.	: Baskı
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
d.	: Doğumu
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
dp.	: Dipnot
Dr.T	: Doktora Tezi
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
h.	: Hicrî
hzt.	: Hazırlayan
krş.	: Karşılaştırınız
M..	: Milattan nce
M.S.	: Milattan sonra
md.	: Madde
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MT	: Mezuniyet Tezi
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
nşr.	: Neşreden

ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
smp.	: Sempozyum
ss.	: Sayfalar, sayfa sayısı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik
trhsz.	: Tarihsiz, tarih belirtilmemiş
vb.	: Ve benzerleri
vd.	: Ve devamı
vol.	: Volüme (Cilt)
Y.	: Yıl
yay.	: Yayınları
YLT	: Yüksek Lisans Tezi
yrsz.	: Yer ismi belirtilmemiş

Tezde Kullanılan Osmanlıca ve Arapça Eserlerin Kısaltmaları:

Ali Sedâd, <i>Mîzânu'l-Ukûl</i>	:Mîzânu'l-Ukul fî'l-Mantık ve'l-Usûl
Ebherî, <i>Keşfu'l-Hakâik</i>	:Keşfu'l-Hakâik fî Tahrîri'd-Dekâik
En-Neşşâr, <i>Menâhîcu'l-Bahs</i>	:Menâhîcu'l-Bahs inde Müfekkiri'l-İslâm
Es-Sadr, <i>el-Üsûsü'l-Mantıkıyye</i>	:el-Üsûsü'l-Mantıkıyye li'l-İstikra
Eş-Şâmî, <i>el-Kıyâs</i>	:Dirâsâtun fî İlmi'l-Mantık-el-Kıyas
Fârâbî, <i>Kıyâsu's-Sağîr</i>	:Kitâbu'l-Kıyâsi's-Sağîr
Gazâlî, <i>Mî'yâru'l-İlm</i>	:Mî'yâru'l-İlm fî Fenni'l-Mantık
İbn Sînâ, <i>el-Mûcez fî'l-Mantık</i>	:el-Mûcezü's-Sağîr fî'l-Mantık
İbn Sînâ, <i>eş-Şifa', IV</i>	:eş-Şifa, el-Mantık, IV, el-Kıyas
K. Râzî, <i>Levâmi'l-Esrâr</i>	:Levâmiu'l-Esrâr fî Şerhi Metâliu'l-Envâr
K. Râzî, <i>Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye</i>	:Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye fî Şerhi Risâleti's-Şemsiyye
Kazvînî, <i>er-Risâletü's-Şemsiyye</i>	:er-Risâletü's-Şemsiyye fî'l-Kavâidi'l- Mantıkıyye

Tezde Kullanılan Türkçe ve İngilizce Eserlerin Kısaltmaları:

Atademir, <i>Aristo</i>	: Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı
Atay, "Kıyasın Dördüncü Şekli"	: "Mantıktaki Kıyasın Dördüncü Şekline Dair"
Bingöl, <i>Gelenbevî</i>	: Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı
Bingöl, "İhvanü's-Safa"	: "İhvanü's-Safa Risalelerinden Mantık Konuları"
Çapak, "Gazâlî'ye Göre Kıyas Şekilleri"	: "Gazâlî'ye Göre Kıyas Şekilleri ve Kıyas'ın Kur'an'a Uygulanması"
Çapak, <i>Gazâlî</i>	: Gazâlî'nin Mantık Anlayışı
Çüçen, <i>Mantık</i>	: Klasik Mantık (Mantığa Giriş)
Durusoy, "Gazâlî'de Mantık"	: "Gazâlî'de Mantık Biliminin Yeri"
Durusoy, "İbn Sînâ"	: "İbn Sînâ'nın Klâsik Mantığa Katkıları"
Emiroğlu, <i>Mantığa Giriş</i>	: Klasik Mantığa Giriş
Eralp, "Leibniz"	: "Leibniz'in Kıyas Teorisi"
Hasırcı, <i>Mill</i>	: John Stuart Mill'in Tümevarım Anlayışı
Kaya, <i>Aristoteles ve Felsefesi</i>	: İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi
Kömürcü, <i>Ebherî</i>	: Esîrüddin el-Ebherî'nin Kıyas Anlayışı
Lachelier, <i>Tümevarımın Temeli</i>	: Tümevarımın Temeli Hakkında
Nicod, <i>Tümevarımın Problemi</i>	: Tümevarımın Mantıksal Problemi
Öner, <i>Türkiye'de İlim ve Mantık</i>	: Tanzimattan Sonra Türkiyede İlim ve Mantık Anlayışı
Taylan, <i>Mantık</i>	: Mantık Tarihçesi-Problemleri
Yaren, <i>İbn Sînâ</i>	: İbn Sînâ Mantığına Giriş
Yıldırım, <i>Mantık</i>	: Mantık-Doğru Düşünme Yöntemi

ÖNSÖZ

İnsan düşünen bir varlıktır. Onun bu düşüncesi toplum içinde fikirlerin ve duyguların kelimelerle nakledilmesinden ve değiştirilmesinden doğmuştur. Düşüncenin bağlı olduğu kurallar önce dilin kurallarıdır. Bu kurallar kültür çevrelerine göre değişir. Fakat kültür ve dil çevrelerinin farkları üstünde onları birleştiren bazı düşünce kuralları da vardır. Bu kurallar her kültür çevresinde, her çağda geçerlidir.

Peki bu kurallar nelerdir? Bu kurallar insanın mantıklı düşünmesini sağlayan kurallardır. Mantıklı düşünme ise doğru ve tutarlı düşünme demektir. Doğru veya tutarlı düşünme akılyürütmektir. Akılyürütme dâimâ hüküm vermekle beraber olur. Hüküm vermek iki kavram arasında bağ kurmaktır. Akılyürütme ise bilinen hükümlere dayanarak bilinmeyen hükümler elde etmektir. Zihin akılyürütürken akıl veya mantık ilkeleri adı verilen ilkelere dayanır. Bu ilkeler; özdeşlik, çelişmezlik, üçüncü şıkkın imkânsızlığı ve yeter sebep ilkesidir. İşte mantıklı düşünme de bu ilkelere uygun olan düşünmedir.

Doğru düşünmeyi konu olarak ele alan mantık, doğru düşünmenin (tutarlı) akılyürütmelerde bulunmanın şartlarını, kurallarını ve biçimini tesbit eder.¹

Genellikle üç türlü akılyürütmeden bahsedilir. Tümdengelim (ta'lîl), tümevarım (istikrâ) ve analogi (temsîl).

Klasik mantığın en çok önem verdiği akılyürütme tümdengelimdir. Tümdengelimde zihin bir veya birkaç hükümden hareket ederek zorunlu bir sonuca varır. Kıyas, tümdengelimde en mükemmel şekli olarak kabul edilir. Bu nedenle klasik mantık akılyürütmede esas olarak kıyası almıştır. Amaç kıyası incelemektir. Diğer iki akılyürütme şekli olan tümevarım ve analogi klasik mantıkçıların fazla önem verdikleri konular değildir.

Bilindiği gibi mantık biliminin kurucusu Aristoteles (384-322)'tir. Her ne kadar ondan önce İran, Hint ve Yunan'daki filozoflar mantık üzerinde çeşitli düşünceler ileri sürmüşlerse de bu bilimi ilk defa sistemli bir şekilde ele alan ve disiplin hâline getiren Aristoteles olmuştur.

¹ Mantıkta söz konusu olan akıl doğruluğudur. Akıl doğruluğu kendini akılyürütmede gösterir. Akılyürütmede basamaklar arasında tutarlılık veya akla yatkinlik olursa ona "doğru" denir. Tutarlılık veya yatkinlik ise akıl ve mantık ilkeleri denen ilkelere uygunluk demektir. Akıl bu ilkelere kendinden uyar, doğru veya yanlış akılyürütmeyi derhal fark eder. Akıl doğruluğu akılyürütmenin şekli ile ilgilidir.

Aristoteles mantık konularını kendisinden sonra “Organon”² adı verilen eserlerinde incelemiştir. Aristoteles bu kitaplarda; kavramlar, hükümler, akıl yürütmeler ve çeşitli isbât şekilleri üzerinde durur. Akılyürütmelerde en çok kıyasa yer verir. Kıyas Aristoteles mantığının belkemiğini teşkil eder.

Aristoteles’e göre zihin kanunları aynı zamanda varlığın da kanunlarıdır. Dolayısıyla Aristoteles’in mantığı metafizikle sıkı bir ilişki içindedir. Bu durum onun kıyasa neden çok değer verdiğini de açıklamaktadır.

Aristoteles’in eserlerinin Arapça’ya tercüme edilmesi ile İslâm kültür dünyasına, giren Aristoteles mantığı üzerine asıl çalışmalar, Fârâbî (870-950)³ ile başlamış ve İbn Sînâ (980-1037)⁴ ile devam etmiştir. Daha sonra gelen İslâm mantıkçıları da, esasını Aristoteles mantığının teşkil ettiği Fârâbî ve İbn Sînâ geleneğini devam ettirmişlerdir.

İslâm kültür dünyasında mantık bilimi aleyhine beliren bazı fikirler ortaya çıkmışsa da, “Mantıkta dine taalluk eden menfî ve müsbet bir husus olmadığını ve bu ilmi bilmeksizin sağlam bilgiler elde edilemeyeceğini” söyleyen Gazâlî (1058-1111)⁵ sayesinde, mantık İslâm dünyasında meşrulaşmış ve İslâm medreselerinde okutulan bilimlerin en önemlilerinden biri hâline gelmiştir.

Kıyasın yapısı, çeşitleri ve şekilleri hususunda İslâm mantıkçılarının düşünce ve görüşlerini incelemek gayesi ile, “İlk Dönem İslâm Mantıkçılarında Kıyas” konusunu doktora tezi olarak seçmiş bulunuyoruz.

Esasını Aristoteles mantığının teşkil ettiği Fârâbî ve İbn Sînâ geleneğinin daha sonraki mantıkçıları tarafından devam ettirilmiş olması sebebiyle çalışmamızda önce Fârâbî ve İbn Sînâ’yı, daha sonra da mantığı İslâmî ilimlere uygulayan Gazâlî’yi, ayrı ayrı ele aldık.

Daha sonra gelen İslâm mantıkçılarından Ebherî (1200-1263/1265)⁶, Urmevî (1198-1283)⁷, Kazvî (1203-1276/1294)⁸, Kutbuddin Râzî (1290-1365)⁹ ve Taftazânî

² “Organon” altı kitaptan meydana gelmektedir. Bu altı kitap şunlardır: *Kategoriler, Önergeler, Birinci Analitikler, İkinci Analitikler, Topikler, Sofistik Deliller*.

³ Ebu Nasr Muhammed el-Fârâbî (870-950).

⁴ Ebu Ali el-Hüseyin İbn Sînâ (980-1037).

⁵ Ebu Hâmid Muhammed el-Gazâlî (1058-1111).

⁶ Erîrûddin el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkandî el-Ebherî (d. 1200 m., ö. 661/1263 veya 663/1265). (Bkz. Kamil Kömürcü, *Esîrûddin el-Ebherî’nin Kıyas Anlayışı*, YLT, Ankara, 2004; Esîrûddin el-Ebherî, *Keşfu’l-Hakâik fî Tahrîri’l-Dekâik*, neşreden in önsözü, Tenkitli Metin ve İnceleme, İbrahim Sarioğlu, İstanbul 1998, s. 12).

(1322-1390)¹⁰; Fârâbî ve İbn Sînâ geleneğini takip etmişlerdir. Bu nedenle, onların en çok rağbet görüp de klasikleşen eserlerini meczederek bir arada verdik.

Kısaca ifade edecek olursak, önce, konuların Fârâbî, İbn Sînâ ve Gazâlî tarafından ele alınış tarzını ortaya koyduk, sonrasında ise diğer İslâm mantıkçılarının görüşlerini aktardık.

Ebherî, Urmevî ve Kazvînî çağdaştır. Ancak bazı kaynaklarda Kazvînî, Ebherî'nin öğrencisi olarak zikredilmektedir.¹¹ Bu nedenle, dipnotlarda, önce Ebherî'nin, daha sonra Urmevî ve Kazvînî'nin, son olarak da Taftazânî'nin eserlerini verdik. Kutbuddin Râzî'nin şerhlerini ise, şerhe konu olan eserlerden hemen sonra zikrettik.

Urmevî'nin, “*Metâliu'l-Envâr*”¹² ve Kazvînî'nin “*er-Risâletü's-Şemsiyye*”¹³ adlı eserlerinin farklı iki nüshasından yararlandık. Baskı tarihine göre bu iki nüshanın sayfa numaraları arasında bölüm işaretini kullandık.

Çalışmamız esnasında, İslâm mantıkçılarının kendi eserlerini kaynak kitap olarak kullanmaya özen gösterdik. Ayrıca Türkçe'ye kazandırılmış eserlerden de asıllarıyla karşılaştırarak faydalandık. Dipnotlarda eserlerin asıllarını köşeli parantez içerisinde zikrettik. Kıyasla ilgili birçok konuyu bu eserlerden özetleyerek ortaya koymaya çalıştık. Kıyasa dair hususlarda İslâm mantıkçılarının takip ettikleri metodu araştırarak onların görüşleri çerçevesinde tezimize şekil verdik. Ancak konuyu dağıtmamak için bazı bahislere, bazı bahislerde de ayrıntıya girmedik. Konuyu kısa ve öz olarak vermeye gayret ettik. Konunun daha iyi anlaşılması için İslâm mantıkçıların verdikleri misâlleri, duruma göre bazen aynen, bazen de ufak değişikliklerle zikrettik.

Tezimizde mümkün olduğu kadar Türkçe terim kullanmağa çalıştık. Her terimin Türkçeleriyle birlikte parantez içerisinde Arapça'sını da yazdık.

⁷ Ebu's-Senâ Sirâcuddin Mahmud b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Hâmid el-Urmevî (d. 594/1198, ö. 1283). (Bkz. Akkanat, Hasan, *Kadı Sirâceddin el-Ürmevî ve Metâliu'l-Envâr, Tahkik, Çeviri, İnceleme*, 3. Cilt: *İnceleme*, Basılmamış Dr.T, Ankara 2006, s. 6, 11).

⁸ Necmuddin Ali b. Ömer el-Kazvînî el-Kâtibî (d. 1203 m., ö. 675/1276 veya 692/1294). (Bkz. Çaldak, Hüseyin, *Necmeddin Ali b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvînî'nin Hayatı, Eserleri ve Mantıktaki Yeri*, YLT, Erzurum 1998, s. 7, 10).

⁹ Kutbuddin Mahmûd b. Muhammed er-Râzî et-Tahtânî (d. 1290 m., ö. 766/1365).

¹⁰ Saduddin Mes'ud b. Ömer b. Abdullah et-Taftazânî (d. 1322 ö. 1390 m).

¹¹ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik, neşredeninin önsözü*, s. 10.

¹² *Metâliu'l-Envâr*'ın 1277 ve 1303 baskılı nüshalarını kullandık. Dipnotlarda önce 1277 tarihli nüshayı, bölüm işaretinden sonra ise 1303 tarihli nüshayı zikrettik.

¹³ *er-Risâletü's-Şemsiyye*'nin tarihsiz ve 1319 tarihli iki nüshasını kullandık. Tarihsiz baskıyı önce, 1319 tarihli baskıyı ise bölüm işaretinden sonra zikrettik.

Araştırmamız giriş ve üç bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümünde; akılyürütme ve kıyasın önemi hakkında bilgi verilmektedir. İslâm mantıkçılarının düşüncelerini ortaya koyabilmek için önce akılyürütme nedir? Nasıl tanımlanmaktadır? sorularına cevap aradık.

Birinci bölümde; kıyasın tanımı, tahlîli, kuralları, yapısı ve unsurları üzerinde durduk. Kıyas nedir? İslâm mantıkçıları kıyası nasıl tanımlamakta ve tahlîl etmektedirler? Kıyasın temel ilkesi nedir? Kıyasın yapı ve unsurları nelerdir? sorularını irdelemeyi çalıştık.

İkinci bölümde ise; kıyasın çeşitlerine ve şekillerine yer verdik. İslâm mantıkçılarının, bu konudaki görüşlerini ortaya koymaya gayret ettik ve şu soruları ele aldık: Şekillerin şartları nelerdir? Şekillerin darbları nasıl teşkil etmektedir? Şekillerin değeri ve ircâsı hakkında İslâm mantıkçıları neler söylemektedir?

Üçüncü bölümde ise; “levâhiku’l-kıyas” olarak isimlendirilen ve kıyasa dâhil olan konuları yani kıyasın ekleri konusunu inceledik.

Kıyas konusunun çok geniş olduğunu söyleyerek İslâm dünyasında meşhur bazı mantıkçılarla sınırlı tutulmasını tavsiye eden saygı değer hocam Prof. Dr. Necati Öner’e, çalışmamız esnasında Arapça eserlerin tercümelerinde yardımlarını esirgemeyen sayın hocam Prof. Dr. Tahir Yaren’e, tez danışmanlığımı üstlenen ve fikirlerinden istifade ettiğim Doç. Dr. İsmail Köz’e, ayrıca çalışmamı okuyarak tenkit, öneri ve düzeltmeleriyle büyük katkıda bulunan Doç. Dr. Bünyamin Erul ve Prof. Dr. Mehmet Bayrakdar’a teşekkürlerimi bildirmeyi ifası gerekli bir borç bilirim.

Halil İmamoğlugil

Ankara 2006

GİRİŞ

AKILYÜRÜTME (İSTİDLÂL)

1. AKILYÜRÜTME ve ÇEŞİTLERİ

Klasik mantığın kavram ve önermelerden sonraki bölümünü “akılyürütme” (istidlâl) meydana getirir. Bu bölüm klasik mantığın (Aristoteles mantığının) en önemli bölümüdür. Hattâ Aristoteles mantığının ağırlık merkezini de akılyürütme teşkil eder. Akılyürütmenin en önemli kısmını kıyas meydana getirir. Bu sebeple klasik mantık, akılyürütmede esas olarak kıyası almıştır; asıl gaye kıyası incelemektir. Diğer iki akılyürütme şekli olan tümevarım ve analogi klasik mantıkçıların fazla önem verdikleri konular değildir. Mantıkçıların kavram ve önermeleri ele almasının asıl nedeni de bunların akılyürütme teorisinde yer almış olmasıdır.

Genel anlamı ile akılyürütme, hükümler arasında bağ kurarak, zihnin bilinenlerden bilinmeyenleri elde etmesidir.¹

XVIII. Yüzyıl İslâm mantıkçılarından Gelenbevî akılyürütmeyi şöyle tanımlamaktadır: “Akılyürütme iki veya daha fazla önermeden meydana gelen bir ifadedir; bu önermelerin onaylanması başka bir önermeyi elde etmemizi sağlar. Önermelerin bir iddia olarak kalması ve bir sonuca varmış olmamızın görünüşte olması bu ifadeyi akılyürütme olmaktan çıkarmaz.”²

Tanımdaki son cümle Gelenbevî’nin bu tanımda akılyürütmenin şeklini esas aldığını göstermektedir. İçerik ne olursa olsun şekil bakımından akılyürütmenin kurallarına uyan her ifadeye akılyürütme denilebilir. Ancak bu durum doğru bilgilere dayanan akılyürütmelerle yanlış bilgilere dayanan akılyürütmeler arasında hiçbir fark olmadığı anlamına gelmez.

Bu tanımdan akılyürütme için, bir öncül ve bir de sonuç durumundaki en az iki önermenin bulunması gerektiği çıkarılabilir. Bu demektir ki, tek başına hiçbir önerme bir akılyürütme için yeterli değildir. Çünkü, tek başına alınan bir hüküm, düşünce veya önermenin doğruluğu veya yanlışlığı, mantığı ve mantıkçıyı değil, o önermenin ait

¹ Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1991, s. 3; Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004, s. 135; Yaren, Tahir, *Kıyasların Yapısı*, Ankara 2003, s. 9-10.

² Gelenbevî, İsmail, *el-Burhân (Abdünnâfi tercümesi)*, İstanbul, 1297, s. 163; Ayrıca bkz. Bingöl, Abdulkuddûs, *Gelenbevî’nin Mantık Anlayışı*, İstanbul 1993, s. 94.

bulunduğu bilgi alanını ilgilendirir. Oysa mantık, biri diğerinin kanıtlanmasında esas olan en az iki düşünce yani iki önerme arasında ilişki kurarak, bir veya daha çok yeni önerme elde etmeyi amaç edinir.³

Klasik mantıkta genel olarak iki çeşit akılyürütme vardır.⁴ Bunlar;

1- Doğrudan veya vasıtasız akılyürütmeler,

2- Dolaylı veya vasıtalı akılyürütmeler,

Eğer tek bir hüküm (önerme)den doğrudan doğruya yeni bir hüküm çıkarılıyorsa buna “vasıtasız/doğrudan akılyürütme” denir. Karşı olma (tekâbül) ve döndürme (aks) vasıtasız akılyürütmenin iki şeklidir.

Doğrudan akılyürütmeler bir tek önermeye dayalı olarak yapılır. Bu akılyürütmelerde daha çok önermeler arası ilişkiler ele alınır. Bu sebeble İslâm mantıkçıları doğrudan akılyürütmeleri “ahkâm-ı kazaya” adı altında önermeler bölümünde⁵ incelemişlerdir.

Eğer akılyürütme birden çok hüküm (önerme)den bir sonuç çıkarma şeklinde oluyorsa buna da “vasıtalı/dolaylı akılyürütme” denir.⁶

Dolaylı akılyürütme birden çok önermeye dayalı olarak yapılır. Bu tür akılyürütmenin tümdengelim (ta’lîl), tümevarım (istikrâ) ve analogi (temsîl) olmak üzere üç şekli vardır.

Mantıkçıların bir çoğu akılyürütme bahsini “delil”, “hüccet” ve “istidlâl” gibi daha genel kavramlar altında ele almışlar ve genellikle de “kıyas” ifadesi yerine “delil” ibaresini kullanmışlardır.⁷ Ancak, akılyürütme yalnızca kıyastan ibaret değildir. Delil, kıyastan daha geniş bir anlam taşımaktadır. Bu iki terim arasında tam girişimlik vardır. Zîrâ, delil kıyasın bütün çeşitlerine şâmil olduğu gibi, istikrâ, temsîl ve diğerlerine de

³ Özlem, *Mantık*, İstanbul, 1999, s. 31.

⁴ Aristoteles akılyürütmeyi vasıtalı ve vasıtasız olarak ikiye ayırmaktadır. Bkz. Atademir, *Aristo*, s. 115; Kaya, *Aristoteles ve Felsefesi*, s. 98.

⁵ Öner, *Klasik Mantık*, s. 91; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 127; Bu tür bir inceleme için bkz. Ali Sedâd, *Mizânu'l-Ukûl fi'l-Mantık ve'l-Usûl*, İstanbul, 1303, ss. 48-52.

⁶ Aristoteles, *İkinci Analitikler*, s. 27-30; Bkz. Atademir, *Aristo*, s. 115.

⁷ Bkz. Yaren, Tahir, “İbn Sinâ’da Delil, Alâmet ve Firâset Kelimeleri Üzerine Bir Açıklama”, *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî, ve İbn Sinâ Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1990, s. 235; Ayrıca bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Mi’yâr-ı Sedâd*, İstanbul 1293, s. 94-95; İzmirli, İsmail Hakkı, *Felsefe Dersleri*, Dersaadet Matbaası, İstanbul 1330, s. 177.

şâmindir. Çünkü, bu ikisi kıyasın eklerindendir.⁸ Bütün bunların neticesinde, diyebiliriz ki; akılyürütmelerde kıyas esastır. Diğerleri ise temelde kıyasa dayanmaktadır.

Bu açıklamalardan sonra akılyürütmenin tahliline geçebiliriz. Akılyürütme; önceden bilindiği şekliyle kabul edilmesi gereken birtakım öncüller veya verilerin yanında, bazı yeni önerme ya da olgular kümesinin zorunlu ilişkisine de vakıf olmayı gerektirir.⁹ Bu durumda akılyürütmeyi, önceden sahip olduğumuz bilgilerden yeni bir bilgi elde etme faaliyeti olarak görebiliriz.

Akılyürütme işleminde, öncüllerle sonuç arasında belli bir miktar benzerlik bulunur. Sonuç, öncüllerden dâimâ farklı olmakla birlikte, tamamıyla ayrı da değildir.¹⁰ Aynı zamanda, öncül ile sonuç arasında belli bir ilişki olmalıdır. Bu durumda sonuç, önceden hiç bilmediğimiz bir şey olmadığı gibi, aksine bildiklerimizin içinde bulunmaktadır. Hatta, bazen bildiğimiz bir şeyin doğruluğunu isbâtlamak için de akılyürütme yaparız.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi klasik mantığın en çok önem verdiği akılyürütme tûmdengelimdir. Diğer iki akılyürütme şekli olan tûmevarım ve analogi klasik mantıkçıların fazla önem verdikleri konular değildir. Bu nedenle tûmdengelim akılyürütme bahsinde, tûmevarım ve analogiyi ise kıyasın ekleri bölümünde inceleyeceğiz.

⁸ Bingöl, *Gelenbevi*, s. 93-94.

⁹ Creighton, James Edwin, *An Introductory Logic*, London, 1919, s. 378.

¹⁰ Creighton, *An Introductory Logic*, s. 380.

2. TA'LİL (TÜMDENGELİM)

Zihnin tümel bir önermeden tümel veya tikel bir önermeye geçiş sûretiyle yaptığı akılyürütmeye “tümdengelim” (ta'lîl) denilir. Bu, kaplamı geniş olandan, kaplamı geniş veya daha dar olana bir geçiştir.¹¹

Üç akılyürütme türü içerisinde, geçerli olabilen tek akılyürütme türü tümdengelimdir. Tümdengelimde öncüllerin doğru kabul edildiğinde, sonuç bu öncüllerden zorunlu olarak çıkar. Diğer iki akılyürütme biçimi olan tümevarım ve analogi, zorunlu olarak her zaman geçerli akılyürütmeler içermez.¹² Çünkü tümdengelim “geçerli bir akılyürütmenin sonucunu öncüllerden çıkarma işlemidir.”¹³

Tümdengelim, “Bütün için doğru olan, parçaları için de doğrudur.” ilkesine dayanır. Bu ilke, özdeşlik ilkesini temel alır. Tümdengelimde öncüller, sonuç için yeterli ve onu zorunlu kılıcıdır.¹⁴

Tümdengelim, geçerli akılyürütme olduğuna göre, sonuçları da yanlış olamaz. Öncüller mantıksal olarak sonucu içermekte ve kapsamaktadır. Bu nedenle sonuç önermesi, bir tür akılyürütme ile elde edilir. Başka bir ifadeyle sonuç, öncüllerden çıkartılır.

Tümdengelim akılyürütmeler, genelden genele ya da genelden özele giden bir düşünme etkinliği olduğundan, genelin doğru olması hâlinde özelin de doğru olduğu sonucu zorunlu olarak çıkmaktadır. Öncüllerin doğruluğu, sonucun doğruluğunu zorunlu ve kesin yapmaktadır.

Bu akılyürütmenin diğer bir özelliği de biçimsel yapısından gelmektedir. İçerik ve olgulara gitmeden sadece temele alınan önermelerden sonuç biçimsel bir zorunlulukla elde edilmektedir. Bu nedenle, tümdengelim akılyürütmeler kavramsal, soyut ve rasyonel düşünme biçimidir.¹⁵

Tümdengelim, çeşitli bilimlerde sebeplerden sonuçlara, müessirden esere, kanunlardan olaylara, kaidelerden misâllere doğru geçiş şeklinde bir akılyürütme türüdür.

¹¹ Çüçen, A. Kadir, *Klasik Mantık (Mantığa Giriş)*, Bursa 2004, s. 18; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 136.

¹² Özlem, *Mantık*, s. 38; Çüçen, *Mantık*, s. 19;

¹³ Grünberg, Teo ve Onart, Adnan, *Mantık Terimleri Sözlüğü*, Ankara 2003, s. 133

¹⁴ Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 136.

¹⁵ Çüçen, *Mantık*, s. 18-19.

Buna göre, tmdengelim türündeki akılyürütmelerde,

*ncller doğru olunca sonuç da kesinlikle doğrudur;

*ncllerin biri bile yanlış alınmışsa sonuç mutlaka yanlıştır;

*ncller doğru olmasına rağmen sonuç yanlışsa akılyürütme geçersizdir.¹⁶

¹⁶ Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 136-137.

3. KIYASIN ÖNEMİ

Klasik Mantık'ın asıl konusunu kıyas teşkil eder. Diğer konular kıyasa yardımcıdır. Zîrâ kavramlar, önermeleri; önermeler de, kıyası meydana getirir. Böylece kavramlardan önermelere, önermelerden kıyasa gidilir ki son gaye kıyas olmuş olur. Öyle ki Gelenbevî (1730-1790) kıyası “Mantık ilminin ulaşmak istediği en son ve en yüce gaye”¹⁷ olarak nitelendirmektedir. Kutbuddin Râzî de aynı şeyi söyler: “Fenn-i kelâmdan maksad-ı aksa (en yüce maksad) ve matlab-ı ala (en yüksek matlab) kıyastır. Çünkü o, tasdik-i matlabların elde edilmesinde temel umdedir.”¹⁸ Gazâlî ise kıyası vahiy kaynaklı olarak görür ve bu anlayışını isbâtlamak için de kıyasın her şekline Kur'an'dan misâller verir.¹⁹

Mantık doğru düşünmeyi konu olarak ele aldığına göre mantığın kıyastan ibaret olduğu söylenebilir. Zîrâ bir düşüncenin doğruluğunu ortaya koyma işlemi kıyas ile olabilmektedir. Şöyle ki, mantığın amacı doğru düşünme formlarını ortaya koymaktır. Klasik mantığın doğru düşünme formları da kıyaslardır.

Aristoteles, ilmî (bilimsel) bilginin temel şartlarını araştırırken, kıyasın incelenmesine ilk defa başvuranın kendisi olduğunu, kendisinden önce yalnız diyalektik ve retorik alanında bazı araştırmalardan başka bir şeyin bulunmadığını ve kendisinin uzun ve zahmetli çalışmalardan sonra kıyas sanatını ortaya koyduğunu övünerek anlatır.²⁰ Her ne kadar kendisinden önce Sokrates ve Platon, kavramların münasebetleri üzerinde düşünmüşler ve az-çok doğru olarak ta'lîlî (tümdengelim) mahiyette bir istidlâl tasarlamışlarsa da, Aristoteles bunları zayıf kıyas olarak nitelendirmiştir.²¹ Gerçekte kıyasın bütün unsurlarını sıraya koymak, tamamlamak ve akılyürütmede esas olan “bilinenden bilinmeyene gitmek” üzere “tümdengelim” (ta'lîl) ve “tümevarım” (istikrâ) sistemini meydana getirmek Aristoteles'e nasip olan bir şereftir.²²

¹⁷ Gelenbevî, İsmail, *eş-Şerh alâ İsâğûcî*, İstanbul 1283, s. 50.

¹⁸ K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye fî Şerhi Risâleti's-Şemsıyye*, Kum trhsz. ve İstanbul 1319, s. 138-139/131.

¹⁹ Çapak, İbrahim, “Gazâlî'ye Göre Kıyas Şekilleri ve Kıyas'ın Kur'an'a Uygulanması”, *İslâm Felsefesinin Sorunları*, Ankara 2003, s. 233.

²⁰ Atademir, Hamdi Ragıp, *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*, Ankara 1974, s. 112; Kaya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul 1983, s. 97.

²¹ Aristoteles, *Organon IV, İkinci Analitikler*, çev. H. Ragıp Atademir, İstanbul 1996, s. 78-79 Ayrıca bkz. Ross, David, *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul 2002, s. 49; Atademir, *Aristo*, s. 112; Kaya, *Aristoteles ve Felsefesi*, s. 97.

²² Atademir, *Aristo*, s. 112-113; Kaya, *Aristoteles ve Felsefesi*, s. 97.

D. Ross, konuyla ilgili şöyle demektedir:

“Kıyas öğretisinin tamamen Aristoteles’in eseri olduğu haklı olarak söylenebilir. Syllogismos (kıyas) sözcüğü Platon’da bulunur, ancak Aristoteles tarafından verilen anlamında değil. Çıkarım süreciyle ilgili genel bir açıklama verme yönünde Aristoteles’ten önce hiçbir girişimde bulunulmamıştı.”²³

²³ Ross, *Aristoteles*, s. 49.

I. BÖLÜM

KIYAS

1. KIYASIN TANIMI ve TAHLİLİ

Aristoteles Birinci Analitikler’de, kıyası şöyle tanımlamaktadır: “Kıyas bir sözdür ki kendisine, bazı şeylerin konulmasıyla, bu konulan şeylerden başka bir şey, sadece bunlar dolayısıyla zorunlu olarak çıkar”.¹

Aristoteles’e benzer bir tarif, **Fârâbî**; “Kıyas, ortaya konulan bir takım öncüllerden² yapılmış olan bir sözdür. Bu öncüller birleştirildiği vakit onlardan arazî olarak değil, fakat zâtî olarak ve zarûî sûrette başka bir şey hâsıl olur.”³ tanımını verir.

İbn Sînâ da benzer bir tanım yapar: “Kıyas, kendisine birden fazla şey konulduğunda, oradan arazî olarak (âraz bakımından) değil zâtî (zatları bakımından) ve zarûî sûrette (zorunlu olarak) başka bir şeyin lâzım geldiği bir sözdür”.⁴

Gazâlî’nin “burhan”⁵ olarak da isimlendirdiği kıyasın tanımı ise şöyledir: “Muhakkak ki, o (kıyas), önermelerden meydana getirilmiş ve bunların (doğru

¹ Aristoteles, *Organon III, Birinci Analitikler*, Çev. H. Ragıp Atademir, İstanbul 1996, s. 5; krş. *Organon V, Topikler*, Çev. H. Ragıp Atademir, İstanbul 1996, s. 3. Ayrıca bkz. Eralp, H. Vehbi, “Leibniz’in Kıyas Teorisi”, *Felsefe Arkivi*, C. II, S. 2, İstanbul, 1947, s. 66; Ross, *Aristoteles*, s. 50.

² Bu öncüller, Fârâbî’de bilinir olanlar ve bilinir olmayanlar şeklinde iki kısma ayrılır. Bilinir olanlar herhangi bir kıyasa başvurmaksızın tarafımızdan bilinir olanlardır. Bunlar dört tanedir: Makbûlât, meşhûrât, mahsûsât ve tabîî olarak ma’kûl olanlardır. Makbûlât, rıza gösterilen bir topluluktan alınıp kabul edilmiş olanlardır. Meşhûrât, insanlar arasında yaygın olarak itiraz edilmeden kullanılan her şeydir. Mahsûsât, beş duyu ile algılananlardır. Tabîî olarak ma’kul olanlar da doğuştan beri kendisinde bulunup da nereden ve nasıl edinildiği bilinmeyen bilgilerdir. Meselâ bütün üçler tek sayıdır gibi. (Fârâbî, *Kitâbu’l-Kıyâsi’s-Sağîr* (Fârâbî’nin Bazı Mantık Eserleri içinde), nşr. Mübahat Türker-Küyel, Ankara, 1990, s. [59] 101)

³ Fârâbî, *Kitâbu’l-Kıyâsi’s-Sağîr*, s. [59] 101; *Kitâbu’l-Kıyâs*, (el-Mantık inde’l-Fârâbî içinde), nşr. Refik el-Acem, C. II, s. 19.

⁴ İbn Sînâ “söz” kelimesinin kıyasın cinsi olarak yani birden fazla kıyas türü olduğunu ifade için özellikle kullandığını söyler. (İbn Sînâ, *eş-Şifa’*, *el-Mantık IV, el-Kıyâs*, nşr. İbrahim Madkour, Kahire 1964, s. 54. Aynı tanım için bkz. *eş-Şifa’*, IV, *neşreden’in önsözü*, s. 4; *en-Necât*, nşr. M. Sabrî el-Kurdî, Mısır 1357 h. / 1938 m., s. 31, *el-İşârât ve’t-Tenbîhât*, thk. Süleyman Dünya, Beyrut 1992, s. 370; *el-Mûcezü’s-Sağîr fi’l-Mantık*, çev. Ali Durusoy, MÜİF Dergisi, İstanbul 1997, s. 156; *Uyûnu’l-Hikme*, notlar ve çeviri, Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbasoğlu, Ankara, 2004, s. 68.

⁵ Gazâlî, burhanı kıyasın kesin sonuç veren bir türü olarak kabul etmekle beraber, zaman zaman ikisini aynı anlamda da kullanmıştır. Çünkü o, delil çeşitlerini kıyas, tümevarım ve analogi şeklinde sıralamakla kıyası, tümevarım ve analogiden ayırmaktadır. Ancak kıyasın çeşitlerini sıralarken tümevarım ve analogiyi kıyasın birer çeşidi olarak kabul etmektedir. Buna göre delilin çeşitlerinden saydığı kıyası, burhan anlamında kullandığını kabul etmek gerekir. (Çapak, İbrahim, *Gazâlî’nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005, s. 133-134).

olduklarının) kabulü ile zâtî ve zorunlu olarak diğer bir önermeyi (sözü) sonuç olarak veren sözdür”⁶

Aristoteles kıyası tam (yetkin) ve eksik olarak ikiye ayırmaktadır:

“Sonucun gerekliliğinin apaçık olması için öncüllerde konulmuş olanın dışında hiçbir şeye muhtaç olmayan Kıyas’a ‘tam (yetkin) kıyas’; kendileri gerçekten, konulan terimlerden gerekli olarak çıkan, ama öncüllerde açıkça zikredilmemiş olan bir veya bir çok şeylere muhtaç olan Kıyas’a ‘eksik kıyas’ derim”⁷.

Aristoteles’de olduğu gibi Fârâbî de, kıyası mükemmel ve mükemmel olmayan kıyaslar olmak üzere ikiye ayırmaktadır:

“Zikredilen öncüllerden sonucun kendiliğinden lâzım geldiği açık olan kıyaslar ‘mükemmel kıyaslar’; sonucun kendiliğinden lâzım geldiği açık olmayan, ancak, mükemmel kıyaslara ırcâ edildiğinde sonucun kendiliğinden lâzım geldiği açık olan kıyaslar ‘mükemmel olmayan kıyaslardır’⁸.

İbn Sînâ’nın ‘kâmil (tam) kıyas’ ve ‘kâmil olmayan (eksik) kıyas’ tanımları da Aristoteles ve Fârâbî’de olduğu gibidir. O bu konuda şöyle demektedir:

“Sonucunun gerekliliği, öncüllerin ifadesinden isbâta ihtiyaç olmayacak şekilde açık olarak anlaşılan bütün kıyaslar mükemmeldir. Bunun aksine olarak sonucunun gerekliliği, açık bir şekilde hemen anlaşılamayan ve bir aracı vasıtasıyla isbât edilmiş olması gereken kıyaslar da mükemmel olmayan kıyaslardır”⁹.

Gazâlî ise, “öncüller bilinen (malum) şeylerden olursa burhan (kıyas) ‘kesin’ zannî şeylerden olursa ‘fıkhî’ olarak isimlendirilir”¹⁰ diyerek kıyası ikiye ayırmaktadır. Buna göre ‘kesin kıyas’ tam kıyası, ‘fıkhî kıyas’ ise eksik kıyası karşılamaktadır. Ona göre eğer öncüller memnû’ ise yani müselleme (kabul edilen, reddedilmeyen) değilse bunların isbât edilmesi gerekir. Öncüller kabul edildikten sonra çıkacak olan sonuçtan kuşku duyulmaz. Başka bir ifade ile öncülleri doğrulayan herkes, bu öncülleri zihinde

⁶ Gazâlî, *el-Mustasfâ (İslâm Hukûkunda Deliller ve Yorum Metodolojisi)*, çev. Yunus Apaydın, Kayseri 1994, C. I, s. [37] 49; *Mihakku’n-Nazar*, thk. Refik el-Acem, Beyrut 1994, s. [90]; *Düşünmede Doğru Yöntem (Mihakk ün Nazar)*, çev. Ahmet Kayacık, İstanbul 2002, s. 85; *Makâsıdu’l-Felâsife*, thk. Süleyman Dünya, Mısır 1961, s. [67]; *Felsefenin Temel İlkeleri (Makâsıdu’l-Felâsife)*, çev. Cemaleddin Erdemci, Ankara 2001, s. 66; *Mi’yâru’l-İlm*, Mısır, 1329, s. 77. Ayrıca bkz. Çapak, *Gazâlî*, s. 135.

⁷ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 4-5.

⁸ Fârâbî, *Kıyâsi’s-Sağır*, s. [60] 102; *Kitâbu’l-Kıyâs*, s. 24.

⁹ İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 32.

¹⁰ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [38, 39] 49, 51.

hazır tuttuğu ve bunların toplamını hatırında bulundurduğu müddetçe, neticeyi doğrulamak zorundadır.¹¹

Ebherî, Urmevî, Kazvînî, Kutbuddin Râzî'nin ve Taftazânî'nin yaptığı kıyas tanımlarına gelince, onlar kendilerinden önce gelen Aristoteles geleneğine mensup Fârâbî, İbn Sînâ ve Gazâlî'nin yapmış oldukları kıyas tanımlarını benimserler.

Ebherî çeşitli kitaplarında kıyası şöyle tarif eder: “Kıyas, (doğru oldukları) kabul edildiği zaman kendi özleri gereği başka bir sözü gerekli kılan sözlerden (önermelerden-iki veya daha fazla önermeden) meydana gelmiş bir sözdür.”¹²

Urmevî, “Kıyas, önermelerden meydana gelmiş bir sözdür, ki (bu önermelerin) doğru oldukları kabul edildikleri zaman (o sözün) kendisinden bizâtihî başka bir sözün sonuç olarak çıkması zorunludur.”¹³

Kazvînî, “Kıyas önermelerden meydana gelmiş öyle bir sözdür ki doğruluğu ne zaman kabul edilse, ikisinin zâtı gereği diğer bir söz gerekir” şeklinde kıyası tanımlar.¹⁴

Kutbuddin Râzî, benzer şekilde, “Önermelerden telif olunan bir sözdür ki, bu sözlerin doğruluğu kabul edildiği zaman başka bir sözü zâtı itibarıyla gerekli kılar” tanımını verir.¹⁵

Taftazânî ise, “Kıyas, önermelerden meydana gelen bir ifadedir (sözdür) ki, başka bir söz bundan dolayı gerekir” der.¹⁶

Gelenbevî'nin kıyas tanımı ise Ebherî'den farksızdır. “Kıyas meşhur ifadesiyle sözlerden telif olunan bir sözdür ki, bu sözlerin doğruluğu kabul edildiği zaman başka bir sözü özü itibarıyla gerekli kılar”.¹⁷

¹¹ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [39] 51; *Mihakku'n-Nazar*, s. 86-87.

¹² Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 121; *İsâğûcî*, Vezirhânî Matbaası, İstanbul h. 1287, s. 5; *İsâğûcî (Mantiğa Giriş)*, metin-çeviri-inceleme: Hüseyin Sarioğlu, İstanbul 1998, s. 75; Ayrıca bkz. Kömürcü, *Ebherî'nin Kıyas Anlayışı*, s. 40-41.

¹³ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, İstanbul 1277 ve 1303, s. 177/246.

¹⁴ Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye fî'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, Kum trhsz. ve 1319, s. 138/131.

¹⁵ K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr fî Şerhi Metâliu'l-Envâr*, İstanbul 1277 ve 1303, s. 177-178/247; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, s. 138-139/131.

¹⁶ Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık (Tecdîdu İlmi'l-Mantık içinde)*, Kahire, trhsz., s. 120.

¹⁷ Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğûcî*, s. 50; *Kıyâs Risâlesi*, İstanbul 1297, s. 3; Ayrıca bkz. Bingöl, *Gelenbevî*, s. 97.

Bu tanım yukarıda görüldüğü gibi Ebherî, Urmevî, Kazvînî, Kutbuddin Râzî, ve Taftazânî'de¹⁸ de aynen vardır.

Aristoteles geleneğine bağlı bu Müslüman mantıkçıların yaptıkları tanımlar diğerleri tarafından da benimsenmiştir. Meselâ, “Kıyas, önermelerden müellef bir sözdür ki, her ne zaman bunların doğruluğunu kabul edersen (teslim edersen) bundan doğrudan doğruya (lizâtihi) başka bir söz lâzım gelir (gerekir).” şeklindeki kıyas tanımı, Aristotelesçi İslâm mantıkçılarının aşağı-yukarı, ortak kıyas tanımıdır.¹⁹

Yukarıda sıraladığımız tanımlar arasındaki fark “sözlerden telif olunan” ifadesi yerine “önermelerden telif olunan” veya “iki veya daha fazla önermeden telif olunan” ifadesinin kullanılmış olmasıdır.²⁰

İslâm mantıkçıları kıyasın tanımından sonra tahlîlini yaparlar. Tanımı meydana getiren terimleri açıklar ve böylece bir çeşit kavram çözümlemesi yaparlar.

Bu tahlilde “**bir söz(dür)**” kelimesi tanımın unsurlarından biri olan cinstir. Onlar bu kelimeyi kullanmakla hem aklî hem de lafzî olanı, diğer bir ifadeyle bir şeyin hem zihindeki varlığını (kavramı) hem de dildeki varlığını (terimi) ifade etmeyi amaçlamışlardır.²¹

Kıyasın tanımında geçen “**sözler/önermeler**” lafzından maksat, döndürme (aks) veya diğer bir takım yollarla, tek bir önermeden yapılan akılyürütmeleri kıyas tanımının dışında bırakmaktır.²² Zîrâ döndürme (aks) yoluyla sonuç elde etme, doğrudan bir akılyürütmedir. Kıyas ise, en az iki önermeden meydana gelen dolaylı bir

¹⁸ Bkz. Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 177/246; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 177-178/247; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 138/131; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 138-139/131; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 120.

¹⁹ el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb* (Tecdîdu İlmi'l-Mantık içinde), Kahire trhsz., s. 120; Fenârî, Muhammed b. Hazma, *Şerh-i İşâğûcî*, 1309, s. 19-20; Ahderî, Abdurrahman, *es-Süllem* (el-Mantıku'l-Munazzam içinde), Mısır trhsz., s. 90-93; el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem* (el-Mantıku'l-Munazzam içinde), Mısır trhsz., s. 90-93; Mûsâ İbn Meymûn, *Mantık Terimleri Risâlesi*, çev. Mubahat Türker-Küyel, AÜ DTCF Dergisi, C. XVIII, S. 1-2, 1960, s. 24 [45]; A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, İstanbul 1293, s. 61; Ali Sedâd, *Mîzânu'l-Ukûl*, s. 70; İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 177.

²⁰ Bkz. Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 177/246; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 177-178/247; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 138/131; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 138-139/131; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 120; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 120; İbn Meymûn, *Mantık Terimleri Risâlesi*, s. 24 [45].

²¹ Bkz. Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 121; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 178/248; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 138/131; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 120; Fenârî, *Şerh-i İşâğûcî*, s. 19; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İşâğûcî*, s. 50.

²² Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 121; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 178/248; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 139/131; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 120; Fenârî, *Şerh-i İşâğûcî*, s. 19; el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 90; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İşâğûcî*, s. 51.

akılyürütmedir. Dolayısıyla döndürme (aks) yoluyla yapılan akılyürütmeler kıyas değildir.

İslâm mantıkçıları tahlîle şöyle devam ederler: Tanımdaki **“her ne zaman bunların doğru oldukları kabul edilirse”** ifadesinin amacı, öncülleri yanlış olan kıyasları da tanımın içine dâhil etmektir. Zîrâ bazen kıyasın öncülleri doğru olmasa bile, onlar doğru olarak kabul edilirse, bundan dolayı başka bir söz zorunlu olarak çıkar.²³ Kısacası, öncülleri doğru veya yanlış olan kıyaslar da tanımın içine girmiş olur. Meselâ,

“Bütün atlar insandır.”

“Bütün sürüngenler attır.”

öncülleri doğru olmadıkları halde, doğru olarak kabul edilirse bu iki sözden,

“O halde bütün sürüngenler insandır.”²⁴

sonucu zorunlu olarak çıkar.

İslâm mantıkçılarına göre kıyasın tanımdaki **“ondan gerekir”** ifadesiyle, ya iki öncülün bir araya gelip buradan zorunlu olarak bir sonucun çıkması, yani sonucun öncüllerden zorunlu olarak çıkması, ya da sonucun çelişğinin zorunlu olarak çıkması kastedilir.²⁵ Böylelikle eksik tümevarım ve analogi tanımın dışında bırakılır. Çünkü onlar da öncüllerden meydana gelmekle birlikte bu öncüller sonucu gerekli kılmamaktadır. Diğer bir ifadeyle onların sonucu zorunlu değildir.²⁶

İslâm mantıkçıları burada sergilemiş oldukları yaklaşımla Aristotelesçi kıyas anlayışında “sonucun zorunlu olarak çıkması gerektiği” ilkesini benimsemişlerdir.

“Zâtı (kendi özleri) gereği/doğrudan doğruya (lizâtihî)” kaydı, zâtından dolayı değil de yabancı bir öncül vasıtasıyla/yardımla başka bir sözü gerektiren (sonuçlandıran) kıyasları tanımın dışında bırakmıştır. Eşitlik kıyasında (kıyas-ı

²³ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 121; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 178/248; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 139/131; Fenârî, *Şerh-i Îsâğûcî*, s. 19; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ Îsâğûcî*, s. 51; eş-Şâmî, Muhammed es-Seyyid, *Dirasatün fî İlmi'l-Mantık el-Kıyâs*, Kahire, 1960, s. 16 vd.

²⁴ Öner, Necati, “Biçimsel Doğruluk”, *Felsefe Dünyası*, S. 9, Ekim 1993, s. 3.

²⁵ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 121; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 178/248; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 139/131; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 120; Fenârî, *Şerh-i Îsâğûcî*, s. 19; el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 91; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ Îsâğûcî*, s. 51.

²⁶ el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 121; Fenârî, *Şerh-i Îsâğûcî*, s. 19; el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 92; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ Îsâğûcî*, s. 51-52.

müsâvât) olduğu gibi.²⁷ Çünkü bu tür kıyaslar sonucu bizzat gerekli kılmayan, doğrudan doğruya sonuç vermeyen kıyaslardır. Bunlar kıyasın öncüllerinde zikredilmeyen diğer bir önerme vasıtasıyla sonuç verirler. Yani kendi öncülleri dışında başka bir bilgiye ihtiyaç duyarlar.²⁸ Meselâ,

A=B ve B=C sözleri kabul edildiğinde A=C sonucu meydana gelir. Ancak bu sonuç zatlari gereği değil aksine yabancı bir öncül (dışardan bir öncül) vasıtasıyla çıkmıştır. Bu da “bir şeyin eşitine eşit olan şey o şeye de eşittir” (dengin dengi denktir/eşitin eşiti eşittir) önermesidir. Bu önermenin verdiği sonuç zâtî değildir ve orta terim de tekrar etmemiştir.²⁹

Şu misâlde olduğu gibi: A, B’nin yarısıdır. B, C’nin yarısıdır. Bundan A’nın C’nin yarısı olduğu sonucu çıkmaz. Zîrâ yarımın yarısının yarım olduğu doğru değildir.

İslâm mantıkçıları son olarak tanımda geçen “**diğer (başka) bir söz**” ifadesinden neyin kastedildiği üzerinde durarak kıyasın tanımı üzerinde yaptıkları tahlili tamamlarlar.

Onlara göre “başka bir söz” kaydıyla, sonuç önermesinin kıyasta yer alan iki öncülden farklı olması yani öncüllerin birbirlerinden ve sonuçtan farklı olması kastedilmektedir.³⁰ Meselâ,

Her insan gülücüdür,

Her gülücü gülücüdür,

Her insan gülücüdür.³¹

²⁷ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 121; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 177/246; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 178/248; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 139/131; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, 120; Fenârî, *Şerh-i Îsâğûcî*, s. 19; el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, 90; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ Îsâğûcî*, s. 51-52.

²⁸ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 121-122; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 178/248; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 139/131; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 120; Fenârî, *Şerh-i Îsâğûcî*, s. 19; el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 90; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ Îsâğûcî*, s. 51-52; el-Muzaffer, Muhammed Rızâ, *el-Mantık*, C. II, Beyrut, h. 1400, m. 1980, s. 203.

²⁹ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 122; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 177/246; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 178-180/249-251; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 139/131; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 121; el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 92-93; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ Îsâğûcî*, s. 52.

³⁰ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 121; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 177-178/246-247; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 180/251; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 140/132; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, 121; Fenârî, *Şerh-i Îsâğûcî*, s. 20; el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 93; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ Îsâğûcî*, s. 52.

³¹ Bingöl, *Gelenbevî*, s. 97.

Şeklindeki kıyasları tanımın dışında bırakmak içindir. Çünkü burada sonuç önermesi “başka bir söz” veya “başka bir önerme” değil aksine birinci öncül ile aynıdır.

Kıyasın sûreti ile ilgili bu tahliller üç başlıkta özetlenebilir.

1- Sonuç öncüllerden meydana gelmiş bir sözden zorunlu olarak çıkar.

2- “Bizâtihi” sözünün içeriğine göre sonuç, önermelerden meydana gelen o sözde içkin olarak bulunur. Dolayısıyla dışarıdan herhangi bir öncüle (delile) ihtiyaç duymaz.

3- “Başka bir sözün çıkacağı” deyimi de öncüllerden farklı bir sonucun çıkacağını gösterir.

2. KIYASIN TEMEL İLKESİ

Felsefenin hatta tüm bilimlerin temeli konumunda olan mantığın ve bir anlamda onun bel kemiğini meydana getiren kıyasın, her hangi bir ilkeye dayanmaksızın hareket etmesi düşünülemez.

Kıyasın temel ilkesi, Latince ifadesiyle “dictum de omni et nullo” (bir cins hakkında tasdik veya inkâr olunan, bütün neviler ve fertler için de tasdik veya inkar olunur) formülünde ifadesini bulur. Yani, bütün için doğru olan parçaları için de doğrudur veya tümel olumlu ve tümel olumsuz için geçerli olan tikel olumlu ve tikel olumsuz için de geçerlidir.³² Diğer bir ifadeyle “dağıtılmış (distributed) bir terime olumlu ya da olumsuz olarak her ne yüklenirse, benzer şekilde onun kapsadığı her şeye de yüklenebilir”.³³ Bu ise; düşüncenin kendi kendisiyle uygunluğunu ifade eden “özdeşlik” ilkesinin sonucudur.³⁴

Aristoteles konuyla ilgili şöyle der:

“Konunun bütünü hakkında tasdik edilenden ben, bu konunun ne her hangi bir hâline yükletilip başka bir hâline yükletilmemiş olanı, ne de her hangi bir anda yükletilip başka bir anda yükletilmemiş olanı kastetmiyorum: Sözgelimi, hayvan, her insan hakkında denilmişse ve bunun bir insan olduğunu söylemek doğru ise bir hayvan olduğunu söylemek de doğrudur; şimdi birinci önerme doğru ise öbürü de aynı zamanda doğrudur.”³⁵

Bu söz, bir konunun, bir sınıfın bütünü tasdik edilmişse; o sınıfın her hâli, durumu ve her ânı da tasdik edilmiştir, yine onun içerdikleri de aynı durumdadır, anlamına gelir.

Bu ilke, Aristoteles için her türlü kıyasın temelidir. Çünkü ona göre, diğer iki şeklin³⁶ birinciden bağımsız geçerliliği yoktur. Diğer şekillerden çıkarılacak sonuç önermeleri, doğrudan öncüllerden çıkmazlar; onlardan doğrudan çıkan ve birinci şeklin şartlarına uyan, yani yukarıda formüle edilen “dictum de omni et nullo” ilkesine uygun düşen önermelerden çıkarlar.³⁷ Bununla birlikte o, kıyasın diğer şekillerine doğrudan

³² Ural, Şafak, *Temel Mantık*, İstanbul 1995, s. 92.

³³ Cohen and Nagel, *An Introduction to Logic and Scientific Method*, New York 1934, s. 87.

³⁴ Atademir, *Aristo*, s. 115; Kaya, *Aristoteles ve Felsefesi*, s. 98; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 136.

³⁵ Aristoteles, *İkinci Analitikler*, s. 13.

³⁶ Aristoteles, üç kıyas şekli kabul etmektedir. Dördüncü şekil sonradan eklenmiştir.

³⁷ Dumitriu, Anton, *History of Logic*, Kent, 1973, vol.1., s. 177; Ross, *Aristoteles*, s. 52.

uygulanamaz. Bundan dolayı birinci şekle mükemmel şekil, diğerlerine de mükemmel olmayan şekiller denilmektedir.³⁸

Aristoteles ile birlikte “dictum de omni et nullo”, apaçık bir ilke olarak görülür ve kıyas şekillerinin geçerliliğini test edebilen yegane kural olarak kabul edilirse, diğer şekillerdeki darbları doğrulayabilmenin tek yolu, bunların birinci şekildeki geçerli darbları belirttiğini göstermek olur.³⁹ Bu sebeple de diğer şekiller birinci şekle indirgenir.

³⁸ Cohen and Nagel, *An Introduction to Logic*, s. 87.

³⁹ Cohen and Nagel, *An Introduction to Logic*, s. 88.

3. KIYASIN YAPISI ve UNSURLARI

Aristoteles, kıyasın unsurları olarak, öncülleri teşkil eden önermeleri; büyük, küçük ve netice olmak üzere üçe ayırdığı gibi, terim sayısını da; büyük, orta ve küçük olarak üçe ayırır.⁴⁰

“Üç terim arasında, küçük terim orta terimin bütünlüğü içinde bulunacak, orta terim de büyük terimin içinde bulunacak veya bulunmayacak şekilde, (kendi aralarında) bir takım münasebetler bulunduğu zaman, uçlar (büyük ve küçük terim) arasında gerekli (zarûî) olarak yetkin kıyas vardır.”⁴¹

Kıyasta en önemli rolü orta terim oynar.⁴² O, büyük terim ile küçük terim arasında bağlantı kurmayı ve karşılaştırma yapmayı sağlar. Bir kavramdan diğerine geçerken aracı olur ve böylece iki hüküm arasındaki ilişkiyi kurmayı sağlar.⁴³ Orta terimin işlemesiyle kıyasın çeşitli şekilleri elde edilir.⁴⁴ Orta terimin bilinmesi, Aristoteles’in ifadesine göre neticenin zorunlu olmasını gerektirir.⁴⁵

Bu orta terim, fonksiyon bakımından, “sâde bir ilmin açıklama ve açma tarzı değil, aynı zamanda bir keşif âletidir”.⁴⁶ Bilgimizin dört çeşidini veren olgu’nun, niçin’in, varlık’ın ve tabiatı’nın araştırılması⁴⁷ ve bunların elde edilmesi ancak sebeple özdeşleştirilmiş bulunan bu orta terimin araştırılıp bilinmesi ile mümkündür.⁴⁸ “Niçin” dâimâ orta terimdir⁴⁹ ve bu sûretle zihnin gücüyle âni olarak, birden bire keşf olunan⁵⁰ ve sebeple özdeşleştirilen orta terim, iki öncül arasına konulmuş ve kurulmuş ise netice zarûî olarak elde edilecektir.⁵¹

⁴⁰ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 10, 89; bkz. Atademir, *Aristo*, s. 119-120; Kaya, *Aristoteles ve Felsefesi*, s. 97.

⁴¹ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 9. Burada uçlar sözüyle kastedilen küçük ve büyük terimlerdir. Bilindiği gibi kıyasın sonucu küçük ve büyük terimlerin bir araya gelmesiyle meydana gelmektedir. (Bkz. Atademir, *Aristo*, s. 116).

⁴² Atademir, *Aristo*, s. 120.

⁴³ Atademir, *Aristo*, s. 122.

⁴⁴ Kaya, *Aristoteles ve Felsefesi*, s. 97-98.

⁴⁵ Aristoteles, *İkinci Analitikler*, s. 89; Ayrıca bkz., Atademir, *Aristo*, s. 123.

⁴⁶ Atademir, *Aristo*, s. 121.

⁴⁷ Aristoteles, *İkinci Analitikler*, s. 87; Ayrıca bkz., Atademir, *Aristo*, s. 121.

⁴⁸ Aristoteles, *İkinci Analitikler*, s. 88-89

⁴⁹ Aristoteles, *İkinci Analitikler*, s. 84.

⁵⁰ Aristoteles, *İkinci Analitikler*, s. 86.

⁵¹ Aristoteles, *İkinci Analitikler*, s. 113.

Aristoteles’e göre büyük terim ile küçük terim arasında bir aracı, bir bağ olan orta terim⁵² konu ile yüklem arasında bir münasebetin kurulmasıyla bütün tündengelimlik (dedüktif) istidlâlin mihreri ve bütün ilmin imkânının da şartıdır.⁵³

Kıyası, Aristoteles’in deyimiyle, “...bir şeyin başka bir şeye ait olduğunu veya olmadığını (ortaya) koyarak”⁵⁴ yaparız. Kıyasın; büyük, orta ve küçük olmak üzere üç terim gerektirdiğini belirtmiştik. Bu üç terimden; orta terim küçük terimi, büyük terim de orta terimi içine aldığı ya da almadığı durumlarda, onları belli bir ilişki içerisine sokarak kıyas meydana getiririz.⁵⁵ Meselâ,

Bütün insanlar ölümlüdür,	:	Büyük Öncül
Sokrates insandır,	:	Küçük Öncül
O halde Sokrates de ölümlüdür.	:	Sonuç

Büyük terim	:	Ölümlü
Küçük terim	:	Sokrates
Orta terim	:	İnsan

Kıyasın öncüllerine, kaplam ve işlemleri bakımından bakacak olursak, kıyasta birinci önermenin yüklemi (ölümlü), konuyu da (insan) içine alır. İkinci önermede konu (Sokrates), birinci önermenin konusunun (insan) kaplamına girer. Bundan dolayı da sonuç (Sokrates’in ölümlülüğü) zorunlu olarak büyük önermenin yüklemine (ölümlü) kaplamı içindedir. Kıyaslarda kaplam “cins için doğru olan türler ve onların bireyleri için de doğrudur” ilkesine dayanır.

İçlemine gelince, Sokrates insana ait özelliklere sahiptir, insan ölümlülük niteliğine sahiptir. O halde, Sokrates’te de ölümlülük niteliği vardır. Bu da “bir bütünün parçasında bulunan özellikler diğerlerinde de bulunur” ilkesine dayanılır.⁵⁶

Terimlerin en geneli, büyük terim olup bütünü meydana getirmektedir ve diğerleri onun içinde bulunmaktadır. Görüldüğü gibi burada, bir işlem-kaplam, sınıf-üye, cins-tür ilişkisi var ve kıyas, bu ilişkinin vuku bulup bulmamasına göre yapılır. Kısacası o, “bir

⁵² Aristoteles, *İkinci Analitikler*, s. 10.

⁵³ Atademir, *Aristo*, s. 121-122.

⁵⁴ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 4.

⁵⁵ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 9. Ayrıca bkz. Atademir, *Aristo*, s. 116.

⁵⁶ Emiroğlu, *Mantiğa Giriş*, s. 140.

cins-tür, sınıf-üye ilişkisine sokabildiğimiz kavramlar ve bu kavramları içeren önermeler için söz konusudur.”⁵⁷

Fârâbî, mantığın temeline temyiz kuvvetini yerleştirir. İnsana verilmiş olan bu kuvvet sayesinde, ilim ve sanatın elde edildiğini, güzel ve çirkinin ayırt edildiğini söyler. Ona göre bu kuvvetle ruhta mâkuller hâsıl olup, harice ses ile çıkar.⁵⁸

Fârâbî, eski filozofların, ruhta bulunan, mâkulleri ifade eden, iç konuşmaya “**kavl**”, ses ile dışarı çıkan ve insanın ruhundaki fikri düzeltten dış konuşmaya “**nutk**” ve ister ruhta bulunsun, isterse ses ile dışarı çıksın bir fikrin düzeltilmesine yarayan söze (kavle) “**kıyas**” adını verdiklerini belirtmektedir.⁵⁹ Görüldüğü gibi, Fârâbî’ye göre kıyas, ruhta ve hariçte gerçekleşmektedir. Onun, kıyasın teşkiline dair sözleri şöyledir:

“Kıyasî sözler, ister ruhta bulunsun, isterse ses ile harice çıkmış olsun, birleştirilmiş (müellef) sözlerdir: Ruhta bulunanlar bir şeyi düzeltmek (tahsis) için birbirine yardım eden birbirine bağlı ve tertipli olan bir çok mâkullerdir; ses ile dışarı çıkanlar ise, bu mâkullere delâlet eden ve onlara müsâvi olan birbirine bağlı, tertipli bir çok kelimelerdir. Bunlar onlarla birleşerek dinleyendeki bir şeyi düzeltmeye yardım eder.

“Sesle dışarı çıkan sözlerin en azı, iki tane ikişer ikişer kullanılan kelimelerden mürekkeptir, ruhta bulunan sözler de iki tane ikişer ikişer bulunan tek mâkulden mürekkeptir. Basit olan sözler işte bunlardır.

“Kıyasî sözler, basit sözlerin birleştirilmesi ile meydana getirilir. Bunlar, o zaman mürekkep olur. Mürekkep sözlerin en azı iki basit sözden mürekkep olanlardır; en çoğu ise hudutsuz (sınırsız) dur. Her kıyasî sözün en büyük bölümleri basit sözlerdir, en çok küçük bölümleri ise bölümlerinin bölümleridir, bunlar da tek mâkuller veya onlara delâlet eden tek kelimelerdir.”⁶⁰

Bir kıyasta aralarında ilişki bulunan iki öncül ve bunlardan lâzım gelen sonuç bulunur. Öncüller üç terimden meydana gelir. İki öncül arasında müşterek olan bir kısım ve farklılık arzeden iki kısım vardır. Müşterek olan kısma “orta terim”, farklılık arzeden iki kısma ise “kıyasın iki tarafı” denir. Kıyasın iki tarafından biri matlubta (istenilen sonuçta) yüklem olur ve “a’zam” olarak isimlendirilir. Diğer kısım ise

⁵⁷ Özlem, *Mantık*, s. 163.

⁵⁸ Fârâbî, *et-Tavti’atu Fi’l-Mantık* (Fârâbî’nin Bazı Mantık Eserleri içinde), nşr. Mubahat Türker-Küyel, Ankara 1990, s. [23-24] 29. Ayrıca bkz. *İhsâ ’ül Ulum (İlimlerin Sayımı)*, çev. Ahmet Ateş, İstanbul 1990, s. 78.

⁵⁹ Fârâbî, *İhsâ ’ül Ulum*, s. 75-76.

⁶⁰ Fârâbî, *İhsâ ’ül Ulum*, s. 85-86.

matlubta konu olur ve “asgar” olarak isimlendirilir. Sonucun yüklemine bulunduğu öncüle “büyük önerme” sonucun konusunun bulunduğu öncüle “küçük önerme” adı verilir.⁶¹ Ancak Fârâbî, bize göre genel olan, sonucun yüklemine göre büyük ve küçük önermenin tesbitini ikinci şekil kıyaslarda kullanmaktadır. Bu tesbit şekli, birinci şekil kıyaslara uymasına rağmen, onlarda büyük ve küçük önermeyi, orta terimin bulunduğu yere göre belirlemektedir. Orta terimin konu olarak girdiği öncül büyük önerme, yüklem olarak girdiği öncül küçük önermedir.⁶²

Görüldüğü gibi, kıyasın yapılabilmesi için, en az, bir hususta birleşen (orta terim), iki öncülün bulunması gerekir. Böylece bu iki öncülden bir sonuç lâzım gelir. Buna göre bir kıyasta asgari bulunması gerekenleri bir misâlde verecek olursak:

Bütün cisimler bileşiktir.	: Küçük önerme
Bütün bileşikler sonradan değildir.	: Büyük önerme
O halde bütün cisimler sonradan değildir.	: Sonuç

Diğer bir misâl:

Her insan hayvandır.	: Küçük önerme
Her hayvan duyguludur.	: Büyük önerme
Her insan duyguludur.	: Sonuç

Ortaklık arzeden kısım yani orta terim: Birinci misâlde “bileşik”, ikinci misâlde “hayvan”dır.

Farklılık arzeden iki kısım yani kıyasın iki tarafı: Birinci misâlde “cisim ve sonradan olma”, ikinci misâlde “insan ve duygulu” terimleridir.⁶³

İbn Sînâ’ya göre, bir kıyas iki öncül (mukaddime) ve üç terim (had)den meydana gelir. İki öncülle yapılan bir işlemden zorunlu bir sonucun çıkabilmesi için her iki öncülde de geçen ortak bir terimin bulunması gerekir. Öncüllerde tekrar eden bu terime “orta terim” (evsat) denir.⁶⁴

⁶¹ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [60] 101; *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 21.

⁶² Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [60] 101.

⁶³ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [60] 101; *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 21.

⁶⁴ İbn Sînâ, *eş-Şifâ*, IV, s. 106; *el-İşârât ve't-Tenbihât*, s. 377, *en-Necât*, s. 32.

Öncüllerden her biri tekrar eden orta terimden başka birer terime daha sahiptir. Bu iki terime “ taraflar” (uçlar) denir. Sonuç bu tarafların (uç terimlerin) birleşmesinden meydana gelir.⁶⁵

Sonucun konusu olan terime “küçük terim” (asgar) denir. Sonucun yüklemi olan terime de “büyük terim” (ekber) denir. Küçük terimin bulunduğu öncüle “küçük öncül” (suğrâ), büyük terimin bulunduğu öncüle de “büyük öncül” (kübrâ), diğer bir ifadeyle sonucun konusunu içeren öncüle “küçük öncül”, sonucun yüklemine içeren öncüle de “büyük öncül” denir. İki öncülün bir araya gelmesinden meydana gelen işleme ise kıyas denir.⁶⁶

İstenilen sonuç elde edilinceye kadar öncüllerin gerektirdiği hükme “matlûb”, elde edildikten sonra ise “netice” olarak ismi verilir.⁶⁷ Yani; beklenen, istenilen hüküm matlûb; ulaşılan, elde edilen hüküm ise sonuçtur.

Kıyasın en önemli unsuru orta terimdir. İbn Sînâ da orta terime çok önem vermiştir. Bunu kitaplarında orta terime ayırdığı sayfalardan anlayabiliyoruz.⁶⁸

Orta terim olmadan kıyasın teşkil edilmesi mümkün değildir. Orta terim öncüllerde yer değiştirdikçe şekiller ortaya çıkmaktadır. Diğer bir ifadeyle kıyas şekilleri bir nevi orta terimin yer değiştirmesinin sonucudur.⁶⁹ Bu durum orta terimin önemini daha da artırmaktadır.

İbn Sînâ’nın da belirttiği gibi esas itibarıyla orta terimin görevi, bir kavramdan diğerine geçerken aracı olmaktır. Böylece iki hüküm arasında ilişki kurmayı sağlamak ve iki öncülü birbirine bağlamaktır. Orta terim bu görevi dolayısıyla bir hükümden diğerine geçişe izin vermektedir.⁷⁰

İbn Sînâ kıyasla ilgili olarak Aristotelesçi terminolojiyi benimsemiş fakat terimleri başka bir tarzda tanımlamıştır. O, küçük ve büyük terimleri tanımlamak için sonucu

⁶⁵ İbn Sînâ, *el-İşârât ve’t-Tenbîhât*, s. 378, *en-Necât*, s. 32; *el-Mûcez fi’l-Mantık*, s. 156; *Uyûnu’l-Hikme*, s. 68-69.

⁶⁶ İbn Sînâ, *eş-Şîfa’*, IV, s. 107-108; *el-İşârât ve’t-Tenbîhât*, s. 378-379; *en-Necât*, s. 32-33; *el-Mûcez fi’l-Mantık*, s. 156; *Uyûnu’l-Hikme*, s. 68-69.

⁶⁷ İbn Sînâ, *eş-Şîfa’*, IV, neşredenin önsözü, s. 5; *eş-Şîfa’*, IV, s. 108; *en-Necât*, s. 32-33.

⁶⁸ İbn Sînâ, *eş-Şîfa’*, IV, s. 481-489; *en-Necât*, s. 52-53.

⁶⁹ İbn Sînâ, *eş-Şîfa’*, IV, neşredenin önsözü, s. 5; *el-İşârât ve’t-Tenbîhât*, s. 379.

⁷⁰ İbn Sînâ, *eş-Şîfa’*, IV, neşredenin önsözü, s. 5; *en-Necât*, s. 32.

esas almış önermelerin küçük ve büyük diye adlandırılmalarını içinde bulundurdıkları terime bağlamıştır.⁷¹

Görülüğü gibi kıyasla ilgili terimler tam olarak İbn Sînâ'da teşekkül etmiştir. İbn Sînâ'dan sonra yapılan mantık çalışmalarında da genellikle onun terimleri kullanılmıştır.

Gazâlî'ye göre ise, doğru bir kıyasın meydana gelebilmesi için doğrulaması ve yanlışlaması yapılabilen en az iki öncülün bulunması gerekir. Bir öncülün meydana gelebilmesi için de en az iki "bilgiye (marifet)" ihtiyaç vardır; bu bilgilerden biri "konu", diğeri de "yüklem"dir. Böylece kıyas, iki öncülden ve her öncül de biri diğerine nisbet edilen iki bilgiden meydana gelir. Gazâlî'ye göre, bu yolun (metodun) dışında kıyası bilmek isteyen bir kimse, düzenli yazmayı çok isteyip de güzel yazamayan veya kelimeler yazmayı çok arzulayıp da tek tek harfleri güzel yazamayan kimse gibidir.⁷²

Gazâlî'ye göre, önerme herhangi bir kıyasın parçası kılındığında öncül (mukaddime) adını alır. Her iki öncülde de tekrar eden ve ortak olan terime, orta terim; kıyasın sonucunda konu olarak bulunan terime, küçük terim; sonuçta yüklem yani yargı olarak bulunan terime de büyük terim denir. Kıyasın sonucunda elde edilmese gerekli olan şey lâzım, kıyas kurulduktan sonra ulaşılan yargı, "sonuç (netice)", sonuç olarak çıkmadan önceki durumu ise istenen (matlup) olarak adlandırılır.⁷³ Meselâ,

Bütün cisimler bileşiktir.

Bütün bileşikler sonradan değildir.

O halde bütün cisimler sonradan değildir.

Bu kıyas iki öncülden, her öncül de bir konu ve bir yüklemden meydana gelmektedir. Aslında öncüllerin kapsadığı terimlerin sayısı dördtür. Ancak orta terim her iki öncülde de tekrar edildiği için terimlerin sayısı üç'e iner. Öncüllerde üç'ten az terim bulunursa kıyas gerçekleşmez. Bir kıyas en az iki öncülden (mukaddime) meydana gelir. Her öncülde de bir konu ve bir yüklem bulunur. Bir öncülde konu veya yüklemden biri eksik olursa öncül geçerli olmaz. İki öncülle yapılan bir işlemde zorunlu bir sonucun çıkabilmesi için görevi iki öncülü birbirine yaklaştırmak olan

⁷¹ Yaren, Tahir, *İbn Sînâ Mantığına Giriş*, Ankara 2003, s. 86.

⁷² Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [29-30] 38-39; *Mihakku'n-Nazar*, s. [70] .

⁷³ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [68] 67; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 77-78.

iktiran ve her iki öncülde geçen ortak bir deyim (el-haddü'l-evsat/el-haddü'l-müşterek) bulunması gerekir. Yani öncüllerde konu veya yüklemden birisinin ortak olması gerekir. Böyle olmadığı takdirde öncüller arasında uyum olmaz ve onların bir araya gelmelerinden de sonuç çıkmaz. Meselâ, “Bütün cisimler bileşiktir” dense, ikinci öncülde de, cisimden ve bileşikten bahsetmeyip, “Bütün insanlar hayvandır” önermesi kullanılırsa bu öncüllerden sonuç çıkmaz.⁷⁴ Yukarıdaki misâlde,

“Bütün cisimler bileşiktir”	önermesi	küçük öncül,
“Bütün bileşikler sonradan değildir”	önermesi	büyük öncül,
“Bütün cisimler sonradan değildir”	önermesi	ise sonuçtur. ⁷⁵

Söz konusu kıyasta üç terim vardır: Cisim, bileşik ve sonradan olma. “Bileşik” orta, “cisim” küçük, “sonradan olma” ise büyük terimdir. Büyük terim (sonradan olma) aynı zamanda yüklemidir, konudan daha genel ve konuya eşit olması mümkün olduğu için büyük terim olarak isimlendirilir. Konunun ise yüklemiden daha geniş olması düşünülemez, eğer böyle olursa, hüküm yanlış olur. “Bütün hayvanlar insandır” önermesi böyledir. Bu önerme yanlış, döndürülmüş şekli ise doğrudur.⁷⁶

Daha sonra gelen İslâm mantıkçıları kıyası meydana getiren her bir önermeye “**öncül**” (mukaddime)⁷⁷, bu öncüllerin bir araya geliş biçimine de “**sûret**” adını vermişler, kıyasta yer alan öncüllerin konu ve yüklemine ifade etmek için de “**terimler**” sözünü kullanmışlardır.⁷⁸

Onlara göre, sonucun (netice) konusuna (mevzû) “**küçük terim**” (hadd-i asgar), yüklemine (mahmûl) “**büyük terim**” (hadd-i ekber) denir. Küçük terimin bulunduğu öncüle “**küçük öncül**” (suğrâ), büyük terimin bulunduğu öncüle de “**büyük öncül**” (kübrâ), denir. Öncüllerde tekrar eden fakat sonuç önermesinde yer almayan terime

⁷⁴ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [38] 49-50; *Mihakku'n-Nazar*, s. [90] 85-86; *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [67] 67; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 77-78.

⁷⁵ Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 78.

⁷⁶ Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 78. Kıyasın yapı ve unsurları hakkında geniş bilgi için bkz. Çapak, *Gazâlî*, s. 143-144.

⁷⁷ Mukaddime teriminin özel bir manası vardır. Bu özel manası bakımından bazı İslâm mantıkçılarına göre sadece kıyasın öncüllerini ifade etmektedir. (Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 123; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 182/254; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 141/133). Ancak Aristoteles, genel manası itibarıyla sonucu hazırlayan her şeye mukaddime demektedir. (Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 3-4).

⁷⁸ el-Muzaffer, *el-Mantuk*, s. 204.

“orta terim” (hadd-i evsat), öncüllerde tekrar etmeyen (büyük ve küçük) terimlerin bir araya gelerek meydana getirdiği öncüle ise “sonuç” denir.⁷⁹

Ebherî, Urmevî, Kazvînî, Kutbuddin Râzî ve Taftazânî, küçük terimi yüklem ve büyük terimi de konu olarak tayin ettikleri için, onlara göre bu ıstılahlar yüklemli olan iktirânî kıyaslara mahsustur. Bu nedenle şartlı olan iktirânî kıyasları içine almaz.⁸⁰

Gelenbevî’ye göre, konuyu “mahkûm aleyh”, yüklemi “mahkûm bih” ile tabir etmek uygun olanıdır. Ancak böylece şartlı olan iktirânî kıyasa da şâmil olur.⁸¹

İslâm mantıkçılarından, büyük terim için “hadd-i ekber” yanında “hadd-i a’zam”, büyük önerme için “kübrâ” yanında “uzman” ifadelerini kullananlar olmuştur.⁸²

İslâm mantıkçılarına göre sonucu (kavl-i lâzim) ifade eden iki ayrı terim vardır. Bunlardan birisi “matlûb” diğeri de “netice” dir. Kıyasta varılmak istenen, ancak henüz ulaşılmamış olan sonuca “matlûb”, ulaşıldıktan sonra ise “netice” adını alır.⁸³ Onların, sonuç henüz ifade edilmemiş, beklenen bir şey iken, yani sonuç henüz ortada yokken ona böyle bir ad vermiş olmaları, akılyürütmeyi bazen bilinen bir şeyin isbâtı olarak gördükleri şeklinde değerlendirilebilir.

Küçük terim ve büyük terimin ikisi birden “uçlar” veya “tarafklar” diye adlandırılır.⁸⁴ Onlar, öncüllerde konu olarak da bulunabilir, yüklem olarak da.

İslâm mantıkçılarına göre küçük terim kıyasta kaplamı en az, büyük terim ise kıyasta kaplamı en fazla olan terimdir. Yani küçük terim daha hususidir. Büyük terim ise daha umumdur. Daha hususi olan kaplam bakımından daha az, daha umumi olan kaplam bakımından daha çoktur.

⁷⁹ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 123; *İsâğûcî*, s. 5; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 182/254; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 141 / 133; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 123; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 123; Fenârî, *Şerh-i İsâğûcî*, s. 20; Ahderî, *es-Süllem*, s. 97-100; İbn Meymûn, *Mantık Terimleri Risâlesi*, s. 24 [46]; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğûcî*, s. 53-54; *Kıyâs Risâlesi*, 3; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 104. Ayrıca bkz. İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 80; Ülken, Hilmi Ziya, *Mantık Tarihi*, İstanbul 1942, s. 113; Öner, Necati, *Tanzimattan Sonra Türkiyede İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara 1967, s. 36-37; *Klasik Mantık*, s. 108; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 21-22.

⁸⁰ Bkz. Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 123; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 182/254; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 141/133; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 182/254-255; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 122-123.

⁸¹ Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğûcî*, s. 54; bkz. Bingöl, *Gelenbevî*, 104-105.

⁸² Bkz. Bingöl, Abdulkuddûs, “Semerkandî’nin Kıyas’ında Kıyas Teorisi”, *Felsefe Dünyası*, S. 20, 1996, s. 17.

⁸³ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 123; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 182/254; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 123.

⁸⁴ İbn Meymûn, *Mantık Terimleri Risâlesi*, s. 24.

Orta terim; konu ile yüklem arasında veya akıl ile sonuç arasında aracılık eder, küçük terimle büyük terim arasında bağlantı kurmayı ve karşılaştırma yapmayı sağlar. Bu nedenle sonuçta tekrarlanmaz.⁸⁵

İslâm mantıkçıları küçük önermenin ve büyük önermenin olumluluk ve olumsuzlukta, tümellik ve tikellikte birleşerek meydana getirdiği telife “**karine**” ve “**darb**” demişlerdir.⁸⁶

İslâm mantıkçılarında kıyasların küçük önermesi başta yer almaktadır.⁸⁷ İbrahim Madkour bunun *Birinci Analitikler*’deki bir ifadeye dayandığı görüşündedir.⁸⁸ Aristoteles bu ifadesinde, birinci şekilde sonucun öncüllerden nasıl çıktığını açıklarken şöyle demektedir:

“A her B hakkında, B de her G hakkında tasdik ediliyorsa gerekli olarak A da her G hakkında tasdik edilir... Bunun gibi A hiçbir B hakkında tasdik edilmiyorsa ve her G hakkında tasdik ediliyorsa, bundan A’nın hiçbir G’ye ait olamayacağı sonucu çıkar.”⁸⁹

Misâllerde görüldüğü gibi küçük önerme büyük önermeden önce gelmiştir. Birinci sırada yer alan küçük önermedeki küçük terim, sonuç önermesinde ilk sırada yani konu yerinde bulunmaktadır. İkinci sıradaki küçük önermede yer alan büyük terim de sonuç önermesinde yüklem yerindedir.

Genel kuralın özel olaya uygulanacağı düşünülürse, genel bir kuralı ifade eden büyük önermenin, özel bir olayı ifade eden küçük önermeden sonra yer alması, daha uygun görülebilir.⁹⁰

⁸⁵ Bingöl, *Gelenbevî*, s. 104; Emiroğlu, *Mantiğa Giriş*, s. 139; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 22.

⁸⁶ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 123; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 182/254; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 141/133.

⁸⁷ Arapça mantık eserlerinde kıyas misâlleri gösterilirken genellikle küçük önerme, büyük önermeden önce verilir. Arapça’daki bu durumun tersine olarak Türkçe’de büyük önerme (öncül) önce, küçük önerme (öncül) sonra gelmektedir. Zaten büyük önermenin önce gelme zorunluluğu da yoktur. Kıyas şeklinin daha iyi tesbit edilmesi için Türkçe’de büyük önerme başta verilmektedir. Büyük önerme önce geldiğinde kıyasın şeklini belirlemenin en pratik yolu sonuçtaki terimlere bakmak olacaktır. Sonuçta konu olarak gelen terim küçük terimdir. Küçük terimin geçtiği önerme de küçük önermedir. (Bingöl, *Gelenbevî*, s. 105; Yaren, *İbn Sînâ*, s. 87; Emiroğlu, *Mantiğa Giriş*, s. 12; Durusoy, Ali, “Kıyas” md. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, s. 526).

⁸⁸ İ. Madkour, *L'Organon d'Aristote*, s. 209’dan naklen, Yaren, *İbn Sînâ*, s. 88.

⁸⁹ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 9.

⁹⁰ İ. Madkour, *L'Organon d'Aristote*, s. 210’dan naklen, Yaren, *İbn Sînâ*, s. 88.

4. KIYASIN KURALLARI

İster yüklemli önermelerle yapılmış olsun, ister şartlı önermelerle yapılmış olsun, kıyas yaparken uyulması gereken kurallar vardır. Bu kurallar esasta, “yüklemin olumluda dâima tikel, olumsuzda ise dâima tümel” olması aksiyomlarına⁹¹ dayanmaktadır.⁹² Bu kurallara uyulmadığı takdirde kıyas sonuç vermez.

İslâm mantıkçılarının eserlerinde bu şartlar sarîh olarak zikredilmemiştir.

Fârâbî, saymamakla beraber, genel olarak, bir kıyasın geçerli olabilmesi için gereken şu şartlara uymaktadır:

- 1- Her kıyasın öncüllerinde bir orta terim bulunmalı ve sonuçta olmalıdır.
- 2- Öncüllerden en az bir tanesinin olumlu olması gerekir. Öncüllerin tamamı olumsuz olan kıyastan sonuç çıkmaz.
- 3- Bir kıyasta sonuç dâimâ öncüllerin zayıfına⁹³ göre meydana gelir.
- 4- Öncüllerden en az biri genel olmalıdır.
- 5- Öncüllerinin tamamı olumlu olan kıyasın sonucu olumsuz olamaz.⁹⁴

İbn Sînâ, kıyas şekillerini ele alırken kıyas kurallarından bir kaçını zikrederek işe başlar:

- 1- İki olumsuzdan sonuç çıkmaz.
- 2- İki tikelden sonuç çıkmaz.
- 3- Küçük önermenin olumsuz ve büyük önermenin tikel olduğu bir durumda ancak olumsuz önerme mümkün olursa sonuç çıkar.
- 4- Sonuç öncüllerin zayıfına bağlıdır; bu bağlı oluş her bakımdan değil sadece nicelik ve nitelik bakımındandır; tikel, tümele göre, olumsuz da olumluya göre daha zayıftır.⁹⁵

⁹¹ Birinci aksiyom: Bütün olumlu önermelerde yüklem, kaplamının bir kısmı ile alınmıştır. Her insan ölümlüdür önermesi, insanın bazı ölümlülerden olduğuna işaret eder. Ölümlü burada tikel olarak alınmıştır.

İkinci aksiyom: Olumsuz önermelerde yüklem bütün kaplamı ile alınmıştır. Çünkü olumsuz önermede konu, yüklemin bütün kaplamının dışında bırakılmıştır. İnsan bir sürüngen değildir, önermesinde, insan sürüngenler sınıfının dışında bırakılmıştır. Yani, önermede yüklem olan sürüngen, tümel olarak alınmıştır. Öner, *Klasik Mantık*, s. 96.

⁹² İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 187.

⁹³ Zayıftan kasıt, olumsuzluk ve tikelliktir.

⁹⁴ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [59-66] 101-105; *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 20-31.

⁹⁵ İbn Sînâ, *eş-Şifâ*, IV, s. 108; *el-İşârât ve't-Tenbihât*, 386; *en-Necât*, s. 33;

Gazâlî'ye göre her üç şekilde bulunması gereken iki durum vardır:

1- Öncüllerde bir tümel önermenin bulunmasıdır. İki tikel öncülden kesinlikle sonuç çıkmaz.

2- İki öncülden biri olumlu olmalıdır. Sadece iki olumsuzdan sonuç çıkmaz.⁹⁶

Bir başka ifade ile her şekilde; iki olumsuz, iki tikel, küçük öncülü olumsuz ve büyük öncülü tikel olan kıyaslar sonuç vermez.⁹⁷

Kurallarla ilgili olarak Urmevî'nin "*Metâliu'l-Envâr*" adlı eserindeki bilgi şöyledir:

1- İki tikelden sonuç çıkmaz.

2- İki olumsuzdan sonuç çıkmaz.

3- Küçük önerme olumsuz büyük önerme tikel olmaz.

4- Sonuç öncüllerin zayıfına tabidir.⁹⁸

Değişik kitaplarda farklılık gösteren kıyas kuralları, dördü terimlere, dördü de önermelere ait olmak üzere genellikle sekiz tane olarak belirtilmiştir. Bu kuralları aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

1- Her kıyasta, büyük terim, küçük terim ve orta terim olmak üzere üç terim bulunmalıdır. Eğer öncüllerde üçten az veya üçten fazla terim bulunursa kıyas gerçekleşmez yani kıyas fâsid (bozuk) olur.

2- Orta terim sonuç önermesinde bulunmamalıdır.

3- Orta terim, iki öncülde de tikel olarak alınamaz. Diğer bir ifade ile, orta terim öncüllerde en az bir defa bütün kaplamıyla alınmalı, yani en az bir kere dağıtılmış olmalıdır.

4- Sonuçta bulunan terimlerin (küçük ve büyük terimlerin) kaplamı, öncüllerde bulunan terimlerin kaplamını aşmamalıdır. Diğer bir ifadeyle büyük ve küçük terimlerin öncüllerindeki kaplamı ne kadar ise, sonuç da ondan fazla olamaz.

⁹⁶ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [39] 51; *Mihakku'n-Nazar*, s. [95] 90.

⁹⁷ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [69] 68. Gazâlî'ye göre kıyasın şartları için bkz. Çapak, *Gazâlî*, s. 141-142.

⁹⁸ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 183/255.

5- Sonuç dâimâ öncüllerin zayıf olanına tâbidir.⁹⁹ Yani öncüllerden biri olumsuzsa sonuç olumsuz,¹⁰⁰ öncüllerden biri tikelse sonuç tikel¹⁰¹ olmalıdır.

6- İki olumsuz öncülden sonuç çıkmaz. Öncüllerden en az bir tanesi olumlu olmalıdır. Diğer bir deyişle bir kıyasta iki olumsuz öncül bulunmamalıdır.

7- İki tikel önermeden bir sonuç çıkmaz, öncüllerden biri mutlaka tümel olmalıdır.

8- Öncüller olumlu ise sonuç olumsuz olmaz. Diğer bir ifadeyle, İki olumlu önermeden, olumsuz bir sonuç çıkmaz.¹⁰²

Bu kurallar, kıyas formundaki bir akılyürütmenin geçerli olabilmesinin şartlarını ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle, öncül durumundaki önermelerle sonuç durumundaki bir önerme arasında geçerli bir bağın kurulabilmesi ancak yukarıdaki şartların yerine gelmesiyle sağlanabilir.¹⁰³

Bu kurallara uyularak kurulmayan kıyas formel yönden geçersizdir. Her geçersiz kıyasta ise mutlaka bir biçim yanlış yapılmış ve kıyas kurallarından hangisi ihlal edilmişse o kuralı kırma yanlış yapılmış demektir.¹⁰⁴

⁹⁹ Zayıf teriminden olumsuz ve tikel kastedilmektedir. Tümele göre tikel, olumluya göre de olumsuz daha zayıftır. Doğruluk dereceleri açısından bakacak olursak yakîne göre zannî olan zayıftır.

Önermelere göre sonucun neye tâbi olacağı şu şekilde gösterilebilir:

Öncüller	Sonuç
Tikel+tümel	Tikel
Tikel+tikel	Sonuç çıkmaz
Olumlu+olumlu	Olumlu
Olumsuz+olumlu	Olumsuz
Olumsuz+olumsuz	Sonuç çıkmaz
Yakîni+yakini	Yakîni (Eksik tümevarım ve analogi hariç. Çünkü bunlarda sonuç, öncüllerden daha kapsamlıdır)
Yakîni+zannî	Zannî
Zannî+zannî	Zannî

Bunların son üçü, kıyasın içeriği, diğerleri biçimi ile ilgilidir. (Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Yanlışları*, Ankara 2004, s. 63; *Mantığa Giriş*, s. 148-149; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 24).

¹⁰⁰ Bu kuralın tersi de doğrudur. Yani, sonuç önermesi olumsuz olan bir kıyasın öncüllerinden birisinin de olumsuz olması gerekir. (Ural, *Temel Mantık*, s. 93).

¹⁰¹ Bu kuralın tersi doğru değildir. Yani, sonuç önermesi tikel olan bir kıyasın öncüllerinin de tikel olması zorunlu değildir. (Ural, *Temel Mantık*, s. 93; Özlem, *Mantık*, s. 184).

¹⁰² Kıyas kuralları için bkz. Copi, Irving, *Introduction to Logic*, New York 1961, s. 174; el-Muzaffer, *el-Mantık*, s. 210-213; İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 187-197, 240; Öner, *Türkiyede İlim ve Mantık*, s. 40; *Klasik Mantık*, 109-110; Ural, *Temel Mantık*, s. 93-94; Yıldırım, Cemal, *Mantık Doğru Düşünme Yöntemi*, Ankara 1999, s. 70-72; Özlem, *Mantık*, 183-184; Taylan, Necip, *Mantık Tarihçesi-Problemleri*, MÜİF Vakfı yay. İstanbul 1996, s. 125; Emiroğlu, *Mantık Yanlışları*, s. 52-69; *Mantığa Giriş*, s. 142-152; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 23-24;.

¹⁰³ Ural, *Temel Mantık*, s. 94.

¹⁰⁴ Emiroğlu, *Mantık Yanlışları*, s. 52; *Mantığa Giriş*, s. 142.

Kıyasın kurallarını tek bir kurala indirgemek mümkündür. Şöyle ki: Kıyasta büyük önermenin sonucu içermesi ve küçük önermenin, sonucun büyük önermede gerçekten dâhil olduğunu göstermesi gerekir.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Taylan, *Mantık*, s. 125.

II. BÖLÜM

KIYAS ÇEŞİTLERİ

Aristoteles kıyası tam (yetkin) ve eksik kıyas olmak üzere ikiye ayırmaktaydı. Tam (yetkin) kıyas tümdengelim (ta'lîl) türündeki kıyasa, eksik kıyas ise eksik tümevarım ile analogiye karşılık gelmektedir. Bu ayırım esas olarak akılyürütmeye aittir. Kıyas ise daha önce bahsi geçen üç akılyürütme¹ türünden tümdengelimlin en mükemmel şeklidir.

Fârâbî, kıyasları, ihtiva ettikleri önermelerin sayısına göre “basit kıyaslar”² ve “bileşik kıyaslar”³ diye ikiye ayırır ve iki öncül ve bir sonuçtan meydana gelen kıyaslara “basit”, ikiden fazla öncül ve sonuçtan meydana gelen kıyaslara da “bileşik” der.

Fârâbî, kıyasları öncüllerin (önermelerin) çeşitlerine göre de “yüklemlı kıyaslar” ve “şartlı kıyaslar” diye sınıflamaktadır.⁴ Ancak Fârâbî’nin “şartlı kıyaslar”ı istisnâî kıyaslara karşılık gelmektedir.

Fârâbî, on dört yüklemlı kıyas çeşidinden (şekli)⁵ bahsetmekte, şartlı kıyasları ise ikiye ayırarak “muttasıl (bitiştirilmiş) şartlı” kıyasların iki sınıfı olduğunu,⁶ munfasıl (ayrılmış) şartlı kıyasların ise üç sınıfı⁷ bulunduğunu söylemektedir.

Fârâbî, sonuç vermeyen kıyaslara değinmezken zikrettiği kıyas çeşitlerini (şekillerini) misâller vererek açıklar.⁸

Bu ayırımı, içerikte bazı farklılıklar olmakla beraber hemen hemen daha sonra gelen bütün mantıkçılar yapmaktadır.

İbn Sînâ, Aristoteles ve Aristoteles şârihlerinden farklı olarak kıyası sûreti açısından iktirânî ve istisnâî olmak üzere ikiye ayırır ve bunların açık bir şekilde

¹ Tümdengelim, tümevarım ve analogi kastedilmektedir.

² Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [59-70] 101-108.

³ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [70-73] 108-110.

⁴ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [59, 66] 101, 105; *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 20.

⁵ Bu on dört çeşidin (şeklin) dördü kıyasın birinci şekli, dördü kıyasın ikinci şekli, altısı da kıyasın üçüncü şeklinin darblarıdır.

⁶ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [66] 105; *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 31.

⁷ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [67] 107; *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 31.

⁸ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [59-66] 101-105; *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 23-31.

tanımlarını yapar.⁹ İbn Sînâ istisnâî kıyasa genellikle “şartlı” isminin verildiğini söyler¹⁰ ve şöyle devam eder:

“Mantıkçıların çoğu; şartlı kıyasların yalnız istisnâî olabileceğini düşünerek sadece yüklemli önermelerle yapılan kıyaslara ehemmiyet verdiler. Biz yüklemli öncülerden yapılan çeşitli kıyasları bütün sınıflarıyla zikredeceğiz. Sonra da doğal olarak en iyi bilinen ve kullanıma daha yakın (elverişli) olan şartlı iktirânî kıyasları ele alacağız. Daha sonra da istisnâî kıyası ele alacağız.”¹¹

Önceki mantıkçılar yalnızca yüklemli önermelerle yapılan kıyaslara yer verdikleri için, iktirânî kıyas için hamlî veya cizmî/câzim; istisnâî kıyas için vaz’î veya şartî kıyas adlarını kullanmışlardır. Onlar kıyasın öncüllerine göre bu ayrımı yapmışlardır, yani kıyasların adlarını işlemde kullanılan önermelere göre vermişlerdir. İbn Sînâ ise bu ayrımı zihnin kıyas yaparken yaptığı işlemlere dayanarak yapmıştır.¹²

Buna göre iktirânî kıyasta zihin, büyük terimle küçük terim arasında bulunan ve iki öncülü bir birine bağlayan orta terimi çekerek, kıyas işleminin sonucunda iki terimi birbirine yaklaştırmakta (iktirân) ve böylece sonuç adını verdiğimiz yeni bir yargı elde etmektedir. Aynı durum istisnâî kıyaslar için de söz konusudur. İstisnâî kıyasta zihin büyük öncülün bileşenlerinden birini veya bir kaçını istisnâ ederek, geri kalan kısmını sonuç olarak elde etmektedir.¹³

İbn Sînâ ilk kez iktirânî kıyası üçe ayırır:

- 1- Salt yüklemli önermelerle yapılan iktirânî kıyaslar,
- 2- Yüklemli ve şartlı önermelerin karışımından yapılan iktirânî kıyaslar,
- 3- Salt şartlı önermelerle yapılan iktirânî kıyaslar, bunu da ayrıca üçe ayırır:
 - a- Salt bitişik şartlı önermelerden yapılan iktirânî kıyaslar,
 - b- Salt ayırık şartlı önermelerden yapılan iktirânî kıyaslar,
 - c- Bitişik ve ayırık şartlı önermelerden yapılan iktirânî kıyaslar.¹⁴

⁹ İbn Sînâ, *eş-Şifa’*, IV, neşredeninin önsözü, s. 8; *eş-Şifa’*, IV, s. 106; *el-İşârât ve’t-Tenbîhât*, s. 374; *en-Necât*, s. 32; *el-Mücez fi’l-Mantık*, s. 156; *Uyûnu’l-Hikme*, s. 68.

¹⁰ İbn Sînâ, *eş-Şifa’*, IV, s. 106.

¹¹ İbn Sînâ, *el-İşârât ve’t-Tenbîhât*, s. 375-376.

¹² Bkz. İbn Sînâ, *eş-Şifa’*, IV, neşredeninin önsözü, s. 8; Durusoy, Ali, “İbn Sînâ’nın Klasik Mantığa Katkıları”, *İslâm Felsefesinin Sorunları*, Ankara 2003, s. 187; Durusoy, “Kıyas” md. , s. 527-528.

¹³ Durusoy, “İbn Sînâ”, s. 187.

¹⁴ İbn Sînâ, *eş-Şifa’*, IV, neşredeninin önsözü, s. 8; *eş-Şifa’*, IV, ss. 231-292; 295-356; *el-İşârât ve’t-Tenbîhât*, ss. 435-443; *en-Necât*, ss. 44-50; *el-Mücez fi’l-Mantık*, ss. 158-159; *Uyûnu’l-Hikme*, ss. 71-72.

Bilindiği kadarıyla şartlı öncüllerle/önergelerle yapılan iktirânî kıyasın şekil ve işlemlerini bütün yönleriyle en geniş biçimde ele alan¹⁵ ilk mantıkçı İbn Sînâ'dır. İbn Sînâ bu konularla ilgili, sözde Fârâbî'ye nisbet edilen bir kitabın kendisine ulaştığını ve kendisinin kıyasın bu konusu üzerinde on sekiz yıla yakın bir süre çalıştığını belirtir.¹⁶

Kıyasla ilgili terimler tam olarak İbn Sînâ'da teşekkül etmiştir. Onun kıyasa dair çalışmaları kendisinden sonraki bütün mantıkçıları etkilemiştir. İbn Sînâ'dan sonra yapılan mantık çalışmalarında genellikle onun tanımları, terimleri ve tasnifleri kullanılmıştır.¹⁷

Gazâlî kıyası "burhan"¹⁸ olarak da isimlendirir ve onu üç nemat (çeşit) olarak kabul eder.

- 1- Birinci nemat (Mîzân-ı Teâdül) :Yüklemli (iktirânî) kıyas ve üç şekli.
- 2- İkinci nemat (Mîzân-ı Telâzüm) :Bitişik şartlı (istisnâî) kıyas.
- 3- Üçüncü nemat (Mîzân-ı Teânüd) :Ayrık şartlı (istisnâî) kıyas.¹⁹

Gazâlî kıyasın Kur'an kaynaklı olduğunu, bütün peygamberler özellikle de Hz. İbrahim ve Hz. Muhammed tarafından kullanıldığını ifade eder.²⁰

Daha sonra gelen **İslâm mantıkçıları** kıyasları Fârâbî ve İbn Sînâ'da olduğu gibi hey'eti mecmuası itibarıyla iki kısımda ele alırlar. Onlar kıyasları, önce içerisinde bulundurduğu önergelerin sayısına göre "basit" ve "bileşik" diye ikiye ayırırlar, sonra da bu önergelerin çeşidine göre "iktirânî" ve "istisnâî" diye bir sınıflama daha yaparlar.

İslâm mantık literatüründeki bu tasnifin ilki, kıyasları meydana getiren önergelerin sayısından hareketle yapılmıştır. İkincisi ise, kıyasların yapısından kaynaklanan bir sınıflama biçimidir. Bu sınıflamaya göre, ikinci gruptaki iktirânî ve istisnâî kıyaslar, birinci gruptaki basit kıyasların içinde yer almaktadır.

¹⁵ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 231; *en-Necât*, s. 44.

¹⁶ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 356-357.

¹⁷ Durusoy, "Kıyas" md., s. 528.

¹⁸ Gazâlî, *Mî'yâru'l-İlm*, s. 77.

¹⁹ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [38-43] 49-57; *Mihakku'n-Nazar*, s. 85-95; *Mî'yâru'l-İlm*, s. 77; Ayrıca bkz. Çapak, *Gazâlî*, s. 133, 142-143, "Gazâlî'ye Göre Kıyas Şekilleri", s. 237, "Durusoy, Ali, "Gazâlî'de Mantık Biliminin Yeri", *İslâmi Araştırmalar*, C. 13, S. 3-4, 2000, s. 312.

²⁰ Gazâlî, *el-Kıstâsu'l-Mustakîm*, Mısır, 1900, s. 30, 41, 42.

İslâm mantıkçıları bu kıyasları şöyle tarif etmişlerdir: Eğer kıyas iki öncül ve bir sonuçtan yani üç önermeden meydana geliyorsa buna “basit kıyas”,²¹ eğer kıyas ikiden fazla öncülden meydana geliyorsa buna da “bileşik kıyas”²² adı verilir.

Basit kıyaslar iki öncül ve bir sonuçtan meydana gelirken, bileşik kıyaslarda öncül sayısı daha fazladır. Öncülleri ikiden fazla olduğu için bunlar aynı zamanda iki veya daha fazla kıyası da ihtiva ederler.²³

Basit ve bileşik kıyasın tanımını bu şekilde yapan İslâm mantıkçıları daha sonra bu başlık altına giren iktirânî ve istisnâî kıyası şu şekilde tarif ederler:

Eğer sonucun aynı veya karşıt hâli (nakîzi) kıyasta yani öncüllerde anlam bakımından (maddeten)²⁴ bulunup şekil/biçim bakımından (sûreten) bulunmazsa/yer almazsa (bilfiil zikredilmezse) buna **iktirânî (kesin) kıyas** denir. Meselâ,

Her cisim bileşiktir.

Her bileşik sonradan yaratılmıştır.

Öyleyse her cisim sonradan yaratılmıştır.²⁵

Eğer sonucun aynı veya karşıt hâli (nakîzi) kıyasta yani öncüllerde hem anlam bakımından (maddeten) hem de şekil/biçim bakımından (sûreten) bulunursa/yer alırsa (bilfiil zikredilirse) buna **istisnâî (seçmeli) kıyas** denir.²⁶

²¹ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 123; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 182/254; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 141/133; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğûcî*, s. 62 vd; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 125. Ayrıca bkz. A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 78; Ali Sedâd, *Mizânu'l-Ukûl*, s. 79; Öner, *Türkiyede İlim ve Mantık*, s. 36; *Klasik Mantık*, s. 106; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 140.

²² Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 183; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 246/345; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, 247/346; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 164/168; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 164/168; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 146; el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 132; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğûcî*, s. 62 vd.; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 125. Geniş bilgi için bkz. A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 79; Öner, *Türkiyede İlim ve Mantık*, s. 40-41; *Klasik Mantık*, s. 106, 141; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 174.

²³ el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 146; el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 132; eş-Şâmî, *el-Kıyâs*, s. 58

²⁴ Öncüllerin ifade ettiği anlam “kıyasın maddesini” diğer bir ifadeyle “kıyasın içeriğini” meydana getirmektedir. Öncüllerin bir araya gelişi ise kıyasın sûretidir. Mantık'ın kıyası içerik bakımından ele alan bölümüne “Beş Sanat” denir. Beş Sanat'la kastedilen burhan, cedel, hitâbet, şiir ve safsatadır. (Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 19).

²⁵ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 122; *İsâğûcî*, s. 5; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 140/132; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 140/132; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 122; el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 94.

²⁶ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 122; *İsâğûcî*, 5; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 182/254; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 182/254; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 140/132; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 140/132; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 122; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 122; Cürçânî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rîfât*, İstanbul 1253, s. 111-112; Fenârî, *Şerh-i İsâğûcî*, 20, 23; Ahderî, *es-Süllem*, s. 94, 125; el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 94, 125; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğûcî*, s. 53; *Kıyâs Risâlesi*, s. 3;

İstisnâî kıyasta neticenin maddesi ve sûreti veya sûretinin nakîzi öncüllerde bilfiil mevcut olmalıdır. Bilkuvve mevcut olması yeterli değildir. Nitekim; Ebherî, Urmevî, Kazvînî, Kutbuddin Râzî ve Taftazânî dâhil bütün İslâm mantıkçılarının bu konudaki görüşleri aynıdır.²⁷

İktirânî kıyasın öncülleri olan önermelerin yüklemli veya şartlı olmasına göre bu kıyaslar ikiye ayrılır:

1- Sadece yüklemli olan önermelerden meydana gelen kıyaslar, bunlara “Kıyas-ı İktirânî-i Hamlî” (Yüklemli İktirânî Kıyas) adı verilir.

2- Öncüllerinden biri veya her ikisi şartlı olan kıyaslar, bunlara da “Kıyas-ı İktirânî-i Şartî” (Şartlı İktirânî Kıyas) adı verilir.²⁸

İstisnâî kıyas da iktirânî kıyasta olduğu gibi, öncülleri olan şartlı önermelerin “bitişik” ve “ayrık” olmasına göre ikiye ayrılır.

1- Bitişik şartlı öncülle yapılan istisnâî kıyaslar.

2- Ayrık şartlı öncülle yapılan istisnâî kıyaslar.²⁹

Bingöl, *Gelenbevî*, s. 98-99. Ayrıca bkz. A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 62; Ali Sedâd, *Mizânu'l-Ukûl*, s. 73; İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 222; eş-Şâmî, *el-Kıyâs*, s. 24; el-Muzaffer, *el-Mantık*, s. 206-207; Ülken, *Mantık Tarihi*, s. 112; Öner, *Türkiyede İlim ve Mantık*, s. 36; *Klasik Mantık*, s. 107-108, 132; Taylan, *Mantık*, s. 126; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 140-141, 167-168; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 19-20, 55.

²⁷ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 122-123; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 182/254; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 182/254; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 140, 163/132, 165; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 140/132; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 122; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 122

²⁸ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 127, 155; *İsâğüci*, s. 5-6; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 182/254; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 182/254; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 141/133, 160/161; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 141/133, 160/161; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 122; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 122; Fenârî, *Şerh-i İsâğüci*, s. 22; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğüci*, s. 58; *Kıyâs Risâlesi*, 3; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 105. Ayrıca bkz. A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 73-74; A. Sedâd, *Mizânu'l-Ukûl*, s. 77; Öner, *Türkiyede İlim ve Mantık*, s. 37; *Klasik Mantık*, s. 108; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 141; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 20.

²⁹ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 179; *İsâğüci*, s. 6; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 245/343-344; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 245/343; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 163-164/165-167; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 163-164/165-167; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 142-143; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 142; Fenârî, *Şerh-i İsâğüci*, s. 23-24; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğüci*, s. 60-61; *Kıyâs Risâlesi*, s. 14.

1. İKTİRÂNÎ (KESİN) KIYASLAR

İki öncül ve bir sonuçtan meydana gelen kıyaslara “basit kıyaslar” denilmekte, bunlar da iktirânî (kesin) ve istisnâî (seçmeli) diye ikiye ayrılmaktaydı.

Fârâbî’ye göre iktirânî kıyas “kendisiyle kıyasın yapıldığı şeyin en azı tek bir hususta iştirâk eden iki öncüdür.”³⁰

İktirânî kıyas **İbn Sînâ**’ya göre ne sonuç, ne de çelişğinin öncüllerde açık olarak bulunmadığı kıyastır. İstisnâî kıyas ise, ya sonucun bizzat kendisi veya çelişğii öncüllerde açık olarak görülen kıyastır.³¹

Gazâlî’ye göre “iktirânî kıyas, aralarında ortaklık olan iki önermeyi tek bir tanımda bir araya getirmektir.”³² Gazâlî’nin “mîzân-ı teâdül” adını verdiği kıyas türü, klasik mantıktaki yüklemli iktirânî kıyasa, “mîzân-ı telâzüm” ve “mîzân-ı teânüd” adını verdiği kıyas çeşidi ise bitişik şartlı ve ayrık şartlı istisnâî kıyasa tekâbül etmekteydi.³³

Kıyasın bölümleri bahsinde açıkladığımız üzere iktirânî kıyas **İslâm mantıkçıları** tarafından şöyle tarif edilmekteydi:

“Eğer kıyasın neticesi veya neticesinin nakîzi (çelişğii) öncüllerde maddeten (bil-kuvve) bulunup da sûreten (bil-fiil) mevcut değilse yani, kıyasın sonucu veya sonucunun karşıt hâli öncüllerde anlam bakımından bulunup da şeklen bulunmazsa bu tür kıyaslara iktirânî (kesin) kıyastır.”

İslâm mantıkçıları iktirânî kıyası yapısı itibarıyla ikiye ayırıyorlardı.

1- Kıyas-ı iktirânî-i hamlî: Sadece yüklemli önermelerden meydana gelen kıyaslardır.

2- Kıyas-ı iktirânî-i şartî: Sadece şartlı önermelerden veya bir öncülü yüklemli bir öncülü şartlı önermelerden yapılan kıyaslardır.

³⁰ Fârâbî, *Kıyâsi’s-Sağîr*, s. [59] 101.

³¹ İbn Sînâ, *eş-Şifa’*, IV, neşredeninin önsözü, s. 8; *eş-Şifa’*, IV, 106; *el-İşârât ve’t-Tenbihât*, s. 374; *en-Necât*, s. 32; Ayrıca bkz. Yaren, *İbn Sînâ*, s. 83.

³² Gazâlî, *Makâsıdu’l-Felâsife*, s. [67] 67; *Mî’yâru’l-İlm*, s. 77.

³³ Çapak, *Gazâlî*, s. 133, 138-139, 142-143; “Gazâlî’ye Göre Kıyas Şekilleri”, s. 235; Durusoy, “Gazâlî’de Mantık”, s. 312.

1.1. YÜKLEMLİ İKTİRÂNÎ (KESİN) KIYASLAR

Daha önce de ifade edildiği ve adından da anlaşıldığı üzere, bu kıyaslar iktirânî kıyasların bir bölümüdür ve iki yüklemli önermeden meydana gelmektedir.

Yüklemli iktirânî kıyaslar İslâm dünyasında asıl üzerinde durulan kıyaslardır. Aristoteles de yalnız bu kıyaslar üzerinde durmuştur. O, Organon'da bunları işlemiş ve şartlı önermelerden yapılan kıyaslara yer vermemiştir.³⁴

Şartlı önermeleri ele alan ve şartlı önermelerle yapılan kıyas teorisi yapanlar ilk defa Stoacılar,³⁵ bu arada özellikle Cprysippe'dir.³⁶ Şartlı önermeleri ve bunlarla yapılan kıyasları daha sonraki mantıkçılar Aristoteles mantığına ilâve etmişlerdir.³⁷ Şartlı kıyaslar bilhassa İbn Sînâ tarafından işlenmiş ve geliştirilmiştir.³⁸

Fârâbî, iki öncül ve bir sonuçtan meydana gelen ve öncüllerinin dört yönden (makbûlat, meşhûrat, mahsusat, makûlat) biriyle bilindiği farzedilerek yapılan kıyaslara “Yüklemli Kıyaslar” demektedir. Bu kıyaslar Aristoteles'in Kategorik kıyaslarına tekâbül eder. Fârâbî, yüklemli kıyasları üç şekle göre on dört çeşit olarak saymaktadır.³⁹

Bir iktirânî kıyasta iki öncül ve üç terim bulunur. Terimlerden biri her iki öncülde de tekrar edilir. Diğer iki terimden biri bir öncülde, diğeri de diğer öncülde yer alır. Her iki öncülde de geçen terim diğer iki terimi birbirine bağlar ve sonuçta bulunmaz. Sonuç, tekrar eden terim dışındaki iki terimden meydana gelir.⁴⁰

Daha önce de belirttiğimiz gibi iktirânî kıyasta sonucun yüklemine büyük terim (hadd-i ekber), sonucun konusuna küçük terim (hadd-i asgar), her iki öncülde tekrarlanan terime orta terim (hadd-i evsat), büyük terimin içinde bulunduğu önermeye büyük önerme (kübrâ), küçük terimin içinde bulunduğu önermeye de küçük önerme (suğrâ) denilmektedir.

³⁴ en-Neşşâr, Ali Sami, *Menâhicu'l-Bahs inde Müfekkiri'l-İslâm*, İskenderiye 1947, s. 46.

³⁵ Bkz. Kneale, William & Kneale, Martha, *The Development of Logic*, New York, 1988, ss. 159-175.

³⁶ Öner, *Klasik Mantık*, s. 109

³⁷ Aster, Ernst von, *Bilgi Teorisi ve Mantık*, çev. Macit Gökberk, İstanbul 1994, s. 136.

³⁸ Yaren, *İbn Sînâ*, s. 93-95.

³⁹ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. 59/101; *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 20-21.

⁴⁰ Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 21.

İslâm mantıkçılarının yüklemli iktirânî kıyaslarla ilgili açıklamaları, bunların netice veren darpları ve sayıları hakkındaki görüşü diğer bir çok İslâm mantıkçısından farksızdır. Şu var ki, Ebherî, Îsâğûcî adlı eserinde birinci şeklin dışındakilere hiç yer vermemiştir. Urmevî ve Kazvînî’de, misâller harflerle rumuzlandırılmıştır.⁴¹

⁴¹ Bkz. Ebherî, *Îsâğûcî*, s. 5 vd.; Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, s. 182/254 vd.; K. Râzî, *Levâmiu’l-Esrâr*, s. 182/254 vd.; Kazvînî, *er-Risâletü’ş-Şemsiyye*, s. 140/132 vd.; K. Râzî, *Tahrîru’l-Kavâidi’l-Mantıkiyye*, s. 140/132 vd.; Taftazânî, *Tehzîbu’l-Mantık*, s. 122 vd.; el-Habîsî, *eş-Şerh ale’t-Tehzîb*, s. 122 vd.; Fenârî, *Şerh-i Îsâğûcî*, s. 20 vd.; *Gelenbevî, eş-Şerh alâ Îsâğûcî*, s. 53 vd.; *Kıyâs Risâlesi*, s. 3 vd.

1.1.1. KIYASIN ŞEKİLLERİ

Daha önce de belirttiğimiz üzere iktirânî kıyasta üç terim bulunur. Bu terimler bulundukları öncüllerin konusu veya yüklemi olurlar. Öncüllerde konu veya yüklemden birisinin ortak olması gerekir. Yani terimlerden biri her iki öncülde de geçer ve diğer iki terimi birbirine bağlar. Bu terime orta terim denir.

Orta terim sonucu gerekli kılan terimdir. Orta terimin bulunduğu yer yani öncüllerden konu veya yüklem olması kıyas şekillerini meydana getirir. İşte İslâm mantıkçıları küçük ve büyük önermenin bir araya getirilmesinden meydana gelen bu yapıya “hey’etü’t-te’lif” (şekil) ismini vermişlerdir.⁴²

Bir yüklemli kıyasta, şekil orta terimin öncüllerdeki yerini yani büyük ve küçük önermelerdeki yerlerini ifade eder. Kıyasta sonuç önermesi hep “Küçük terim, büyük terimdir” ya da “Küçük terim, büyük terim değildir” şeklinde gelir.

Sonucun konusu yalnız küçük önermede, sonucun yüklemi de yalnız büyük önermede bulunmaktadır. Orta terim ise her ikisinde yer almaktadır.⁴³

Aristoteles, *I. Analitikler*’de bu üç kıyas şeklinden bahsetmektedir.⁴⁴ Dördüncü şekil ne *Analitikler*’de ne de Aristoteles’in diğer eserlerinde zikredilir.⁴⁵ Bununla birlikte Aristoteles dördüncü şekilden sayılan darblardan bahsederse de, bunları ayrı bir şekilde ele almayıp birinci şeklin dolaylı darbları olarak telakki eder.⁴⁶ Ortaçağ Batı mantıkçıları ve ilk İslâm filozofları da kıyasın üç şeklini ele almışlar,⁴⁷ daha sonra gelen mantıkçılar dördüncü şekle de yer vermişlerdir.⁴⁸

⁴² İbn Sînâ, *eş-Şifa’*, IV, neşredeninin önsözü, s. 5; *eş-Şifa’*, IV, 108; *el-İşârât ve’t-Tenbîhât*, s. 379; *en-Necât*, s. 32; Gazâlî, *el-Mustasfâ I*, s. [39] 50; *Mihakku’n-Nazar*, s. [92] 86; *Makâsıdu’l-Felâsife*, s. [68-69] 67-68; *Mi’yâru’l-İlm*, s. 79; Ebherî, *Keşfu’l-Hakâik*, s. 123; *İsâğûcî*, s. 5; Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, s. 182/254; K. Râzî, *Levâmiu’l-Esrâr*, s. 183/255; Kazvîni, *er-Risâletü’ş-Şemsiyye*, s. 141/133; K. Râzî, *Tahrîru’l-Kavâidi’l-Mantıkıyye*, s. 141/133; Taftazânî, *Tehzîbu’l-Mantık*, s. 123; el-Habîsî, *eş-Şerh ale’t-Tehzîb*, 123; Fenârî, *Şerh-i İsâğûcî*, s. 20; Ahderî, *es-Süllem*, s. 100; el-Melevî, *eş-Şerh ale’s-Süllem*, s. 100; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğûcî*, s. 54; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 106. Ayrıca bkz. İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 197; eş-Şâmî, *el-Kiyâs*, s. 26; el-Muzaffer, *el-Mantık*, s. 214; Ülken, *Mantık Tarihi*, s. 45; Öner, *Klasik Mantık*, s. 109, 113; Emiroğlu, *Mantık Yanlırları*, s. 70; *Mantığa Giriş*, s. 152; Yaren, *İbn Sînâ*, s. 85; *Kıyasların Yapısı*, s. 25.

⁴³ Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 154.

⁴⁴ Bkz. Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 9-22

⁴⁵ en-Neşşâr, *Menâhicu’l-Bahs*, s. 48; Ülken, *Mantık Tarihi*, s. 45.

⁴⁶ Öner, *Klasik Mantık*, s. 113.

⁴⁷ İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 203-204.

⁴⁸ en-Neşşâr, *Menâhicu’l-Bahs*, s. 48; Bkz. Öner, *Klasik Mantık*, s. 113.

Kıyasın dördüncü şekli üzerinde inceleme yapan Hüseyin Atay'a göre Aristoteles'in dördüncü şekilden bahsetmemesinin sebebi istikrâ yoluyla gitmiş olmasıdır. Aristoteles yaptığı tecrübeler neticesinde önünde bulunan misâlleri tasnif etmiş ve böylece kıyasın üç şekli kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Geriye, birkaç uymayan misâl elinde kalmışsa da onları kolayca birinci şekle çevirmekle yetinmiş ve böylece şekilleri çoğaltmaktan kaçınmıştır. Elinde kalan misâllerle bir şekil daha kurunca bir beşinci şekle ve bir altıncı şekle girme ihtimali olmayacağını daha önceden kestirememiştir. Çeşitli misâller buldukça sürüp gidecek sanmıştır.⁴⁹

Aristoteles'in istikrâ yani tecrübe yoluyla ortaya koyduğu bu şekiller üzerinde, kendisinden sonra gelenler düşünme imkânı buldular. Onun tasnifini aklîleştirmek isteyince dördüncü şekil kendiliğinden ortaya çıkmış oldu. Ancak onun verimli ve kullanışlı bir şekil olduğu üzerinde çalışmak gerekmiş, birçok mantıkçı da bunun için kafa yormuştur. Böylece kıyasın dördüncü şekli yeni bir kalıp bulmuştur. Atay'a göre, dördüncü şekilden ilk defa Theophrastus'un bahsettiği ve Calinus'un onu tamamladığı ileri sürülmektedir.⁵⁰

Aristoteles'e göre ancak üç kıyas şekli kurulabilir. Bilindiği gibi orta terim büyük terimin şümûlünde ise, kıyas birinci şekildedir. Burada orta terim, şümûl bakımından, büyük terimle küçük terim arasındadır, yani büyük önermede mevzû (konu), küçük önermede mahmûl (yüklem) dır.

İkinci şekil, orta terimin her iki önermede de mahmûl (yüklem) olduğu şekildir. Burada büyük terim, şümûl bakımından orta terime en çok yaklaşan, küçük terim, şümûl bakımından orta terimden en çok uzaklaşan terimdir. Orta terim diğer iki terimin dışındadır ve şümûl bakımından büyük ve küçük terimin her ikisinden de büyüktür.

Üçüncü şekilde, orta terim her iki önermede de mevzû (konu) dur. Büyük terim, şümûl bakımından, orta terimden uzak olan, küçük terim ona en yakın olandır. Orta terim diğer iki terimin de dışındadır ve şümûl bakımından büyük ve küçük terimin her ikisinden de küçüktür. Bunun bir dördüncüsü olamaz.⁵¹

Bir terimin şümûl itibariyle başka bir terime göre büyüklük veya küçüklüğünü gösteren şey de onun, o terimin mevzûu (konusu) yahut mahmûlu (yüklemi) olmasıdır:

⁴⁹ Atay, Hüseyin, "Mantıktaki Kıyasın Dördüncü Şekline Dair", *AÜİF Dergisi*, C. XVI, Y. 1968, s. 35

⁵⁰ Atay, "Kıyasın Dördüncü Şekli", s. 35-36.

⁵¹ Eralp, "Leibniz", s. 66-67.

Mahmûl (yüklem) olan terim kendi mevzûu (konusu) olan terimden şümûl itibariyle daha büyüktür. Nitekim kıyasta büyük terim, neticenin mahmûlü (yüklemi) olan terimdir, küçük terim, neticenin mevzûu (konusu) olan terimdir. Orta terimin diğer terimlere göre durumu da, onun öncüllerde mevzû veya mahmûl (konu veya yüklem) olmasıyla kendini gösterir. Bu ilkeye göre, Aristoteles'in ancak üç kıyas şeklinin olabileceğini söylemesi uygun olur.⁵²

Aristoteles birinci şeklin ilkesini şu şekilde formüle eder:

“Üç terim arasında, küçük terim orta terimin bütünlüğü içinde bulunacak, orta terim de büyük terimin içinde bulunacak veya bulunmayacak şekilde bir takım münasebetler bulunduğu zaman, uçlar arasında gerekli olarak yetkin kıyas vardır”⁵³

Bu pasajda üç terim açıkça şümûlleri bakımından ele alınmaktadır.

Formüle edilen bu ilke, Aristoteles için her türlü kıyasın dayandığı ilkedir. Çünkü ona göre diğer iki şeklin birinciden bağımsız bir geçerliliği yoktur. Onlardan çıkarılabilecek sonuç önermeleri doğrudan öncüllerden çıkmazlar; onlardan doğrudan çıkan ve birinci şeklin şartlarına uyan, yani “dictum de omni et nullo” (her şey ve hiçbir şey hakkında söylenen söz) ilkesine uygun düşen önermelerden çıkarlar.

Aristoteles'in öncülleri kaplam bakımından ele almasından dördüncü şekli kabul etmediği sonucu çıkmaktadır. Eğer onun şekilleri “fundamentum divisionis” (bölme ilkesi) orta terimin yeri olmuş olsaydı, orta terimin büyük öncülde yüklem, küçük öncülde özne (konu) olacağı bir durumu dördüncü bir ihtimal olarak kabul etmesi gerekirdi. Ancak onun bölme ilkesi, büyük ve küçük terime göre orta terimin kaplamıdır. Bu durumda ise yalnızca üç ihtimal vardır: Ya onun kaplamı diğer terimlerin birinden büyük, diğerinden küçüktür, ya onların her ikisinden de büyüktür ya da her ikisinden de küçüktür. Ancak Aristoteles daha sonra dördüncü şeklin biçimleri olarak sınıflandırılacak akıl yürütmelerin imkânının farkındadır.

Aristoteles birinci şekli incelerken geçerli şekilleri geçersiz olanlardan ayırt etmenin doğrudan bir sezgi sorunu olduğunu, yani bazı durumlarda bir sonucun doğru olarak çıktığını, bazı durumlarda ise öyle olmadığını doğrudan bir tarzda kavradığımızı görmektedir. Diğer şekillerin geçerli biçimlerinin geçerliliğini ise bazen döndürme

⁵² Eralp, “Leibniz”, s. 67-68.

⁵³ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 9.

(aks), bazen “reductio ad impossibile” (imkânsıza indirgeme), bazen “ekthesis” (serimleme) ile kanıtlamaktadır.⁵⁴

Fârâbî, “*Kitâbu’l-Kiyâsi’s-Sağîr*” ve “*Kitâbu’l-Kiyâs*” adlı eserlerinde kıyas konusunu son derece özet olarak ele alır. Yüklemlî kıyasın on dört şeklinden bahseder. Bu on dört şeklin dördü kıyasın birinci şekli, dördü kıyasın ikinci şekli, altısı da kıyasın üçüncü şeklinin darblarıdır. Fârâbî, sonuç vermeyen kıyaslara değinmez ve zikrettiği kıyas şekillerini misâller vererek açıklar. Ona göre birinci şekil açıkça doğru sonuç verdiği için “mükemmel kıyas” olarak isimlendirilir. Diğer kıyas şekilleri de birinci şeklin darblarına ircâ edilir. Fârâbî, bunların nasıl ircâ edildiklerini de misâller vererek açıklar.⁵⁵

Fârâbî’ye göre, iki öncül ve bir sonuçtan meydana gelen, öncüllerin dört yönden biriyle bilindiği farzedilerek yapılan kıyaslar basit kıyaslardır. Bunlardan, yüklemlî öncüllerden meydana gelen yüklemlî kıyasları, o üç şekil altında ön dört darb olarak tesbit etmektedir.⁵⁶

Orta terimin, öncüllerden birinde konu, diğerinde yüklem olduğu ve sonucun kendiliğinden lâzım geldiği açık olan birinci şekil -mükemmel kıyaslar da denir- altında dört yüklemlî kıyas vardır.

Orta terimin, öncüllerin her ikisinde de yüklem olduğu ve sonucun kendiliğinden lâzım geldiği, iftirâz (farzetme) ve döndürme (aks) yollarıyla, birinci şekil kıyaslara ircâ edilmek sûretiyle açık hâle gelen ikinci şekil kıyaslar -mükemmel olmayan kıyaslar- altında da dört yüklemlî kıyas bulunur.

Orta terimin, öncüllerin her ikisinde de konu olduğu ve sonucun kendiliğinden lâzım geldiği, iftirâz (farzetme) ve döndürme (aks) yollarıyla, birinci şekil kıyaslar ircâ edilmek sûretiyle açık hâle gelen üçüncü şekil kıyaslar –bu da mükemmel değildir- altında altı yüklemlî kıyas bulur.⁵⁷

Aristoteles ile aynı görüşü paylaşan Fârâbî, kıyas şekillerinin sayısını; birinci, ikinci ve üçüncü şekil olmak üzere üç şekil kıyas kabul etmekte ve zaten birinci şekil içinde bulunan dördüncü şekli saymamaktadır.

⁵⁴ Ross, *Aristoteles*, s. 52-54.

⁵⁵ Fârâbî, *Kiyâsi’s-Sağîr*, s. [59-66] 101-106; *Kitâbu’l-Kiyâs*, II, s. 23-31.

⁵⁶ Fârâbî, *Kiyâsi’s-Sağîr*, s. [59, 70] 101, 108; *Kitâbu’l-Kiyâs*, II, s. 22.

⁵⁷ Fârâbî, *Kiyâsi’s-Sağîr*, s. [59-66] 101-105; *Kitâbu’l-Kiyâs*, II, s. 22.

İbn Sînâ kıyas şekillerini belirleme konusunda Aristoteles'ten farklı düşünür. Aristoteles'in uç terimlerle orta terim arasında kaplam ilişkisini esas alan, bu yüzden de dördüncü şekli hesaba katmayan görüşünden ayrılır.⁵⁸

Aristoteles'e göre, orta terim ya uç terimlerin birinden küçük, diğerinden büyük, ya ikisinden de büyük ya da ikisinden küçük olur. Bu da üç şekil bulunacağı anlamına gelir.⁵⁹

Dördüncü şeklin ortaya çıkışından ilk söz eden İbn Sînâ'dır. O, orta terimin uç terimlere göre bulunduğu yerlere bakarak kıyasın dördüncü şeklinin mümkün olduğunu söyler.⁶⁰

“(Bu tür kıyasın) taksimi; (1) orta terimin ya küçük öncülün yüklemi ve büyük öncülün de öznesi (2) ya da bunu tersi yani küçük öncülün öznesi ve büyük öncülün yüklemi (3) ya her ikisinin de yüklemi (4) ya da her ikisini de öznesi olmasını gerektirir.”⁶¹

Bununla birlikte O, dördüncü şekli normal dışı ve anlaşılmasız bulduğunu da vurgular.

“Birinci şekil diye isimlendirilen “birinci taksim”in... tersi (aksi) durumundaki “ikinci taksim” (dördüncü şekil) tabîî olmaktan uzaktır. Sonuç veren bir kıyas olduğunu açıklamak için iki kat sıkı bir çabaya ihtiyaç duyulur. Yine de akla (zihne) ya da fitrata onun kıyas olduğu öncelikle gelmez”.⁶²

İbn Sînâ bu şekli, akıl yürütmenin tabiatına uygun gelmediği, ayrıca birinci şeklin tam aksi bir şekil olduğu için kıyas şekilleri arasına dâhil etmemiştir.⁶³

Birinci şekil mutlak olarak mükemmel olan şekildir. Bu şekil, sonuçları kendiliğinden açık ve zorunlu olan kıyasları içermektedir; bu sonuçların isbâtlanmasına gerek yoktur.

“Birinci şekil” diye isimlendirilen birinci taksim (bölüm), herhangi bir delile (kanıt) ihtiyaç duymaksızın kendiliğinden apaçık ve zorunlu olarak sonuç veren bir kıyas olması açısından, gerçekten yetkin ve mükemmel bir şekilde bulunur.”⁶⁴

⁵⁸ İ. Madkour, *L'Organon d'Aristote*, s. 206'dan naklen Yaren, *İbn Sînâ*, s. 86.

⁵⁹ O. Hamelin, *Le Systeme*, s. 185'den naklen Yaren, *İbn Sînâ*, s. 86.

⁶⁰ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 107; *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 385.

⁶¹ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 384; Ayrıca bkz. *eş-Şifa'*, IV, s. 106.

⁶² İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 385.

⁶³ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 107, 119-120; *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 385.

⁶⁴ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 385.

Diğer iki bölüm çok açık kıyaslar ihtiva etmeseler de normal dışı değildirler. Onlarda kıyasa ait form bulunabilir ve sonuçları isbâtlanmadan kabul edilebilir. Bunun içindir ki birinci şeklin karşıtı olan şekil reddedildiği halde bu iki bölüm kabul edilmiştir.

“Diğer iki bölüme (ikinci ve üçüncü şekle) gelince, her ne kadar onların kıyas oluşu apaçık olmasa da onların kıyas oluşu tabîî kıyasa daha yakındır. Normal tabiat bunların kıyas olduğunu açıklamadan (delil getirmeden) kavrayabilir (anlayabilir) veya bunun delili (açıklanması) kendiliğinden akla (zihne) gelir ve böylece onların -kıyas olmalarının- nedeni yakından gözlenir (değerlendirilir). Bundan dolayı birincinin tersi terk edilirken bu iki bölüm (ikinci ve üçüncü şekil) kabul edildi (benimsendi).”⁶⁵

Bunun sonucu olarak yüklemli iktirânî kıyasın kabul gören şekilleri üç olmaktadır.⁶⁶ Kıyas kurallarına uyulduğu zaman birinci şekilden sonuç veren dört kıyas⁶⁷ ikinci şekilde sonuç veren ancak dört darb⁶⁸ üçüncü şekilde sonuç veren altı darb bulunur. Üçüncü şekilde altı darbin dördü küçük önermesi olumlu ve büyük önermesi tümel olan kıyaslar, ikisi de büyük önermesi tikel ve küçük önermesi olumlu olan kıyaslardır.⁶⁹

İbn Sînâ, birinci şekli ve kıyasın diğer iki şeklini A,B,C gibi sembollerle misâller vererek açıklamakta ve bu şekillerin nasıl sonuç vereceği üzerinde durmaktadır.⁷⁰

İbn Sînâ bu açıklamalarında yüklemli iktirânî kıyası esas almıştır. Bununla birlikte, şartlı önermelerle veya biri şartlı diğeri yüklemli önermelerle yapılan ve “şartlı iktirânî kıyas” adını alan kıyaslar için de şekillerden bahsedilebilir.⁷¹

Atay, İbn Sînâ’nın mantık eserlerinde şu noktaları belirli olarak bulduğunu söyler:

- a- Kıyasın şekillerini yukarda açıkladığımız gibi aklî taksime tabi tutmaktadır.
- b- Bu taksimden dördüncü şekli çıkarmakta ve ona “dördüncü şekil” adını vermekte, fakat tabiplerin saygı değeri bunu anmıştır, demektedir.
- c- Dördüncü şekil fitrata aykırı olup zihin ona intikâl edemez.

⁶⁵ İbn Sînâ, *el-İşârât ve ’t-Tenbîhât*, s. 386.

⁶⁶ İbn Sînâ, *eş-Şifa’*, IV, neşredeninin önsözü, s. 11; *eş-Şifa’*, IV, s. 107-108; *el-İşârât ve ’t-Tenbîhât*, s. 386; *en-Necât*, s. 33; *el-Mücez fi ’l-Mantık*, s. 156; *Uyûnu ’l-Hikme*, s. 68.

⁶⁷ İbn Sînâ, *eş-Şifa’*, IV, s. 108-110.

⁶⁸ İbn Sînâ, *eş-Şifa’*, IV, s. 114-116.

⁶⁹ İbn Sînâ, *eş-Şifa’*, IV, s. 117-119.

⁷⁰ İbn Sînâ, *eş-Şifa’*, IV, 108-122; *el-İşârât ve ’t-Tenbîhât*, s. 387-430; *en-Necât*, s. 33-36.

⁷¹ İbn Sînâ, *eş-Şifa’*, IV, s. 325 vd.

d- Dördüncü şeklin netice vermesi için birinci şekle döndürülmesi gerekir.

e- Dördüncü şeklin birinci şekle döndürülmesinde çift zorluk vardır⁷²

Atay'a göre Tûsî bu çift zorluğu şu şekilde açıklamaktadır: Dördüncü şekilde her iki öncül döndürülmek zorundadır. İkinci ve üçüncü şekillerde ise yalnız bir öncülü döndürmek (aks) yeterli olmaktadır.⁷³

Gazâlî, Aristoteles'te olduğu gibi iktirânî kıyasın üç şeklini ele almıştır. Kendisinden önce bazı mantıkçıların dile getirmekle beraber gereksiz bulduğu ve kendisinden sonra bazı mantıkçıların detaylı olarak ele aldığı kıyasın dördüncü şekline ise hiç değinmemiştir.⁷⁴

Daha önce ifade ettiğimiz gibi Gazâlî'nin “Mîzân-ı Teâdül” dediği kıyas, klasik mantıktaki iktirânî kıyasa karşılık gelmektedir. Bu kıyas türü klasik mantıkta yüklemli ve şartlı iktirânî kıyas diye iki kısma ayrılmaktadır. Ancak Gazâlî böyle bir ayrıma gitmemektedir. Bu kıyasın üç şekli ise yüklemli iktirânî kıyasın üç şekline karşılık gelmektedir. Şöyle ki;

a- Mîzân-ı Ekber; İktirânî kıyasın birinci şekli,

b- Mîzân-ı Evsat; İktirânî kıyasın ikinci şekli,

c- Mîzân-ı Asgar; İktirânî kıyasın üçüncü şekli'nin karşılığıdır.⁷⁵

Bu üç şekil şöyle gerçekleşmektedir:

a- Orta terim iki öncülde birinde yüklem, diğerinde konu ise yani orta terim büyük önermede konu, küçük önermede yüklem ise, birinci şekil,

b- Orta terim iki öncülde de yüklem ise, ikinci şekil,

c- Orta terim her iki öncülde de konu olarak bulunuyorsa, üçüncü şekil meydana gelir.⁷⁶

Gazâlî Kur'an'da geçen “mîzân”⁷⁷ kelimesini kıyas şekillerinin karşılığı olarak kabul eder ve “Kur'an Ölçüleri” olarak da isimlendirdiği⁷⁸ kıyas çeşit ve şekillerinin Kur'an kaynaklı olduğunu söyler.⁷⁹

⁷² Atay, “Kıyasın Dördüncü Şekli”, s. 36.

⁷³ Atay, “Kıyasın Dördüncü Şekli”, s. 36.

⁷⁴ Çapak, *Gazâlî*, s. 145, 171; “Gazâlî'ye Göre Kıyas Şekilleri”, s. 237-238.

⁷⁵ Çapak, *Gazâlî*, s. 133. 138-139. 142-143; “Gazâlî'ye Göre Kıyas Şekilleri”, s. 235.

⁷⁶ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [38-40] 49-53; *Mihakku'n-Nazar*, s. [90-95] 85-91; *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [69] 68; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 79.

Daha önce ifade edildiği üzere Aristoteles dördüncü şekilden hiç söz etmemiştir. Aristoteles'te olduğu gibi Fârâbî de bu şekilden bahsetmemiştir. Dördüncü şeklin zorunlu olarak ortaya çıkışından ilk defa İbn Sînâ söz etmiş, ancak bu şeklin normal dışı ve anlaşılmaz olduğunu da vurgulamıştır.⁸⁰

İlk İslâm mantıkçıları bunu faydasız ve gayri tabiî bularak reddetmişlerse de sonraki mantıkçılarda hâkim olmuş ve elimizde mevcut ve matbu mantık kitaplarının hepsinde normalden uzak da olsa bir şekil olarak kabul edilmiş ve sonuç verme şartları açıklanmıştır.⁸¹

Atay, dördüncü şeklin İbn Sînâ'dan sonra İslâm âleminde geçirdiği tekâmül ve sebep olduğu tartışmalara bakarak İslâm mantıkçılarını üç grupta toplamaktadır.

a- Dördüncü şeklini red edenler:

b- Mâkul ve yararlı görmediği halde geleneğe uyarak kitaplarında ona yer verenler:

c- Dördüncü şekli kabul edenler:⁸²

a- Birinci gruptaki mantıkçılar dördüncü şekli Calinus'a isnad eder. Kıyası şekillere ayırırken onun gayrı tabiliğini ileri sürerek red eder ve üzerinde durmazlar.⁸³

İhvanü's-Safâ⁸⁴ Risalelerinde kıyasın üç şekilden bahsedilip misâller verilirken kıyasın dördüncü şeklinden hiç söz edilmemektedir.⁸⁵

Aynı şekilde Kindî (796-873)⁸⁶ de kıyası üçe ayırır ve kıyasın dördüncü şeklinden bahsetmez. O şunu söyler:

⁷⁷ Hadid, 25; Rahman, 1-8.

⁷⁸ Gazâlî, *el-Kıstâsu'l-Mustakîm*, s. 26.

⁷⁹ Çapak, *Gazâlî*, s. 138-140; "Gazâlî'ye Göre Kıyas Şekilleri", s. 235-237.

⁸⁰ Bkz. *eş-Şîfa'*, IV, s. 107; *el-İşârât ve't-Tenbihât*, s. 385.

⁸¹ Atay, "Kıyasın Dördüncü Şekli", s. 38-39.

⁸² Atay, "Kıyasın Dördüncü Şekli", s. 36-37.

⁸³ Bunlar dördüncü şeklin Calinus tarafından icad edilmesini arap mantıkçılarının yanlış anlayışından ileri geldiğini, Calinus'un böyle bir şekli öğretmediğini söyler. (Atay, "Kıyasın Dördüncü Şekli", s. 37).

⁸⁴ İhvanü's-Safa X. yüzyılda, İslâm Kültür Dünyasında felsefeyi "Batınî bir akîde" gibi yaymaya çalışan gizli bir cemiyetin adıdır. Şia'nın İsmâiliyye kolundan olan bir cemiyet mensuplarından beş kişinin ismi bilinmektedir: ... Onlar felsefelerini, Resâilü İhvanü's-Safa adı verilen 51 risalede toplamışlardır. (Bkz. Bingöl, Abdülkuddûs, "İhvanü's-Safa Risalelerinden Mantık Konuları", *Türkiye I. Felsefe Mantık Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Yay. Haz., Kenan Gürsoy, Alparslan Açıkgenç, Ankara 1996, s. 104)

⁸⁵ Bingöl, "İhvanü's-Safa", s. 110.

⁸⁶ Ebu Yûsuf Ya'kub b. İshak el-Kindî (796-873).

“Öncüllerin durumuna göre kıyasın türleri üçtür. Orta terim ya öncüllerden birinde konu diğerinde yüklemdir veya ikisinde de yüklemdir ya da her ikisinde de konudur. Böylece kıyasın türleri de üç olmuş olur, şöyle ki: Görünüşte ya dâimâ doğru sonuç verir, işte bu burhanî kıyastır, veya ister doğru isterse yanlış olsun, kabul gören bir tasdiktir, bu da diyalektik kıyastır ya da sonuç dâimâ yanlıştır, bu ise sofistik kıyastır.”⁸⁷

İbn Meymûn “*Mantık Terimleri Risalesi*”nde kıyasın üç şekli olduğunu söyler.

“Bil ki her iki önerme orta terimle bu şekillerden birine göre birleşip bir kıyas meydana gelmez. Bilâkis, şu taksimin gerektirdiği şekilde meydana gelir: Üç şekilden her bir şekilde otuz altı birleşme vardır...”⁸⁸

b- İkinci guruptaki mantıkçılar dördüncü şekli Calinus’un icad ettiğini, bununla Aristoteles’in üçüncü şeklini tamamladığını ileri sürerler ve bu şeklin netice veren darblarını gösterirler.⁸⁹

c- Üçüncü guruptaki mantıkçılar normal olarak kıyasın dört şekli olduğunu zikretmişler ve her bir şeklin sonuç veren darblarını ve vermeyen tarzları göstermişlerdir.⁹⁰

Atay, İslâm âleminde Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd (1126-1198) gibi büyük filozofların kıyasın bu dördüncü şeklini kabul etmedikleri ve doğru bulmadıkları halde, İslâm mantıkçılarınca kabul edilmesinin sebebini, İbn Salâh’ın (1090-1153)⁹¹ bu şekle dair yazmış olduğu esere hamletmektedir.

Atay, özetle şöyle der: “Bilindiği kadarıyla mantık tarihinde dördüncü şekli ilk defa ciddi olarak XII. yüzyıl matematik ve gök bilimcisi Ebü’l-Fütûh İbnü’s-Salâh ele almıştır. Bu konuda bir risâle kaleme alan İbnü’s-Salah “Galen’in dördüncü şekli” diye bir makalenin kendisine ulaştığını söyler. Ona göre Calinus, el-Burhân’ın dokuzuncu makalesinde kesinlikle dördüncü şeklin olmadığını söyler. Calinus kıyasların sayımı

⁸⁷ Kindî, “Aristoteles’in Kitaplarının Sayısı Üzerine”, *Felsefî Risaleler*, çev. Mahmut Kaya, İstanbul 1994, s. 154-155.

⁸⁸ Bkz. İbn Meymûn, *Mantık Terimleri Risâlesi*, s. 25 [47].

⁸⁹ Atay, “Kıyasın Dördüncü Şekli”, s. 37.

⁹⁰ Atay, “Kıyasın Dördüncü Şekli”, s. 37. Atay, Kazvîni’yi ve Şemsiyye adlı eserini hem ikinci gruba hem de üçüncü gruba dâhil olanlar arasında göstermektedir. (Bkz. s. 37, Dp. 2 ve 3). Üçüncü gruptaki bu mantıkçılar için bkz. Ebherî, *Keşfu’l-Hakâik*, s. 124; İsmâğîlî, 5; Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, s. 189-190/264; K. Râzî, *Levâmiu’l-Esrâr*, s. 189-190/264-265; Kazvîni, *er-Risâletü’s-Şemsiyye*, s. 146-147/141-142; K. Râzî, *Tahrîrul’l-Kavâid*, s. 147-148/142-144; Taftazânî, *Tehzîbu’l-Mantık*, s. 123-124; el-Habîsî, *eş-Şerh ale’t-Tehzîb*, s. 123-124; Fenârî, *Şerh-i İsmâğîlî*, s. 20-21; Ahderî, *es-Süllem*, 101; el-Mevlevî, *eş-Şerh ale’s-Süllem*, s. 101-102; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsmâğîlî*, s. 54; *Kıyâs Risâlesi*, s. 6-7.

⁹¹ Ebu’l-Fütûh b. Muhammed b. el-Sura b. al-Salah (1090-1153).

kitabında da bu şekli zikretmez. Buna rağmen Calinus’a nisbet edilen ve son derece bozuk olan bu metin İbnü’s-Salâh’ı dördüncü şeklin yeniden ele alıp incelemeye zorlamıştır. İbnü’s-Salâh bu risâlesinde, aslında dördüncü şeklin ikinci şekil olması gerektiğini ve ikinci şekil ile üçüncü şekilden daha değerli olduğunu ileri sürer.”⁹²

İbnü’s-Salâh’tan sonra gelen mantıkçılar hiç değilse dördüncü şeklin varlığını kabul ettiklerine göre onun bu çalışmasının daha sonra gelenleri etkilediği söylenebilir. Bu şekil Ebherî, Urmevî, Kazvînî, Kutbuddin Râzî ve Taftazânî gibi daha sonra gelen İslâm mantıkçıları tarafından kabul edilmiş ve XV. asırdan sonra rağbet görmüştür.⁹³

İbnü’s-Salâh’a göre kıyasın dört şekline şâmil olan ortak şartlar üçtür.

- 1- İki olumsuz öncülünden kıyas teşekkül etmez.
- 2- İki tikel öncülünden de kıyas teşekkül etmez.
- 3- Küçük önerme olumsuz ve büyük önerme tikel olduğunda da kıyas teşekkül etmez.⁹⁴

Dördüncü şeklin diğerlerinden ayrıldığı yönler ise şunlardır:

a- Dördüncü şekil, öncüllerinden birinin olumlu ve birinin de tümel olmasıyla birinci şekilden ayrılır. Birinci şekil bu şartla netice vermezken dördüncü şekil verir.

b- Tikel olumlu küçük önerme ile tümel olumlu büyük önerme arasında birlik yoktur. Bu onu birinci ve üçüncü şekilden ayırırken ikinci şekilde birleştirir. Çünkü ikinci şeklin şartı da iki öncülün nitelik bakımından birbirine zıt olmasıdır.

c- Dördüncü şekil netice sayısı bakımından diğerlerinden ayrılır. Dördüncü şekil üç, birinci şekil dört ve ikinci şekil ile üçüncü şekil ikişer netice verir.

d- Netice veren birleşimlerin sayısına göre de dördüncü şekil diğerlerinden ayrılır. Birinci şekil dört; ikinci şekil dört; üçüncü şekil altı; dördüncü şekil de beştir.⁹⁵

⁹² İbnü’s-Salah’ın bu risalesi için bkz. Atay, “Kıyasın Dördüncü Şekli”, s. 46-66.

⁹³ Ebherî, *Keşfu’l-Hakâik*, s. 124; *İsâğûcî*, s. 5; Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, s. 189-190/264; K. Râzî, *Levâmiu’l-Esrâr*, s. 189-190/264-265; Kazvînî, *er-Risâletü’ş-Şemsiyye*, s. 146-147/141-142; Râzî, *Tahrîrul’l-Kavâid*, s. 147-148/142-144; Taftazânî, *Tehzîbu’l-Mantık*, s. 123-124; el-Habîsî, *eş-Şerh ale’t-Tehzib*, s. 123-124; Fenârî, *Şerh-i İsâğûcî*, s. 20-21; Ahderî, *es-Süllem*, s. 101; el-Mevî, *eş-Şerh ale’s-Süllem*, s. 101-102. Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, 6-7; Ayrıca bkz. İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 204; Öner, *Klasik Mantık*, s. 113, 123; Emiroğlu, *Mantık Yanlışları* s. 70, Dp. 56.

⁹⁴ Atay, “Kıyasın Dördüncü Şekli”, s. 41.

⁹⁵ Atay, “Kıyasın Dördüncü Şekli”, s. 41.

İbnü's Salâh, dördüncü şeklin birinci şekilden sonra konmasına dair bazı deliller ileri sürmektedir. Atay bunları şöyle sıralamaktadır:

1- Dördüncü şekil, birinci şekil gibi aynı taksimden meydana gelmiştir. Birinci şekil daha tabîî olmakla birinciliği almışsa ikinciliği aynı bölümden olan dördüncü şeklin alması gerekir.

2- Yukarda değinildiği gibi birinci şekil ile dördüncü şekil aynı cinsin türleridir. Yani her ikisi “iki öncülün belirtilmemesi” tabir edilen cinsin altında, bu iki şeklin her iki öncülünün belirtilmesinin birer tür teşkil etmesinden dolayı bir cinsin iki türü birbirine başkalarından daha çok yakındırlar.

3- Aristoteles’in, dört netice veren birinci şekle öncelik vermesi gibi, üç netice veren bu dördüncü şekle, ikişer netice veren ikinci ve üçüncü şekle göre öncelik verilmesi gerekir.

4- Dördüncü şeklin iki öncülünün döndürülmeye muhtaç olması, ikinci ve üçüncü şeklin birer öncülünün döndürülmeye muhtaç olması, dördüncü şekli ikincilikten geriye atmaz. Zîrâ dördüncü şeklin iki öncülünün döndürülmesine karşılık, ikinci ve üçüncü şeklin birer öncülü ile neticelerinin döndürülmeye muhtaç olması denkleşmeyi sağlar.

5- Dördüncü şekil için de isbâtlanma yalnız döndürme (aks) ile yapılır. Oysa ikinci şeklin dördüncü birleşimi ve üçüncü şeklin altıncı birleşimi döndürmekle (aks) değil, ancak hulfî kıyas⁹⁶ ile isbâtlanabilir. Döndürme (aks) hulfî kıyastan daha tabîî olduğuna göre dördüncü şekil öncülük kazanır.⁹⁷

İslâm mantıkçıları’na göre iktirânî kıyasın dört şeklini şu şekilde özetleyebiliriz:

* İktirânî kıyasta orta terim, küçük önermede mahkûm bih (yüklem veya tâlî), büyük önermede mahkûm aleyh (konu veya mukaddem) olursa birinci şekil kıyastır.

* Bunun aksi (tersi) olursa yani orta terim, küçük önermede mahkûm aleyh (konu) büyük önermede mahkûm bih (yüklem) olursa dördüncü şekil kıyas olur.

⁹⁶ Sonucun çelişğinin yanlış olduğunun isbâtlanması ile sonucun kendisinin doğru olduğunun isbâtlandığı kıyas çeşidi. Bkz. “Hulfî Kıyas” bölümü.

⁹⁷ Atay, “Kıyasın Dördüncü Şekli”, s. 41-42.

* Eğer orta terim her iki öncölde de yani, küçük önermede de büyük önermede de mahkûm bih (yüklem) olursa, bu kıyas ikinci şekil kıyastır.

* Bunun aksi olursa yani orta terim, küçük önermede de büyük önermede de mahkûm aleyh (konu) olursa üçüncü şekil kıyas olur.⁹⁸

⁹⁸ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 124; *Îsâğûcî*, s. 5; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 183/254; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 183/255; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 141/133; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 141/133; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 123-124; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 123-124; Fenârî, *Şerh-i Îsâğûcî*, s. 20-21; Ahderî, *es-Süllem*, s. 101; el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 101-102; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ Îsâğûcî*, s. 54; *Kıyâs Risâlesi*, s. 3; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 106. Ayrıca bkz. Ülken, *Mantık Tarihi*, s. 45; Öner, *Türkiyede İlim ve Mantık*, s. 38; *Klasik Mantık*, s. 114.

1.1.2. ŞEKİLLERİN ŞARTLARI

İslâm mantıkçıları Yüklemlî İktirânî kıyas şekillerinin her birinin sonuç vermesi için keyfiyet ve kemiyet yönünden bazı özel şartlarının bulunması gerektiğine işaret etmişler ve bu şartlarla birlikte her bir şekilde sonuç veren darbları misâllerle açıklamışlardır.

Öncelikle belirtmeliyiz ki, orta terimin tekrarı her şeklin sonuç vermesi için gerekli olan bir şarttır. Zîrâ o tekrarlanmazsa kıyasın diğer iki teriminden, küçük terimden büyük terime hüküm geçmez yani küçük terimle büyük terim arasında ilişki kurulamaz. Böylece, netice de ortaya çıkmaz.

Fârâbî, birinci şekil kıyaslarda küçük önermenin olumlu, büyük önermenin tümel olması şartlarını gözetir.⁹⁹

İkinci şeklin netice vermesi için öncüllerin keyfiyette farklı olması gerektiğini söyler. Ona göre bu şekilde asla iki olumsuzdan netice çıkmaz.¹⁰⁰

Üçüncü şeklin geçerli olabilmesi için küçük önermenin olumlu ve iki öncülden birinin tümel olması şartına uyar.¹⁰¹

İbn Sînâ daha önce zikrettiğimiz kıyas kurallarına ilâveten;

Birinci şekil için; küçük önermenin olumlu ve büyük önermenin tümel olması gerektiğini,¹⁰²

İkinci şekil için; büyük önermenin tümel ve iki öncülün nitelik bakımından farklı bulunması gerektiğini,¹⁰³

Üçüncü şekil için; küçük önermenin olumlu ve öncüllerden en az birinin tümel olması gerektiğini bildirir.¹⁰⁴

Gazâlî de, Fârâbî ve İbn Sînâ'da olduğu gibi, birinci şekil için; birinci (küçük) öncülün olumlu, ikinci (büyük) öncülün tümel olması gerektiğini söyler.¹⁰⁵

⁹⁹ Bkz. Fârâbî, *Kıyâsî's-Sağîr*, s. [59-60] 101-102, *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 24.

¹⁰⁰ Bkz. Fârâbî, *Kıyâsî's-Sağîr*, s. [61-63] 102-103, *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 27.

¹⁰¹ Bkz. Fârâbî, *Kıyâsî's-Sağîr*, s. [63-66] 103-105, *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 31.

¹⁰² İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 108-109; *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 387; *en-Necât*, s. 33.

¹⁰³ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 111-112; *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 408-409; *en-Necât*, s. 34.

¹⁰⁴ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 116-117; *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 423-424; *en-Necât*, s. 35.

¹⁰⁵ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [39] 51; *Mihakku'n-Nazar*, s. [92] 87; *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [70] 68; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 80.

İkinci şekilde, öncüller keyfiyetleri bakımından birbirinden farklı olmalı ve büyük öncül tümel olmalıdır.¹⁰⁶

Üçüncü şekilde ise, öncüllerinden birinin tümel ve küçük önermenin olumlu olması gerekir.¹⁰⁷

Kıyas şekilleri arasında, en çok, dördüncü şekil üzerinde tartışma yapılmıştır. Bu şeklin şartları ve netice veren darbları değişiklik arz etmektedir. Bununla ilgili geniş açıklama dördüncü şeklin incelenmesinde yapılacaktır.

¹⁰⁶ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [77] 73; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 83.

¹⁰⁷ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [80] 75; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 83, 85.

1.1.3. ŞEKİLLERİN DARBLARI

Yüklemli İktirânî kıyaslar öncülleri olan önermelerin keyfiyet/nitelik (olumlu/olumsuz) ve kemiyet/niceliklerine (tümel/tikel) göre de darblara ayrılır. Darb önermelerin nicelik ve nitelik bakımından kıyastaki alt alta sıralanışını ifade eder.¹⁰⁸ Bilindiği gibi, yüklemli iktirânî kıyasta iki öncül, bir sonuç olmak üzere üç önerme bulunur. Her önermede de nicelik ve nitelik bakımından şu dört halden biri olabilir:

Mûcibe-i külliye	=	tümel olumlu	-A-
Sâlîbe-i külliye	=	tümel olumsuz	-E-
Mûcibe-i cüz'îyye	=	tikel olumlu	-I-
Sâlîbe-i cüz'îyye	=	tikel olumsuz	-O-

Her kıyasta üç önerme bulunması gerektiğine göre, bu dört önerme çeşidi üçer üçer alınınca 64 mümkün ilişki yani 64 çeşit darb bulunur. Bir başka ifadeyle 64 çeşit kıyas teşkil etmek mümkün olur.¹⁰⁹ Fakat kıyas kuralları dikkate alınınca bu 64 darbin 54'ü sonuç vermez.¹¹⁰

Genel kıyas kurallarının altıncı ve yedincisi gereğince 28 darb; dördüncü kural gereğince 18 darb; sekizinci kural gereğince 6 darb ve 2 darb da kıyas kurallarına, dolayısıyla dayanarak sonuç vermez.¹¹¹ 64 mümkün darbin ancak 10'u sonuç verir. Sonuç veren bu 10 darbdan dört kıyas şekline göre $10 \times 4 = 40$ çeşit kıyas elde etme imkânı vardır. Fakat bu 40 kıyasın da hepsi geçerli sonuç vermez. Çünkü belli bir şekil içinde kıyasın sonuç verebilmesi için, o şekillerin bağlı bulunduğu özel kurallara uyması gerekir. Bu durumda 40 mümkün kıyas çeşidinden birinci şekilden 4, ikinci şekilden 4, üçüncü şekilden 6, dördüncü şekilden 5 olmak üzere toplam 19 ilişki geçerli olarak kurulabilir, ki buna “eşkâl-ı erbaa'nın on dokuz durûb-ı münteccesi” yani dört kıyas şeklinin geçerli netice veren on dokuz darbu denir.¹¹²

¹⁰⁸ Öner, *Klasik Mantık*, s. 109; Bingöl, *Gelenbevi*, s. 106; Emiroğlu, *Mantık Yanlışları*, s. 70; *Mantiğa Giriş*, s. 152-153.

¹⁰⁹ Bu 64 mümkün ilişkiyi dört şekle göre hesaplırsak $64 \times 4 = 256$ çeşit kıyas darbu mümkündür. Bu altmış dört mümkün ilişkinin listesi için Öner, *Klasik Mantık*, s. 111; Emiroğlu, *Mantiğa Giriş*, s. 153.

¹¹⁰ Öner, *Klasik Mantık*, s. 111-112; Emiroğlu, *Mantık Yanlışları*, s. 71; *Mantiğa Giriş*, s. 153.

¹¹¹ Öner, *Klasik Mantık*, s. 111-112.

¹¹² Bkz. İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 212; Öner, *Klasik Mantık*, s. 114-115; Emiroğlu, *Mantık Yanlışları*, s. 70-71; *Mantiğa Giriş* s. 154; Durusoy, “Kıyas” md. , s. 526.

Kıyasın dördüncü şeklini kabul etmeyenlere göre birinci şekilden dört, ikinci şekilden dört, ve üçüncü şekilden altı olmak üzere toplam on dört (4+4+6=14) netice veren darb vardır.

İbn Meymûn bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

“Bil ki her iki önerme orta terimle bu şekillerden birine göre birleşip bir kıyas meydana gelmez. Bilâkis, şu taksimin gerektirdiği şekilde meydana gelir: Üç şekilden her bir şekilde otuz altı birleşme vardır. Bu sûretle üç şekildeki birleşmenin toplamı yüz sekiz birleşme eder. Gerçekten kıyas olanlar ve birleşmelerden sonuç verebilenler on dört birleşmeden ibarettir...

“Birinci şekilde dört darp vardır. İkinci şekilde de dört darp vardır. Üçüncü şekilde altı darp vardır. Bunlar o şekilde tertip edilirler ki, meselâ “bu kıyas birinci şeklin dördüncü darbindandır” denir, “Bu kıyas ikinci şeklin dördüncü darbindandır”, “Bu kıyas üçüncü şeklin beşinci darbindandır” denir. Bu birleşmelerin on dördünden geri kalanı, yani geri kalan doksan dört birleşme kıyas değildir. Çünkü onlar zarûrî olarak başka bir şey gerektirmezler...”¹¹³

¹¹³ Bkz. İbn Meymûn, *Mantuk Terimleri Risâlesi*, s. 25 [47].

1.1.4. ŞEKİLLERİN DEĞERİ

Aristoteles, kıyasları “mükemmel (yetkin) kıyas” ve “mükemmel olmayan (eksik) kıyas” diye ikiye ayırmış ve bu iki kıyas çeşidini şöyle ifade etmişti:

“Sonucun gerekliliğinin (zorunluluğunun) apaçık olması için öncüllerde konulmuş olanın dışında hiçbir şeye muhtâç olmayan kıyasa mükemmel (yetkin kıyas); kendileri, gerçekten, konulan terimlerden gerekli (zorunlu) olarak çıkan, ama öncüllerde açıkça zikredilmemiş olan bir veya bir çok şeylere muhtâç olan kıyasa mükemmel olmayan (eksik kıyas) derim.”¹¹⁴

Aristoteles’in mükemmel (yetkin) dediği kıyaslar birinci şekilden¹¹⁵ olan kıyaslar; mükemmel olmayan (eksik) dediği kıyaslar ise ikinci ve üçüncü şekilden olan kıyaslardır.

Birinci şekil, bütün şekillerin en üstünü olup, niçin sorusunu araştıran bütün ilimlerin isbât aracıdır ve özün bilgisi bu şekil ile araştırılır. Yine birinci şeklin diğerlerine hiçbir sûrette ihtiyacı yokken, onların “aralıklarının doldurulması ve doğrudan doğruya öncüllere varılınca kadar gelişmesi onunla olur.”¹¹⁶ Zîrâ yalnız birinci şekil kıyaslarda, neticeyi öncüllere bağlayan bağın zorunlu olduğu apaçık olarak (açık bir şekilde) görülmektedir. Bunun sebebi de orta terimin gerçekten orta olması, şümûl bakımından büyük terimin içine girebilmesi ve küçük terimi içine alabilmesidir.¹¹⁷ Fakat diğer şekiller de bu açıklık yoktur. Hepsi açıklanmağa ve isbâta muhtaçtır. Bu sebeple de o şekillerle yapılan kıyasların sonucunun doğru olup olmadığının anlaşılması, birinci şekle indirgenerek sağlanır.¹¹⁸ O halde (Aristoteles’e göre) birinci şekil, hem daha doğrudan, hem de daha doğal olması bakımından diğerlerinden üstündür.¹¹⁹

Diğer iki şekildeki kıyaslarda orta terim aynı durumda değildir. Bu kıyaslardaki öncüllerle netice arasındaki bağın zorunlu olduğunu meydana çıkarmak için, döndürmelerle (aks) bunları birinci şekildeki kıyaslara ircâ etmek (indirgemek), orta terime hakiki yerini vermek lâzımdır. Birinci şekildeki kıyasların diğer şekillerdekine

¹¹⁴ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 5.

¹¹⁵ Bu kıyaslar Barbara, Celarent, Darii, Ferio adı verilen kıyaslardır. (Ural, *Temel Mantık*, s. 87).

¹¹⁶ Aristoteles, *İkinci Analitikler*, s. 40.

¹¹⁷ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 9; bkz. Eralp, “Leibniz”, s. 67.

¹¹⁸ Öner, “Bıçimsel Doğruluk”, s. 5.

¹¹⁹ Ross, *Aristoteles*, s. 52.

bir üstünlüğü de, ikinci şekilde neticenin dâimâ menfî (olumsuz), üçüncü şekilde dâimâ cüzî (tikel) olmasına karşılık, burada (birinci şekilde), hem müspet (olumlu) hem menfî (olumsuz), hem küllî (tümel) hem cüzî (tikel) neticeler elde edilebilmesidir.¹²⁰

Klasik mantıkta **şekillerin değeri** konusunda çeşitli tartışmalar vardır. Yani “hangi şekilden elde edilen sonuçlar daha açık, seçik ve kesindir, hangilerinden elde edilen sonuçlar kapalı ve kesinlikten uzaktır” şeklinde bir mesele vardır.

İlk önce belirtilmesi gereken husus, bu şekillerin birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü diye adlandırılmaları sonucun açıklığı bakımından yapılmış bir isimlendirmedir.¹²¹

Birinci şeklin diğer şekillere üstünlüğü ve diğer üç şeklin bu şekle göre durumu Müslüman mantıkçılar nazarında da her zaman üzerinde durulan bir konu olmuştur. Onların genel yaklaşımı şöyledir:

Kıyas şekillerinin en mükemmeli birinci şekildir. İslâm mantıkçıları birinci şekil için “kıyas-ı kâmil” tabirini kullanmışlardır.¹²²

Birinci şeklin mükemmelliği, orta terimin küçük önermede yüklem, büyük önermede konu olması sebebiyle üç terim arasında tam bir aracı rolü oynamasından kaynaklanmaktadır. Bu durum diğer şekillerde görülmemektedir. Yani orta terim, birinci şekilde oynadığı rolü diğer şekillerde oynamamaktadır.

Birinci şekil, zihnin küçük terimden orta terime ve ondan da büyük terime intikâlinden ibaret olan “nazm-ı tabîî” (tabîî düzen) üzere varid olmaktadır.

O, kıyasın tabîî yapısına en uygun olan şekildir. En güzel tarzda ve aklın gerektirdiği şekilde tertip edildiği için sonucu açık, seçik ve kesindir. O, herhangi bir delile ihtiyaç duymaksızın zorunlu olarak sonuç verir.¹²³

¹²⁰ Eralp, “Leibniz”, s. 67.

¹²¹ Açıkgenç, Alparslan, *Fenârî'nin Şerh-i İsmâğülcî Tercümesi*, MT, Ankara. 1974, s. 49.

¹²² Fârâbî, *Kıyâsî's-Sağîr*, s. [60] 102; *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 24; *eş-Şifa*, IV, neşredeninin önsözü, s. 11; *eş-Şifa*, IV, s. 108-110; *el-İşârât ve't-Tenbihât*, s. 385; *en-Necât*, s. 37.

¹²³ İbn Sînâ, *eş-Şifa*, IV, neşredeninin önsözü, s. 11; *el-İşârât't-Tenbihât*, s. 385; Gazâlî, *Mihakku'n-Nazar*, s. 87-88; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 183-184/255-257; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 183/255-256; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 141/134; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 124; el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 102; eş-Şâmî, *el-Kıyâs*, s. 30.

Her şeklin kendine ait bir rolü olduğu kabul edilse bile hem nicelik hem de nitelik bakımından farklı sonuçlar verebilen tek şekil, birinci şekildir.¹²⁴

Bu şeklin işlemlerinin sonucunu anlatmak kolay ve zihnin tabiatına uygundur. Dolayısıyla herhangi bir ara işlem yapmaya gerek yoktur. Öyle ki zihin konudan vasıtaya ve vasıttan yükleme kolaylıkla intikâl ederek neticeyi elde eder. Bu şeklin doğru ya da yanlış olduğu ilk bakışta anlaşılır.

Birinci şekil kıyasın, diğer şekillere nispetle üstünlük sağlayan özelliklerini şu şekilde özetleyebiliriz:

*Birinci şekil diğer şekillerden daha fazla kullanılır.

*Bu şekil, “mahsûrât-ı erbaa”¹²⁵ denilen dört önerme türünü sonuç olarak verir. Ayrıca, bu dört önerme çeşidinin en mükemmeli sayılan tümel olumluyu da yalnız bu şekil sonuç olarak verebilir.

*Diğer şekillerin sonuçlarının isbâtlanması, o şekillerin birinci şekle ircâ edilmesiyle (indirgenmesiyle) mümkün olur.

İşte bu gibi sebepler nedeniyle birinci şekil İslâm mantıkçıları tarafından “mi'yârü'l-ulûm” (ilimlerin temel ölçüsü) olarak telakkî edilmiştir.¹²⁶

Diğer şekillere gelince, daha önce geçtiği üzere onların açıklanmaya ihtiyaçları vardır. İkinci şekil, orta terimin küçük önermede yüklem olmasıyla birinci şekille ortaklık arzeder ve küçük önermedeki bu ortaklıktan dolayı birinci şekli takip eder. Üçüncü şekil, orta terimin büyük önermede konu olmasıyla birinci şekille benzerlik arzeder ve büyük önermedeki bu benzerlik nedeniyle üçüncü sırada yer alır. Dördüncü şeklin ise birinci şekille hiçbir ortak yanı yoktur. O kıyasın tabiatından uzaktır.¹²⁷

¹²⁴ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, *neşredenin önsözü*, s. 11; *eş-Şifa'*, IV, s. 108, 110; *en-Necât*, s. 34; Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [70] 68; Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 127; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 182/255; K. Râzî, *Levami'l-Esrar*, s. 183/256; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 143/136; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 126; el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 102.

¹²⁵ Mahsûrât-ı Erbaa: Niceliği belli olan dört önerme anlamına gelmektedir. Bu dört önerme; tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu, tikel olumsuz önermelerdir. (İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 198, Öner, *Klasik Mantık*, s. 51; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 111).

¹²⁶ Fenârî, *Şerh-i İşâğûcî*, s. 22; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İşâğûcî*, s. 55; A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 70; İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 201-202. Ayrıca bkz. Öner, *Klasik Mantık*, s. 122; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 166.

¹²⁷ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 111, 116-117; *el-İşârât ve't-Tenbihât*, s. 386; *en-Necât*, s. 33; Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 128-129, 131; *İşâğûcî*, s. 5; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 183/254-255; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 183-184/255-256; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 141/133-134; el-Habîsî, *eş-Şerh*

Dördüncü şekli Galien (Calinos) ilâve etmiştir.¹²⁸ Kuruluş ve düzenlenmesi (nazmı) doğal (tabiî) olmadığı için Fârâbî, İbn Sînâ ve Gazâlî gibi mantıkçılar bu şekle yer vermemişler fakat Ebherî, Urmevî, Kazvînî, Kutbuddin Râzî ve Taftazânî gibi daha sonra gelen mantıkçılar, eksikliğini itiraf ederek bu şekli kullanmışlardır.¹²⁹

Dördüncü şeklin değeri üzerine geniş tartışmalar vardır. Bazı mantıkçılar kıyasın normal düzenine aykırı olduğu gerekçesiyle bu şekli tümüyle reddetmişler, bazıları ise sorunlu da olsa bir takım akılyürütmeler için kullanışlı olduğunu gerekçe göstererek bu şekli savunmuşlardır. Dördüncü şekille ilgili bu tartışmaların sebebi, Aristoteles'in bu şekli açıkça kıyas şekilleri arasında zikretmemiş olmasıdır.¹³⁰

Dördüncü şekil, birinci şeklin tam zıddı olduğundan yani her iki öncülde de birinci şekle muhâlif olduğundan kıyasın tabiî yapısından çok uzaktır.¹³¹ Sonucu açık değildir. Onun sonucunun doğruluğunu ortaya çıkarmak için oldukça büyük bir değişiklik gerekmektedir.

Birinci şeklin, “mahsûrat-ı Erbaa” denilen dört önerme türünü sonuç olarak verdiğini daha önce söylemiştik. İkinci şekil; yalnız olumsuzları yani tümel olumsuz ve tikel olumsuz, üçüncü şekil; yalnız tikelleri yani tikel olumlu ve tikel olumsuz ve dördüncü şekil ise; tikelleri ve bir de tümel olumsuz sonuç olarak verir.

Birinci şekil; çoğunlukla, bir şeyin vasıflarını isbâtta, ikinci şekil; birbirinden farklı olan şeyleri birbirinden ayırmada, üçüncü şekil; istisnâ edilen şeylerin açığa çıkarılmasında, dördüncü şekil ise; genellikle bir cinsin çeşitli türlerini bulmada ve bunları açıklamada kullanılır.¹³²

ale't-Tehzîb, s. 124; Fenârî, *Şerh-i Îsâğûcî*, s. 21-22; el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 102; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ Îsâğûcî*, s. 55; *Kıyâs Risâlesi*, s. 7-8; eş-Şâmî, *el-Kıyâs*, s. 30.

¹²⁸ en-Neşşâr, *Menâhicu'l-Bahs*, s. 48.

¹²⁹ Ebherî, *Keşfü'l-Hakâik*, s. 132-137; *Îsâğûcî*, s. 5; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 206-209/288-293; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 206-210/288-293; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 146-147/141-142; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 147-148/142-144; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 135; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 135-138; Ahderî, *es-Süllem*, s. 109; el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 109 vd.

¹³⁰ Dördüncü şeklin değeri üzerine yapılan tartışmalara ilişkin bkz. Atay, “Kıyasın Dördüncü Şekli”, s. 35-66.

¹³¹ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 183/255; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 183/255; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 141/134; Fenârî, *Şerh-i Îsâğûcî*, s. 21; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ Îsâğûcî*, s. 55; *Kıyâs Risâlesi*, s. 7-8; A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 70-71.

¹³² Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 166.

1.1.5. ŞEKİLLERİN İRCÂSI (İNDİRGENMESİ)

Aristoteles’e göre birinci şekil en açık ve net olup hiçbir şeye muhtaç değildir, bu şekil ilimleri isbât eder. Birinci şekle ait olan özellikler, diğer şekillerde bu kadar açık ve net değildir.

Birinci şekle, sonucunun apaçık olması nedeniyle büyük bir değer atfeden mantıkçılar, diğerlerine bu şekle benzedikleri ölçüde değer biçmişlerdir. Bu yüzden diğer üç şekli birinci şekle dönüştürme yollarını araştırmışlardır. Şekillerin her hangi birine göre yapılan kıyas, geçerli kanıt olsa da, bütün kıyaslar sadece birinci şekle göre açıklanabilirler.

İkinci, üçüncü ve dördüncü şekillerin her hangi bir darbında yapılan kıyası, birinci şeklin hangi darbına indirgeme yapacağımızı, indirgeme kuralları sayesinde belirleriz.

Aristoteles ikinci ve üçüncü şekilleri birinci şekle ircâ ederek onları geçerli kılmıştır.¹³³ O, bu indirgemenin Ortaçağ’da “**dictum de omni et nullo**” adıyla anılacak olan ilkeye dayandığını söylemektedir. Bu “bütün için geçerli olan parçalar için de geçerlidir” diğer bir ifadeyle “tümel olumlu ve tümel olumsuz için geçerli olanın tikel olumlu ve tikel olumsuz için de geçerlidir” şeklinde ifade edilen kıyasın temel ilkesidir.¹³⁴

Bu indirgeme yani ikinci ve üçüncü şekilleri birinci şekle ircâ etmek “doğrudan” ve “dolaylı” olmak üzere iki yolla yapılabilir.¹³⁵

- 1- Doğrudan ircâ (indirgeme), kıyastaki öncüllerin döndürülmesi (aks) veya öncüllerin yerini değiştirme yoluyla yapılır.
- 2- Dolaylı ircâ (indirgeme), Aristoteles’in “imkânsıza/saçmaya indirgeme” (reduction impossibile)¹³⁶ adını verdiği yolla yapılır.¹³⁷

Aristoteles, doğrudan doğruya isbâtla, saçmalığa ircâm mukayesesini yapmakta ve şunları söylemektedir:

¹³³ Bkz. Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 25 vd.

¹³⁴ Bkz. Ural, *Temel Mantık*, s. 92.

¹³⁵ Baroco ve Bocardo isimli kıyasları bu yolla yapılır. (Ural, *Temel Mantık*, s. 87).

¹³⁶ Saçmaya indirgeme yöntemi, bir isbâtın doğruluğunu, bu isbâtın çelişğinin doğru olamayacağının gösterilmesi esasına diğer bir ifadeyle sonucun çelişğinin doğru olmadığı gösterilerek kıyasın isbâtının yapılması esasına dayanmaktadır. (Ural, *Temel Mantık*, s. 89; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 40).

¹³⁷ Ülken, *Mantık Tarihi*, s. 47; Öner, *Klasik Mantık*, s. 124; Ural, *Temel Mantık*, s. 87-89; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 40.

“Saçmalık yoluyla isbât, doğrudan doğruya isbâtta şu hususta ayrılır: Biri (saçmalık yoluyla isbât) yanlış olarak kabul edilmiş bir başka önermeye ırcâ etmekle çürütmek istediği şeyi ortaya koyar, halbuki doğrudan doğruya isbât, çıkış noktası olarak kabul edilmiş önermeleri alır. O halde her ikisi de kabul edilmiş iki öncül kabul ederler; yalnız, doğrudan doğruya isbât ilk kıyasın kurucu öncüllerini alır. -ve doğrudan doğruya isbâtta ne sonucun bilinmesi ne de doğru veya yanlış olduğunun önceden farz olunması gerekli değildir; halbuki saçmalık yoluyla isbâtta, onun doğru olmadığını önceden farzetmek gerekir. -Ama sonucun olumlu veya olumsuz olmasının hiçbir ehemmiyeti yoktur: Her iki halde de durum aynıdır.

“Doğrudan doğruya isbât vâsıtasıyla sonuca bağlanan her şey saçmalık yoluyla da isbât edilebilir, saçmalık yoluyla isbât edilen şey de aynı terimlerle doğrudan doğruya isbât olunabilir. Kıyas birinci şekilden olduğu zaman, doğru ikinci veya sonuncu şekilde elde edilecektir; ikincide olumsuz, sonuncuda olumlu olacaktır. Kıyas ikinci şekilde olduğu zaman, doğru bütün problemler için birinci şekilde elde edilir. Nihayet kıyas, sonuncu şekil olduğu zaman, kıyas birinci ve ikinci şekilde elde edilir; birincide olumlu, ikincide olumsuzdur.”¹³⁸

Aristoteles’in kıyasla ilgili çalışmaları ve indirgeme konusu günümüzde çeşitli yönlerden eleştirilmektedir. Fakat yapılan eleştiriler ne olursa olsun, doğrudan indirgeme işlemleri, düz döndürme (aks-i müstevî) ve tersine döndürme (aks-i nakîz) işlemlerine dayandıkları için güvenilir yöntemler durumundadır.¹³⁹

Aristoteles’den itibaren mantıkçılar iktirânî kıyasın birinci şeklini en mükemmel şekil olarak kabul etmişlerdir. Çünkü birinci şekildeki sonuçların öncüllerden zorunlu olarak çıktıkları açıkça görülebildiği halde, diğer şekillerde bu açıklık yoktur. Onların (ikinci ve üçüncü şekillerin) sonuçlarının doğruluğu ancak birinci şekle ırcâ ile isbât edilebilir (açık hâle getirilebilir).¹⁴⁰

Fârâbî’ye göre, “kâmil (mükemmel) kıyas” olarak isimlendirilen birinci şeklin sonucu kendiliğinden açıktır ve herhangi bir şeyle açıklanmaya ihtiyacı yoktur. “Mükemmel olmayan kıyaslar” olarak isimlendirilen diğer şekiller (ikinci ve üçüncü şekil) ise ancak birinci şeklin darblarına ırcâ edilerek açık hâle gelir.¹⁴¹ Fârâbî, bu iki

¹³⁸ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 190-191.

¹³⁹ Ural, *Temel Mantık*, s. 92-93.

¹⁴⁰ Bkz. Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 26 vd.

¹⁴¹ Fârâbî, *Kıyâsi’s-Sağîr*, s. [60-61] 102; *Kitâbu’l-Kıyâs*, II, s. 24.

şeklin birinci şekle ırcâ'ını yüklemli kıyaslarla birlikte verir ve bunların nasıl ırcâ edildiklerini de misâllerle açıklar.¹⁴²

Böylelikle, kıyas şekillerinin, döndürme (aks) ve iftirâz (farzetme) yoluyla birbirine ırcâsının anlaşılması ve yüklemli kıyas çeşitleri, misâllerle daha açık hâle gelir.

İbn Sînâ birinci şeklin “kıyas-ı kâmil” (mükemmel kıyas) olması sebebiyle netice vermesinin kendiliğinden açık olduğunu, çünkü onun en değerli (fazîletli) istenilen sonuç (matlub) olan tümel olumluyu netice verdiğini, ikinci şeklin ise ancak olumsuzları, üçüncü şeklin ise yalnız tikelleri sonuç verdiğini söyler.¹⁴³

İbn Sînâ, Aristoteles'in Birinci Analitiklerde ele aldığı döndürme (aks) konusunda farklı bir görüş öne sürmemiş ve Aristoteles gibi, döndürmeyi, üçüncü şekilden bir kıyasla isbât etmek yolunu takip etmiş, ikinci ve üçüncü şekillerle ilgili olarak bir orta yol izlemiştir. Bu orta yol, bu şekilleri büsbütün değersiz saymaya da mükemmel şekiller saymaya da taraftar olmama yoludur.¹⁴⁴

İbn Sînâ Şifa'da, ikinci ve üçüncü şekillerle ilgili olarak şöyle der:

“Bil ki diğer iki şeklin birinci şekle döndürülmekle birlikte kendilerine has (faydalı) yönleri vardır. Zîrâ bazı olumsuz önermelerde iki terimden birinin yüklem (mahmûl) diğerinin konu (mevzû) olması zihne daha açık ve tabîidir. Eğer onları döndürürseniz tabîî olmazlar. Şu sözümüzde olduğu gibi: ‘Hava ne ağırdır, ne hafiftir’, ‘Ruh ölümlü değildir.’

“...Bu iki önerme “hafif veya ağır olan hiçbir şey hava değildir”; “ölümlü olan hiçbir şey ruh değildir” şeklinde döndürülebilir. Ancak, bu önermeler doğru olmakla birlikte normal bir yapıda olmadığını gibi kolay anlaşılır da değildir.

“...Bazı tikel önermelerin durumu da aynıdır. Bu döndürülmüş önermeler doğru olmakla birlikte tabîî yapıya aykırıdır. Şu sözümüzdeki gibi: “Bazı hayvanlar insandır”, “Bazı insanlar hayvandır”.¹⁴⁵

İbn Sînâ'ya göre, birinci şekle ait kıyaslar tamlığı bakımından yeterli delil durumundaki önermelerden meydana gelen mükemmel kıyaslardır ve kendi kendine yetmektedir. Diğer iki şekildeki kıyaslar ise mükemmel olmayan kıyaslardır.

¹⁴² Bkz. Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağır*, s. [61-66] 102-105. *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 24-31.

¹⁴³ İbn Sînâ, *eş-Şifa*, IV, s. 108.

¹⁴⁴ Yaren, *İbn Sînâ*, s. 91-92.

¹⁴⁵ İbn Sînâ, *eş-Şifa*, IV, s. 119-120.

Dolayısıyla da birinci şekildeki kıyasların yardımıyla isbât edilmiş olmaları lâzımdır. Diğer iki şeklin, birinci şekle indirgenmesi saçmaya ırcâ yoluyla dolaylı olarak yapılabileceği gibi, döndürme (aks) ve öncüllerin yerini değiştirme yoluyla doğrudan da yapılabilir.¹⁴⁶

Gazâlî, kıyasın birinci şeklini, sonucunu göz önünde bulundurarak “mîzân-ı ekber” (büyük ölçü) olarak isimlendirir. Çünkü bu şeklin sonucu açıktır. İkinci şekli “mîzân-ı evsat” (orta ölçü), üçüncü şekli “mîzân-ı asgar” (küçük ölçü) olarak isimlendirir. Bu şekiller ancak birinci şekle ırcâ edilmek sûretiyle açık hâle getirilebilir.¹⁴⁷

Ayrıca birinci şekil, bir çok şeyi içine alırken, üçüncü şekil bunun aksine çok az şeyi içine almaktadır.¹⁴⁸ Çünkü üçüncü şekilde sonuç tikeldir. Tümel, tikelden daha üstündür. Tümelin üstün olmasının sebebi ise insanî üstülükleri sağlayan, insanı kurtuluşa ve mutluluğa götüren ilim yollarının tümel hükümler olmasıdır. Tikel hükümler ilim ifade etse de arızîdir.¹⁴⁹

İkinci şekil, ise bu ikisinin arasında kalır. Birinci şekilden; tümel olumlu, tikel olumlu, tümel olumsuz ve tikel olumsuz yollarıyla bilgi elde edilmesi mümkün olduğu için o ölçülerin en genişidir. Buna göre, kıyasın birinci şekliyle dört tür bilginin ölçülmesi mümkündür. İkinci şekil ile, tümel olumsuz ve tikel olumsuz sonuç elde etmek mümkün iken; üçüncü şekil ile, sadece tikel olumlu sonuç elde edilebilir.¹⁵⁰

Birinci şeklin isbâtına gerek duyulmayan her yönden güvenilir bir şekil kabul edildiğini daha önce açıklamıştık. **İslâm dünyasında mantıkçıların** çoğu diğer şekillerin birinci şekle ırcâını kabul etmişler, bir kısmı ise her şekli bağımsız bir şekil kabul ederek ırcâ işlemini hoş karşılamamışlardır. Birincilere göre, ikinci şekil de dâhil olmak üzere birinci şekil dışındaki bütün kıyaslar birinci şekle indirgenerek kontrol edilebilir. İkincilere göre, ırcâ olsa bile ırcâ edilen tabiatından bir şeyler kaybeder.¹⁵¹

¹⁴⁶ İbn Sînâ, *eş-Şifa*, IV, s. 108, 110-111; 119-120; 185-186; el-İşârât ve't-Tenbihat, s. 54-55.

¹⁴⁷ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, [39] 51; *Mihakku'n-Nazar*, [92] 87-88; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 86.

¹⁴⁸ Gazâlî, *el-Kıstâsu'l-Mustakîm*, s. 49.

¹⁴⁹ Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 86.

¹⁵⁰ Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 86; bkz. Çapak, *Gazâlî*, s. 171; “Gazâlî’ye Göre Kıyas Şekilleri”, s. 247.

¹⁵¹ Öner, *Klasik Mantık*, s. 124.

Ebherî, kıyas şekilleri ve bu şekillerin geçerli sonuç veren darblarını incelerken, ikinci, üçüncü ve dördüncü şekillerin geçerli sonuç veren darblarının nasıl birinci şekle ircâ edileceğini tafsilatıyla anlatır.¹⁵²

Ebherî, ikinci şekil hakkında “yaratılışında herhangi bir eksiklik bulunmayan vehimlerden uzak bir kimsenin ikinci şekli birinci şekle indirgemeye ihtiyacı yoktur”¹⁵³ demektedir.

Urmevî, Kazvînî ve Kutbuddin Râzî, sonucu açık olmayan ikinci, üçüncü ve dördüncü şekil kıyasların sonuçlarının doğruluğunun isbâtı için onların birinci şekle nasıl ircâ edileceğinin kurallarını vermişlerdir.¹⁵⁴

Şimdi şekilleri, onların özel kurallarını ve her şekilde sonuç veren darbları daha geniş bir şekilde incelemeye geçebiliriz.

¹⁵² Bkz. Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 128-137.

¹⁵³ Bkz. Ebherî, *Îsâğüci*, s. 5.

¹⁵⁴ Bkz. Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 185-190/258-264; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 185-192/258-269; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 143-147/136-142; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, s. 143-148/136-148.

1.1.6. BİRİNCİ ŞEKİL

Orta terimin küçük önermede yüklem, büyük önermede ise konu olduğu şekle birinci şekil denildiğini daha önce söylemiştik. Bu şekildeki bir kıyasta, sonuçta konu olan küçük terim, içinde yer aldığı öncülde de konudur. Yine sonuçta yüklem olan büyük terim, içinde yer aldığı öncülde de yüklem olarak bulunmaktadır.

Aristoteles'in mükemmel (yetkin) dediği kıyasların birinci şekilden olan kıyaslar; mükemmel olmayan (eksik) dediği kıyasların ise ikinci ve üçüncü şekilden olan kıyaslar olduğunu daha önce söylemiştik.

“Üç terim arasında, küçük terimin orta terimin bütünlüğü içinde bulunduğu, orta terimin de büyük terimin içinde bulunduğu veya bulunmadığı kıyaslara yetkin kıyas derim.”¹⁵⁵

1.1.6.1. Fârâbî'de Birinci Şekil

Daha önce de belirtildiği gibi, Fârâbî, orta terimin öncüllerden birinde konu, diğerinde yüklem olduğu kıyaslara “Birinci Şekilden Olan Kıyaslar” adını vermektedir ki, bu kıyaslarda sonucun kendiliğinden lâzım geldiği açıktır. Birinci şekil kıyaslara “Mükemmel Kıyaslar” da diyen Fârâbî, sonucun kendiliğinden lâzım geldiği açık olmayan diğer kıyasların (ikinci ve üçüncü şekil) bunlara ircâ edilerek sonucun kendiliğinden lâzım geldiğinin ortaya konulduğunu belirtir.¹⁵⁶

Birinci şekil kıyasın dört darbı vardır.¹⁵⁷

1. Darb: İki tümel olumlu öncülden meydana gelir. Tümel olumlu netice verir.

Her cisim bileşiktir.

Her bileşik sonradan değildir.

O halde her cisim sonradan değildir.¹⁵⁸

Diğer bir misâl,

Her insan hayvandır.

Her hayvan duyguludur.

Her insan duyguludur.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 9.

¹⁵⁶ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağır*, s. [60-61] 102; *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 24.

¹⁵⁷ Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 22.

¹⁵⁸ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağır*, s. [59-60] 101.

¹⁵⁹ Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 23-24.

2. Darb: Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme tümel olumsuz, sonuç ise tümel olumsuzdur.

Her cisim bileşiktir.

Hiçbir bileşik ezelî değildir.

O halde hiçbir cisim ezelî değildir.¹⁶⁰

Diğer bir misâl,

Her insan hayvandır.

Hiçbir hayvan taş değildir.

Hiçbir insan taş değildir.¹⁶¹

3. Darb: Küçük önerme tikel olumlu, büyük önerme tümel olumlu, sonuç ise tikel olumludur.

Bazı varlıklar bileşiktir.

Her bileşik olan sonradan olmuştur.

O halde bazı varlıklar sonradan olmuştur.¹⁶²

Diğer bir misâl,

Bazı cisimler hayvandır.

Her hayvan duyguludur.

Bazı cisimler duyguludur.¹⁶³

4. Darb: Küçük önermesi tikel olumlu, büyük önermesi tümel olumsuz, sonuç ise tikel olumsuzdur.

Bazı varlıklar bileşiktir.

Hiçbir bileşik ezelî değildir.

O halde bazı varlıklar ezelî değildir.¹⁶⁴

Diğer bir misâl,

Bazı cisimler hayvandır.

¹⁶⁰ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [60] 101.

¹⁶¹ Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 24.

¹⁶² Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [60] 101-102. Mubahat Türker Küyel, Fârâbî'nin bu eserinin tercümesinde tikel önermeler için "herhangi bir" ifadesini kullanmıştır.

¹⁶³ Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 24.

¹⁶⁴ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [60] 102.

Hiçbir hayvan taş değildir.

Bazı cisimler taş değildir.¹⁶⁵

Bu dört darb başka hiçbir şeyle açıklanmaya ihtiyaç duymaksızın kendiliğinden bilinir. Dikkat edilirse, Fârâbî, birinci şekil kıyaslarda küçük önermenin olumlu, büyük önermenin tümel olması şartlarını da gözetmektedir.

1.1.6.2. İbn Sînâ'da Birinci Şekil

Birinci şekil, şekillerin en mükemmeli, gerçekten yetkin ve değerli (kâmil) bir kıyastır. Çünkü o, herhangi bir kanıt (delil) ihtiyaç duymaksızın, kendiliğinden apaçık ve zorunlu olarak, mahsûratı erbaa'nın hepsinde (küllî ve cüz'î, mûcibe ve sâlibe) sonuç verir.¹⁶⁶

İbn Sînâ'ya göre birinci şeklin sonuç vermesi için küçük önermenin olumlu ve büyük önermenin tümel olması gereklidir.¹⁶⁷ Bu duruma göre birinci şeklin sonuç veren dört darbı vardır.¹⁶⁸

1. Darb: İki tümel olumludan meydana gelir. Tümel olumlu sonuç verir.

Her cisim bileşiktir.	Her C, B'dir
Her bileşik yaratılmıştır.	Her B, A'dır.
O halde her cisim yaratılmıştır.	O halde her C, A'dır.

2. Darb: Küçük önermesi tümel olumlu, büyük önermesi tümel olumsuzdur. Tümel olumsuz netice verir.

Her cisim bileşiktir.	Her C, B'dir.
Hiçbir bileşik kadîm değildir.	Hiçbir B, A değildir.
O halde hiçbir cisim kadîm değildir.	O halde hiçbir C, A değildir.

3. Darb: İki olumludan meydana gelir, yani küçük ve büyük önermesi olumludur. Küçük önermesi tikel, büyük önermesi ise tùmeldir. Tikel olumlu netice verir.

Bazı fasıllar ayırımdır.	Bazı C'ler, B'dir.
--------------------------	--------------------

¹⁶⁵ Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 24.

¹⁶⁶ İbn Sînâ, n-eş-Şifa', IV, neşreden'in önsözü, s. 11; eş-Şifa', IV, s. 108-111; el-İşârât ve't-Tenbîhât, s. 385; en-Necât, 34.

¹⁶⁷ İbn Sînâ, eş-Şifa', IV, s. 108-109; el-İşârât ve't-Tenbîhât, s. 387-388; en-Necât, s. 33; el-Mücez fi'l-Mantık, s. 156-157; Uyûnu'l-Hikme, s. 69.

¹⁶⁸ İbn Sînâ, el-İşârât ve't-Tenbîhât, 388-399; en-Necât, s. 33.

Her ayırım niceliklidir.

Her B, A'dır.

O halde bazı fasıllar niceliklidir.

O halde bazı C, A'dır.

4. Darb: Küçük önermesi tikel olumlu, büyük önermesi tümel olumsuzdur. Tikel olumsuz netice verir.

Bazı fasıllar niceliklidir.

Bazı C'ler, B'dir.

Hiçbir nitelik nicelik değildir.

Hiçbir B, A değildir.

O halde bazı fasıllar nitelik değildir. O halde bazı C'ler, A değildir. ¹⁶⁹

1.1.6.3. Gazâlî'de Birinci Şekil

Birinci şekilde orta terim ilk öncülde yüklem, ikinci öncülde konudur. ¹⁷⁰ Gazâlî, kıyasın birinci şeklini, sonucunu göz önünde bulundurarak büyük ölçü (mîzân-ı ekber) olarak isimlendirmiştir. Birinci şekil ölçülerin en genişidir. Çünkü birinci şeklin sonucu apaçıktır. Diğer kıyas şekillerinin sonuçları bu şekle ircâ edilerek açık hâle getirilir. ¹⁷¹

Daha önce ifade edildiği gibi bu şekil, tümel olumlu (umumî isbât), tümel olumsuz (umumî nefy), tikel olumlu (hususî isbât), tikel olumsuz (hususî nefy) olmak üzere dört ayrı şekilde sonuç verebilir. Buna göre, kıyasın bu şekliyle, dört tür bilginin ölçülmesi mümkündür.

Bu şekilde kıyasın öncüllerinden hiçbirinin tikel olumsuz olmaması gerekir. ¹⁷² Gazâlî, bu şeklin üstünlüğünü iki esasa dayandırmaktadır; birincisi, bu şeklin başka şekillere ircâ edilmemesi, ikincisi de, bu şeklin dört ayrı şekilde sonuç verebilmesidir. ¹⁷³

Gazâlî, misâllerini Kur'an'dan seçerek, kıyasın bu şekline uygulamış ve bir takım sonuçlara varmıştır. Gazâlî'ye göre bu ölçü, Hz. İbrahim'in ölçüsüdür ve Hz İbrahim, bu ölçüyü Nemrut'a karşı kullanmıştır. ¹⁷⁴

¹⁶⁹ İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 33-34; *el-Mücez fi'l-Mantık*, s. 157; *Uyûnu'l-Hikme*, s. 69.

¹⁷⁰ *Gazâlî*, *Mihakku'n-Nazar*, s. [90] 85.

¹⁷¹ *Gazâlî*, *el-Mustasfâ*, I, s. [39] 51; *Mihakku'n-Nazar*, s. [93] 88; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 86.

¹⁷² *Gazâlî*, *el-Mustasfâ*, I, s. [39] 51; *Mihakku'n-Nazar*, s. [93] 87; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 85.

¹⁷³ *Gazâlî*, *el-Mustasfâ*, I, s. [39] 51; *Mihakku'n-Nazar*, s. [93] 89; *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [70] 68.

¹⁷⁴ Nemrut yaşadığı dönemde ulûhiyyet (ilahlık) iddiasında bulunuyordu. Ona göre ulûhiyyet, her şeye kadir olan demek idi. İbrahim (a.s), ona karşı bu kıyas şeklini Bakara suresinde geçen şu ifadelerle kurmuştur:

İlâh, benim ilâhımdır.

Çünkü O, diriltir ve öldürür.

O, ona kadirdir, sen kadir değilsin.

Nemrut: "Ben de diriltir, öldürürüm" demişti. (*Bakara*, 258)

Gazâlî, kıyasın bu şeklinde bilinen şeylerin (ölçülerin) evvelî (a priori) olduğunu ifade eder. Ona göre bunlar ya his ya tecrübe veya tabîî akıl ile bilinir. Evvelî öncüllerde nitelik (sıfat) için sâbit olan (gerçekleşen) bir hüküm mutlaka nitelenen (mevsûf) için de sâbit olur (gerçekleşir).¹⁷⁵

Gazâlî'ye göre bu şeklin esası şudur:

“Tümel olumlu bir önermenin yüklemelerine ait hüküm, zorunlu olarak önermenin konularının da hükmüdür. Yüklem hakkındaki hükmün olumlu olması veya olumsuz olması ya da konunun tümel veya tikel olması bu durumu değiştirmez. Bundan dört darb sonuç olarak çıkar ve bu sonucun gereği açıktır; ‘İnsan hayvandır’ önermesi doğru olursa, önermede yüklem olarak bulunan ‘hayvan’ terimi için; ‘taş değildir’, ‘duyu sahibidir’ şeklinde verilen hükümlerin önermede konu olarak bulunan ‘insan’ için de geçerli olması gerekir. Çünkü ‘insan’ kavramı, zorunlu olarak ‘hayvan’ kavramının içerisinde. ‘Hayvan’ için doğru olan her hüküm, zorunlu olarak onun bazı tikelleri için de doğru olmalıdır.”¹⁷⁶

Birinci şeklin sonuç verebilmesi için şu kurallar gereklidir:

1- Küçük öncülün (birinci öncül) olumlu olması gerekir.

2- Büyük öncülün (ikinci öncül) tümel olması gerekir.¹⁷⁷

İktirânî kıyasın her bir şekilden on altı darb meydana gelmektedir. Çünkü küçük önermenin; olumlu, tümel veya tikel; olumsuz, tümel veya tikel olması mümkündür. Bunların toplamı dört etmektedir. Bunların her birine dört büyük önerme eklendiğinde (4x4'ten) on altı darb elde edilir.

Nemrut bu sözüyle normal doğum yoluyla insanı diriltmeyi (insanın hayat bulmasını) ve onu bir cellada katlettirmek sûretiyle de öldürmeyi kastediyordu. İbrahim (a.s) onun bu cevabı üzerine bu yolla kendisini ikna etmenin güçlüğüne anlayarak başka bir ikna yolunu seçmiştir. Bu da şu âyette ifade edilmektedir:

“‘Allah, Güneşi doğudan getirir, sen de onu batıdan getir!’ deyince Allah’ı inkar eden o adam, şaşırıp kaldı.” (Bakara 258)

Zikredilen âyetin tam kıyas şekli ise şöyledir:

Güneşi doğudan getirmeğe kadir olan her zat İlâhtır.

Benim İlâhım güneşi doğudan getirmeğe kadirdir.

O halde İlâh benim İlâhımdır.

(Çapak, *Gazâlî*, s. 145-146; “Gazâlî’ye Göre Kıyas Şekilleri”, s. 238)

¹⁷⁵ Gazâlî, *el-Kıstâsu’l-Mustakîm*, s. 33.

¹⁷⁶ Gazâlî, *Makâsıdu’l-Felâsife*, s.[70-71] 69.

¹⁷⁷ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [39] 51; *Mihakku’n-Nazar*, s. [92] 87; *Makâsıdu’l-Felâsife*, s. [70] 68; *Mi’yâru’l-İlm*, s. 80.

Küçük önermenin olumlu olması şart koşulduğundan, iki olumsuz ve olumsuz üzerine kurulan sonuçlar bunun dışında kalır. Böylece sekiz darb iptal edilmiş olur. Geriye iki olumlu kalır.

Küçük önerme tümel olumlu olduğunda, dört büyük önerme izâfe edilir, bunların iki tanesi zorunlu olarak tikel olacaktır ve bu ikisi de geçersiz olacaktır. Bu şekilde bulunan büyük önermenin tümel olması şart koşulduğundan, geriye altı darb kalır.

Küçük önerme tümel olumlu olduğunda, ne olumlu ne de olumsuz büyük tikel önerme izâfe edilemez. Çünkü iki tikel önermeden kıyas yapılamaz. Bundan da geriye kalan altı darbın ikisi daha düşer ve geriye dört darb kalır.¹⁷⁸

Gazâlî kıyasın birinci şeklinin on altı darbdan sadece dört darbının sonuç vermesinin nedenlerini de irdelemektedir. Ona göre tümel olumlu ve tikel olumlu küçük öncül; tümel olumlu ve tümel olumsuz büyük öncülle sonuç verir ama iki büyük tikel öncülle sonuç vermez.

Küçük Önerme Tümel Olumlu:

Büyük önerme tümel olumluyla sonuç verir.

Büyük önerme tümel olumsuzla sonuç verir.

İki büyük önerme tikelle sonuç vermez.

Küçük Önerme Tikel Olumlu:

Büyük önerme tümel olumluyla sonuç verir.

Büyük önerme tümel olumsuzla sonuç verir.

İki büyük önerme tikelle sonuç vermez.

Tümel olumlu ve tikel olumlu küçük öncüle dört büyük önerme yüklenildiğinde, sekiz darb elde edilir, bunlardan dört tanesi geçersizdir. Çünkü büyük önermeler tikelden yapılmıştır. Oysa hükmün konuya geçmesi için büyük önermelerin, tümel olması gerekir. Geriye tümel ve tikel; iki küçük olumsuz önerme kalmaktadır.

Bunların her birine dört nicelikli önermeden (mahsûrât-ı erbaa) dört büyük önerme eklenir. Küçük önermedeki halelden dolayı hiçbirisi sonuç vermez. Çünkü yüklem için sâbit olan hüküm, konuya da geçtiği için önermenin olumlu olması şarttır. Oysa

¹⁷⁸ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [72-73] 70.

4. Darb: Üçüncü darbın aynısıdır, fakat büyük öncül olumsuz kılınmakta ve olumluluk siğası olumsuza dönüştürülmektedir. Küçük öncül ise üçüncü darbda olduğu gibi tikel olumlu olarak kalmaktadır.

Bazı varlıklar bileşiktir.

Hiçbir bileşik ezeli değildir.

O halde bazı varlıklar ezeli değildir.¹⁸³

Görüldüğü gibi bu kıyaslar, küçük öncülü tikel olumlu ve büyük öncülü tümel olumsuz önermelerden meydana getirilmiş, sonucu da tikel olumsuz olarak gerçekleşmiştir.¹⁸⁴

1.1.6.4. Daha Sonraki İslâm Mantıkçılarında Birinci Şekil

İslâm mantıkçıları tarafından birinci şekil kıyaslar, nicelikli önermelerin her birini sonuç veren darblara sahip olması ve terimlerin öncüllerle sonuçta bulunduğu yerin aynı olması nedeniyle kıyaslar insan zihnine en uygun ve en mükemmel kıyaslar olarak kabul edilmiştir.

Birinci şekil insan doğasına uygun gelen bir yapı olması nedeniyle diğer şekillerden farklı görülmüş ve hatta o şekillerin sağlaması yapılırken bu şekle başvurulmuştur. Açık ve anlaşılır olduğundan dolayı birinci şeklin isbâtına gerek duyulmamıştır.¹⁸⁵

Ebherî, birinci şeklin ilimler için ölçü kılındığını, onu ilimlerin düstûru (kanunu) kılmak için zikrettiğini ve bundan bütün sonuçların elde edildiğini söyler.¹⁸⁶

1.1.6.4.1. Birinci Şeklin Şartları

İslâm mantıkçılarına göre birinci şeklin netice vermesi için iki şart vardır:

1- Keyfiyet yönünden küçük öncülün olumlu olması gerekir.

2- Kemiyet yönünden büyük öncülün tümel olması gerekir.¹⁸⁷

¹⁸³ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [72] 69; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 80.

¹⁸⁴ Gazâlî'de kıyasın birinci şekliyle ilgili geniş bilgi için bkz. Çapak, *Gazâlî*, s. 145-154; "Gazâlî'ye Göre Kıyas Şekilleri", s. 238-241.

¹⁸⁵ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [39] 51; *Mihakku'n-Nazar*, s. 87-88; *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [70] 68; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 182, 184/255, 257; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 183/255-256; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 143/136; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzib*, s. 124; el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 102,

¹⁸⁶ Ebherî, *Îşâğûcî*, s. 5.

Aksi takdirde geçerli bir sonuç çıkmaz. Kıyasın birinci şeklinde aranan bu iki sonuç verme şartına uyulmadığı takdirde biçim yanlış yapılır,¹⁸⁸ dolayısıyla kıyas geçersiz olur ve doğru sonuç vermez.

Birinci kural gereğince, eğer küçük öncül olumlu olmazsa (olumsuz olursa) küçük terim orta terime dâhil olmaz. Bu durumda hüküm orta terimden küçük öncüle geçemez.¹⁸⁹ Diğer bir ifadeyle büyük öncülde orta terim hakkında verilen hükmün küçük terim hakkında da verilip verilemeyeceği bilinemez. Çünkü küçük öncüldeki hükümden yola çıkarak orta terimle küçük terim arasında bir ilgi bulunduğu söylenemez.

Meselâ, “Hiçbir insan at değildir. Bütün atlar kişner.” öncüllerinden, insanla at arasında bir ilgi kurulmamıştır. Bu nedenle at hakkında verilen hüküm insan hakkında da verilememektedir.¹⁹⁰

Görüldüğü üzere küçük önerme olumlu olmazsa, zaten büyük önermeleri olumsuz olan bu kıyasların küçük önermelerinin de olumsuz olmasıyla hiçbir sonuç alınamamaktadır. Yani böyle bir kıyastan ne olumlu ne de olumsuz hiçbir sonuç elde edilemez. Bunlardan sonuç elde etmeye çalışmak “câiz olmayan süreç yanlış” işlenmesine neden olur.¹⁹¹

İkinci kural gereğince, eğer büyük öncül tümel değil de tikel olursa büyük terimle hüküm verilen şeylerin bazıları, küçük terim üzerinde kendisi ile hüküm verilenlerden bazısı olmama ihtimali vardır. Diğer bir ifadeyle üzerine hüküm verdiğimiz şeyin bazısı, küçük öncül için geçerli olan şeyin bir kısmının dışında kalabilir. Bu durumda ise hüküm orta terim aracılığıyla büyük terimden küçük terime geçemez.¹⁹²

¹⁸⁷ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 127; *Îsâğûcî*, s. 5; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 184/256; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 184/256; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 141/134; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 142/135; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 124; Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 124-125; el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 102-103; Ahderî, *es-Süllem*, s. 103, 105; Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 3.

¹⁸⁸ Bkz. Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 157.

¹⁸⁹ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 127; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 184/256; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 184/256; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 141/134; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 142/135.

¹⁹⁰ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 184/256; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 184/256-257.

¹⁹¹ Bkz. Emiroğlu, *Mantık Yanlıları*, s. 73; *Mantığa Giriş*, s. 156.

¹⁹² Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 127; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 184/256; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 184/257; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 141/134; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 142/135.

Meselâ, “Bütün insanlar hayvandır. Bazı hayvanlar attır.” öncülleri doğrudur ancak bu kıyastan “Bazı insanlar attır” sonucunun çıkması doğru olmaz.¹⁹³

Görüldüğü üzere büyük önerme tümel olmazsa orta terimin büyük terimin yüklemi olan kısmıyla küçük terime yüklem olduğu kısım farklı olabilmekte, bu yüzden de kıyastan bir sonuç alınamamaktadır. Bundan sonuç almaya çalışmak “câiz olmayan süreç yanlışı” yapılmasına neden olur.¹⁹⁴

Bu kural, “orta terim her iki öncülde de tekrar edilmelidir” şartının bir uzantısıdır.¹⁹⁵

1.1.6.4.2. Birinci Şeklin Darbları

Önermelerin, tümel veya tikel, olumlu veya olumsuz olmasıyla da darblar ortaya çıkmaktaydı. Şöyle ki; herhangi bir kıyasın öncülleri tümel olabilir yahut tikel olabilir, tümel ve tikel önermeler de olumlu olabilir yahut olumsuz olabilir. Küçük ve büyük önermelerin bu dört farklı önermeden biri olabilmesi ihtimali ile on altı ayrı kıyas çıkmaktadır.

Dört şekilden her biri için muhtemel olan bu on altı darbın büyük bir kısmı kıyas kurallarına uymamaları nedeniyle sonuçsuz kalmaktadır.

Birinci şekle ait “küçük önermenin olumlu olması” kuralı mümkün görünen sekiz darbın uygulamada mümkün olmaması sonucunu doğurmaktadır.

“Büyük önermenin tümel olması” kuralı ise dört muhtemel darbın sonuçsuz kalmasına sebep olmaktadır.¹⁹⁶

Ebherî bu iki şarta göre birinci şekilden geçerli sonuç veren darbların sayısını şöyle belirler: “Bu iki şart gerçekleştiğinde şöyle deriz: Mahsûrâtı erbaa’nın sıralanışından, yani büyük ve küçük öncüllerle birlikte mahsûrâtı erbaa’nın dizişlinden on altı darb ortaya çıkar. Fakat küçük öncülün olumlu olması şartı bunlardan sekiz tanesini düşürür. Bunlar da; dört büyük öncül ve iki tane olumsuz küçük öncül

¹⁹³ Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, s. 184/256; K. Râzî, *Levâmiu’l-Esrâr*, s. 184/256-257; K. Râzî, *Tahrîru’l-Kavâidi’l-Mantıkıyye*, s. 142/135.

¹⁹⁴ Bkz. Emiroğlu, *Mantık Yanlışıları*, s. 73; *Mantiğa Giriş*, s. 157.

¹⁹⁵ Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 27.

¹⁹⁶ Ebherî, *Keşful’l-Hakaik*, s. 127; Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, s. 184/256; K. Râzî, *Levâmiu’l-Esrâr*, s. 184/257; Kazvîni, *er-Risâletü’s-Şemsîyye*, s. 141/134; K. Râzî, *Tahrîru’l-Kavâidi’l-Mantıkıyye*, s. 142/135; Taftazânî, *Tehzîbu’l-Mantık*, s. 126; el-Habîsî, *eş-Şerh ale’t-Tehzîb*, s. 126; el-Melevî, *eş-Şerh ale’s-Süllem*, s. 103-104.

meydana gelen darblardır. Büyük öncülün tümel olması şartı da dört darbı düşürür. Bunlar da; iki büyük öncülün tikel olduğu ve iki küçük öncülün olumlu olduğu darblardır. Geriye bu şekilden geçerli sonuç veren dört darb kalır ve bu darblar zâti olarak açık sonuç verirler”.¹⁹⁷

Birinci şekilden sonuçsuz kalan darbları toplu olarak şöyle gösterebiliriz:

Birinci kuraldan dolayı şu sekiz darb, düşer:

1- Küçük önerme tümel olumsuz,	Büyük önerme tümel olumlu,
2- Küçük önerme tümel olumsuz,	Büyük önerme tümel olumsuz,
3- Küçük önerme tümel olumsuz,	Büyük önerme tikel olumlu,
4- Küçük önerme tümel olumsuz,	Büyük önerme tikel olumsuz,
5- Küçük önerme tikel olumsuz,	Büyük önerme tümel olumlu,
6- Küçük önerme tikel olumsuz,	Büyük önerme tümel olumsuz,
7- Küçük önerme tikel olumsuz,	Büyük önerme tikel olumlu,
8- Küçük önerme tikel olumsuz,	Büyük önerme tikel olumsuz,

İkinci kuraldan dolayı ise şu dört darb düşer:

1- Küçük önerme tümel olumlu,	Büyük önerme tikel olumlu,
2- Küçük önerme tümel olumlu,	Büyük önerme tikel olumsuz,
3- Küçük önerme tikel olumlu,	Büyük önerme tikel olumlu,
4- Küçük önerme tikel olumlu,	Büyük önerme tikel olumsuz,

Muhtemel olan on altı çeşit darbdan devamlı sûrette birinci şekle göre netice verici olarak kalan dört darb şunlardır:

1- Öncüllerinin her ikisi de (küçük önerme ve büyük önerme) tümel olumlu olan kıyastır. Sonuç yine tümel olumludur.

2- Küçük önermesi tümel olumlu, büyük önermesi tümel olumsuz olan kıyastır. Sonuç tümel olumsuzdur.

3- Küçük önermesi tikel olumlu, büyük önermesi tümel olumlu olan kıyastır. Sonuç tikel olumludur.

¹⁹⁷ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 127.

4- Küçük önermesi tikel olumlu, büyük önermesi tümel olumsuz olan kıyastır. Sonuç tikel olumsuzdur.¹⁹⁸

Birinci şekilden netice veren bu darbları toplu olarak şöyle gösterebiliriz:

1- Küçük önerme	tümel olumlu,
Büyük önerme	tümel olumlu,
Netice	tümel olumlu,
2- Küçük önerme	tümel olumlu,
Büyük önerme	tümel olumsuz,
Netice	tümel olumsuz,
3- Küçük önerme	tikel olumlu,
Büyük önerme	tümel olumlu,
Netice	tikel olumlu,
4- Küçük önerme	tikel olumlu,
Büyük önerme	tümel olumsuz,
Netice	tikel olumsuz,

1.1.6.4.3. Birinci Şeklin Misâlleri

Birinci şeklin netice veren darblarına verilen misâller şunlardır:

1. Darb: Orta terim tüm kaplamıyla büyük terimin kaplamı altındadır. Küçük terim ise tüm kaplamıyla orta terimin altında yer alır. Böylece küçük öncül tüm kaplamıyla büyük öncülün içinde yer almış olur ve sonuç da tümel olumlu olur. Yani, birinci darb, iki tümel olumlu öncülden meydana gelir ve tümel olumlu sonuç verir. Meselâ,

Her cisim bileşiktir.	Her C, B'dir.
Her bileşik yaratılmıştır.	Her B, A'dır.
Öyleyse her cisim yaratılmıştır.	O halde her C, A'dır.

2. Darb: Küçük terim tüm kaplamıyla orta terimin içindedir. Büyük öncül olumsuzdur, bu yüzden tüm kaplamıyla orta terimin dışında kalır. Küçük terimin tümel olarak, olumsuz olan büyük terimden uzaklaştırılması (selbedilmesi) ise sonuçtur. Yani,

¹⁹⁸ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 128; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 184/256-257; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 185/258; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 141-142/135; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 142-143/135; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 126; el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 104.

ikinci darb, küçük önermesi olumlu ve büyük önermesi olumsuz olan iki tümel öncülden meydana gelir ve tümel olumsuz sonuç verir. Meselâ,

Her cisim bileşiktir.	Her C, B'dir.
Hiçbir bileşik öncesiz değildir.	Hiçbir B, A değildir.
Öyleyse hiçbir cisim öncesiz değildir.	O halde hiçbir C, A değildir.

3. Darb: Küçük terim, orta terimin kaplamı altında tikel olarak yer alır. Orta terim ise tüm kaplamıyla büyük terimin içindedir. Küçük terimin tikel bir biçimde büyük terimin kaplamı altında yer alması ise sonuçtur. Yani, üçüncü darb, küçük önermesi tikel ve büyük önermesi tümel olan iki olumlu öncülden meydana gelir ve tikel olumlu sonuç verir. Meselâ,

Bazı cisimler bileşiktir.	Bazı C'ler, B'dir.
Her bileşik yaratılmıştır.	Her B, A'dır.
Öyleyse bazı cisimler yaratılmıştır.	O halde bazı C'ler A'dır.

4. Darb: Küçük terim tikel olarak orta terimin kaplamı altındadır. Orta terim tüm kaplamıyla büyük terimden uzaklaştırılır. Küçük terimin tikel olarak, büyük terimden uzaklaştırılması (selbedilmesi) ise sonuçtur. Yani, dördüncü darb, küçük önermesi tikel olumlu ve büyük önermesi tümel olumsuz olan iki öncülden meydana gelir ve tikel olumsuz sonuç verir. Meselâ,

Bazı cisimler bileşiktir.	Bazı C'ler B'dir.
Hiçbir bileşik öncesiz değildir.	Hiçbir B, A değildir.
Öyleyse bazı cisimler öncesiz değildir.	O halde bazı C'ler, A değildir.

Bu kıyasların tümü de bizatihi açık ve yetkindir.¹⁹⁹

¹⁹⁹ Ebherî, *Keşfu'-Hakaik*, s. 128; *İsâğüci*, s. 5; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 184/256-257; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 185/257-258; Kazvinî, *er-Risâletü'ş-Şemsiyye*, s. 141-142/134; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantukîyye*, s. 142-143/135-136; Fenârî, *Şerh-i İsâğüci*, s. 22; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğüci*, s. 56-57.

1.1.7. İKİNCİ ŞEKİL

Bu şekil orta terimin iki öncülde de yüklem olduğu şekildir. Küçük terim, küçük önermede ve sonuçta konudur. Büyük terim ise; büyük önermede konu, sonuçta yüklemidir.

Aristoteles, ikinci şekil kıyası şöyle tanımlar:

“Aynı bir terim, bütüncül olarak alınan bir konuya ait olunca ve bütüncül olarak alınan öteki konuya ait olmayınca veya bütüncül olarak alınan iki konudan ona da öbürüne de ait olunca veya ait olmayınca bu şekle ikinci diyorum.”²⁰⁰

1.1.7.1. Fârâbî’de İkinci Şekil

Fârâbî, orta terimin öncüllerin her ikisinde de yüklem olduğu kıyaslara “İkinci Şekilden Olan Kıyaslar” adını vermektedir. Bu kıyaslarda sonucun kendiliğinden lâzım geldiği açık değildir. Birinci şekil kıyaslara iftirâz (farzetme) ve döndürme (aks) yoluyla ircâ edilmek sûretiyle açık hâle gelir.²⁰¹

İkinci şekil kıyasların dört darbı vardır.²⁰²

1. Darb: Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme tümel olumsuz, sonuç ise tümel olumsuzdur. Birinci şeklin ikinci darbına, döndürme (aks) yoluyla, ircâ edilerek açık hâle gelir. Meselâ,

Her cisim bileşiktir.

Hiçbir ezelf olan bileşik değildir.

O halde hiçbir cisim ezelf değildir.

Tümel olumsuz olan büyük önerme döndürülür:

Hiçbir ezelf olan bileşik değildir.

Hiçbir bileşik ezelf değildir.

Kıyas yeniden teşkil edilerek birinci şeklin ikinci darbından şu kıyas elde edilir:

Her cisim bileşiktir.

Hiçbir bileşik ezelf değildir.

²⁰⁰ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 13.

²⁰¹ Fârâbî, *Kıyâsi’s-Sağîr*, s. [61] 102.

²⁰² Fârâbî, *Kitâbu’l-Kıyâs, II*, s. 22.

O halde hiçbir cisim ezelî değildir²⁰³.

Diğer bir misâl,

Her insan hayvandır.

Hiçbir taş hayvan değildir.

O halde hiçbir insan taş değildir.

Tümel olumsuz olan büyük önerme döndürülür ve birinci şeklin ikinci darbından şu kıyas elde edilir:

Her insan hayvandır.

Hiçbir hayvan taş değildir.

O halde hiçbir insan taş değildir.²⁰⁴

2. Darb: Küçük önerme tümel olumsuz, büyük önerme tümel olumlu, sonuç ise tümel olumsuzdur. Birinci şeklin ikinci darbına, döndürme (aks) yoluyla, ircâ edilerek açık hâle gelir. Meselâ,

Hiçbir cisim, sonradan olmaktan hâlî değildir.

Her ezelî, sonradan olmaktan hâlîdir.

O halde hiçbir cisim ezelî değildir.

Tümel olumsuz olan küçük önerme döndürülür:

Hiçbir cisim, sonradan olmaktan hâlî değildir.

Hiçbir sonradan olmaktan hâlî olan, cisim değildir.

Kıyas yeniden teşkil edilerek birinci şeklin ikinci darbından şu kıyas elde edilir:

Hiçbir sonradan olmaktan hâlî olan, cisim değildir.

Her ezelî, sonradan olmaktan hâlîdir.

O halde hiçbir ezelî cisim değildir.

Çıkan sonuç döndürüldüğünde istenilen sonuç elde edilir:

O halde hiçbir cisim ezelî değildir.²⁰⁵

Diğer bir misâl,

²⁰³ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağır*, s. [61-62] 102-103.

²⁰⁴ Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 27.

²⁰⁵ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağır*, s. [62] 103.

Hiçbir bitki hayvan değildir.

Her at hayvandır.

Hiçbir bitki at değildir.

Tümel olumsuz olan küçük önerme döndürülür ve birinci şeklin ikinci darbından şu kıyas elde edilir:

Hiçbir hayvan bitki değildir.

Her at hayvandır.

Hiçbir at bitki değildir.²⁰⁶

3. Darb: Küçük önerme tikel olumlu, büyük önerme tümel olumsuz, sonuç ise tikel olumsuzdur. Birinci şeklin dördüncü darbına, döndürme (aks) yoluyla, ırcâ edilerek açık hâle gelir. Meselâ,

Bazı varlıklar bileşiktir.

Hiçbir ezeli bileşik değildir.

O halde bazı varlıklar ezeli değildir.

Tümel olumsuz olan büyük önerme döndürülür:

Hiçbir ezeli bileşik değildir.

Hiçbir bileşik ezeli değildir.

Kıyas yeniden teşkil edilerek birinci şeklin dördüncü darbından şu kıyas elde edilir:

Bazı varlıklar bileşiktir.

Hiçbir bileşik ezeli değildir.

O halde bazı varlıklar ezeli değildir²⁰⁷.

Diğer bir misâl,

Bazı cisimler hayvandır.

Hiçbir taş hayvan değildir.

O halde bazı cisimler taş değildir.

²⁰⁶ Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 27

²⁰⁷ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [62] 103.

Tümel olumsuz olan büyük önerme döndürülür ve birinci şeklin dördüncü darbından şu kıyas elde edilir:

Bazı cisimler hayvandır.

Hiçbir hayvan taş değildir.

O halde bazı cisimler taş değildir.²⁰⁸

4. Darb: Küçük önerme tikel olumsuz, büyük önerme tümel olumlu, sonuç tikel olumsuzdur. İftirâz (farzetme) yoluyla ikinci şeklin ikinci darbına, ondan da, döndürme (aks) yoluyla, birinci şeklin ikinci darbına ırcâ edilmek sûretiyle açık hâle gelir. Meselâ,

Bazı varlıklar cisim değildir.

Her hareket eden cisimdir.

O halde bazı varlıklar hareketli değildir.

“Bazı varlıklar cisim değildir.” hükmünde, “cisim” bazı varlıklardan olumsuz kılınmıştır. Meselâ, iftirâz (farzetme) yoluyla “siyah”ı ele alacak olursak, ikinci şeklin ikinci darbından şu kıyas elde edilir:

Hiçbir siyah cisim değildir.

Her hareket eden cisimdir.

O halde hiçbir siyah hareketli değildir.

Küçük önerme döndürülür:

Hiçbir siyah cisim değildir.

Hiçbir cisim siyah değildir.

Kıyas yeniden teşkil edilerek birinci şeklin ikinci darbından şu kıyas elde edilir:

Hiçbir cisim siyah değildir.

Her hareket eden cisimdir.

O halde hiçbir hareket eden siyah değildir.

Çıkan sonuç döndürüldüğünde istenilen sonuç elde edilir:

O halde hiçbir siyah hareketli değildir.²⁰⁹

Diğer bir misâl,

²⁰⁸ Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 27.

²⁰⁹ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [62-63] 103.

Bazı hayvanlar at değildir.

Her at kişneyicidir.

O halde bazı hayvanlar kişneyici değildir.

Meselâ, “insan” gibi önce bazı hayvanların kişnemeleri olumsuz alınır:

Hiçbir insan kişneyici değildir.

Her at kişneyicidir.

O halde hiçbir insan at değildir.

İnsan bazı hayvanlardan olduğuna göre,

Öyleyse, bazı hayvanlar at değildir.²¹⁰

Fârâbî bu şeklin netice vermesi için keyfiyette öncüllerin farklı olmasının gerektiğini söyler. Ona göre bu şekilde asla iki olumsuzdan netice çıkmaz.²¹¹

1.1.7.2. İbn Sînâ’da İkinci Şekil

İkinci şeklin tertibi birinci şekilden hemen sonra gelir. Bu şeklin kıyas oluşu açık olmamakla birlikte tabîî kıyas olmaya yakındır. Normal tabiat bunların kıyas oluşlarını, delil getirmeden (açıklamadan) kavrayabilir veya bunun delili (açıklanması) akla kendiliğinden gelir.

İkinci şeklin büyük öncülü tabîî olmaktan uzaktır. Netice vermesi birinci şekle göre daha az açıktır. Bu nedenle birinci şekle döndürülmeye ihtiyaç duyar. Bu şekil tikel ve tümelle ancak olumsuz sonuç verir.²¹²

İkinci şeklin sonuç vermesi için büyük öncülün tümel ve her iki öncülün olumluluk-olumsuzluk yönünden farklı olması yani iki öncülün biri olumlu iken diğerinin olumsuz olması gerekir.²¹³ İkinci şeklin de dört darbı vardır.

1. Darb: İki tümelden meydana gelir. Küçük önerme olumlu, büyük önerme olumsuzdur. Netice ise tümel olumsuzdur.

²¹⁰ Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 27.

²¹¹ Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 27.

²¹² İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, neşredeninin önsözü, s. 11; *eş-Şifa'*, IV, 108, 110-112; *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 386; *en-Necât*, s. 34.

²¹³ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 111-116; *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 409; *en-Necât*, s. 34; *el-Mûcez fi'l-Mantık*, s. 157; *Uyûnu'l-Hikme*, s. 69.

Her C, B'dir.

Hiçbir A, B değildir.

Öyle ise hiçbir C, A değildir.

Bunun açıklaması, büyük önermeyi döndürmekle (aks) yapılır. O zaman büyük önerme “Hiçbir B, A değildir” hâline gelir. Böylece birinci şekle indirgenir ve bu sonuca ulaşılır.

2. Darb: İki tümelden meydana gelir. Küçük önerme olumsuz, büyük önerme tümel olumludur. Netice ise tikel olumsuzdur.

Hiçbir C, B değildir.

Her A, B'dir.

Öyle ise hiçbir A, C değildir.

İkinci darbın açıklaması, küçük önermeyi döndürmekle (aks) yapılır. O zaman küçük önerme “Hiçbir B, C değildir” hâline gelir ve şu sonuç çıkar:

Öyle ise hiçbir A, C değildir.

Sonra bunun da döndürülmesi yapılır:

Hiçbir C, A değildir” sonucu elde edilir.

3. Darb: Küçük önermesi tikel olumlu, büyük önermesi tümel olumsuzdur. Neticesi ise tikel olumsuzdur.

Bazı C'ler, B'dir.

Hiçbir A, B değildir.

Öyle ise bazı C'ler, A değildir.

Üçüncü darbın açıklaması büyük önermenin döndürülmesi ve hulf yoluyla yapılır.

4. Darb: Küçük önermesi tikel olumsuz, büyük önermesi tümel olumludur. Sonuç tikel olumludur.

Bazı C, B değildir.

Her A, B'dir.

Bazı C, A değildir.

Dördüncü darbın açıklaması döndürme (aks) ile yapılamaz. Çünkü küçük önerme tikel olumsuzdur, döndürülemez. Büyük önerme tikele döndürülüp, küçük önerme ilâve

edildiğinde iki tane tikel olur ve yine sonuç vermez. Bu nedenle ancak iftirâz (farzetme) yoluyla açıklaması yapılabilir.²¹⁴

1.1.7.3. Gazâlî’de İkinci Şekil

İkinci şekilde, orta terim her iki öncülde de yüklemidir.²¹⁵ Keyfiyet yani olumluluk ve olumsuzluk bakımından öncüller birbirlerinden farklı oldukları için, olumlu sonuç vermez dâimâ olumsuz sonuç verir.²¹⁶

Gazâlî, kıyasın ikinci şekline “ikinci nazım” dediği gibi “orta ölçü” de demektedir. İkinci şekil araştırmaya dayalı delille tam bir şekilde açıklanamaz. Ancak birinci şekle döndürülmekle açıklaması yapılabilir.²¹⁷

Gazâlî, kıyasın darbılarına değinmeksizin ana hatlarıyla kıyasın ikinci şekli üzerinde durmakta ve kıyasın diğer şekillerinde olduğu gibi misâllerini Kur’an’dan seçmektedir. Ona göre kıyasın ikinci şekli de İbrahim (a.s)’a aittir. Nitekim; “..Ben böyle sönüp batanları Tanrı diye sevmem” (*En’am*, 76.) demiştir. Bu âyetin kıyas formu ise şöyledir:

Ay batar, değişir.

İlâh batmaz, değişmez.

O halde Ay ilâh değildir.

Gazâlî’ye göre Kur’an, az sözle çok şey ifade etme esasına dayandığı için bu şekil kısaca ifade edilmiştir. Ay’ın ilâh olmadığını kesinlikle ifade etmek ancak birinci ve ikinci öncüllerin bilinmesiyle mümkündür.

Ay batar, değişir (birinci öncül),

İlâh batmaz, değişmez (ikinci öncül),

Bu iki öncül bilindikten sonra, Ay’ın ilâh olmadığı sonucu kesinlikle ortaya çıkar.²¹⁸

²¹⁴ Bkz. İbn Sînâ, *eş-Şîfa’*, IV, s. 114-116; *el-İşârât ve’t-Tenbîhât*, s. 409-412; *en-Necât*, s. 34-35; *el-Mûcez fi’l-Mantık*, s. 157-158; *Uyûnu’l-Hikme*, s. 69-70. Dördüncü darb, İbna Sînâ’nın *el-İşârât ve’t-Tenbîhât*, *el-Mûcezû’s-Sağîr fi’l-Mantık ve Uyûnu’l-Hikme* adlı eserlerinde yanlış olarak “Hiçbir C, B değildir, Her A, B’dir, Hiçbir C, A değildir” şeklinde verilmiştir. Doğrusu *eş-Şîfa’*, IV ve *en-Necât* adlı eserlerinde, yukarıda zikredilen şekildedir.

²¹⁵ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [39] 51; *Mihakku’n-Nazar*, s. [92] 88.

²¹⁶ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [40] 52; *Mihakku’n-Nazar*, s. [93] 89; *Makâsıdu’l-Felâsife*, s. [70] 68; *Mi’yâru’l-İlm*, s. 81.

²¹⁷ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [39] 51; *Mihakku’n-Nazar*, s. [92] 88.

Gazâlî, Allah'ın İbrahim (a.s)'a uyması için, Muhammed (a.s)'a Kur'an'ın bir çok yerlerinde bu ölçü ile öğrettiğini ifade ederek şu iki misâl üzerinde durmaktadır:

Birincisi, Allah'ın, Nebisine şu sözüdür:

“Yahudi ve Hristiyanlar; “Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz” dediler. De ki: O halde niçin günahlarınızdan ötürü (Allah) size azâbediyor? Hayır, siz de O'nun yarattıklarından birer insansınız. O, dilediğini bağışlar, dilediğine azâpeder. Göklerin, yerin ve bu ikisi arasında bulunan herşeyin mülkü Allah'ındır. Dönüş de O'nadır.” (*Mâide, 18.*)

Zikredilen âyetin kıyasın bu şekline uygulanması şöyledir:

Oğullar azâb görmezler.

Siz ise azâb görüyorsunuz.

O halde siz, oğullar değilsiniz.

Burada iki öncül vardır:

1- Oğulların azâb görmemesi. Bu öncül tecrübe ile bilinir.

2- Onların azâb görmekte oluşu. Bu da müşâhede ile bilinir.

Bu iki öncülden zorunlu olarak, “onların Allah'ın oğulları olmadıkları” sonucu çıkar.

İkinci misâlimiz de Allah'ın şu kelâmıdır:

De ki: “Ey Yahudiler”, Eğer insanlar arasında yalnız sizin, Allah'ın dostları olduğunuzu sanıyorsanız, (bu inancınızdan) samimi iseniz ölümü temenni edin. (Çünkü âhiret hayatı dünyâdan çok daha iyidir. Siz Allah'ın dostları iseniz o güzelim hayâtı niçin istemiyorsunuz?) Ama onlar, ellerinin (yapıp) öne sürdüğü (işler) yüzünden ölümü aslâ temenni etmezler. Allah zalimleri bilir.” (*Cuma, 6, 7.*)

Bu âyete göre Yahudiler, Allah'ın dostu olduklarını iddia etmektedirler. Oysa bilinmektedir ki dost dostu kavuşmayı arzular. Yine bilinmektedir ki Yahudiler, Allah'a kavuşmaya vesile olan ölümü istememektedirler. Bundan, zorunlu olarak “Yahudiler Allah'ın dostu değillerdir” sonucu çıkar.²¹⁹

Bunun kıyasla ifadesi şöyledir:

²¹⁸ Gazâlî, *el-Kıstâsu'l-Mustakîm*, s. 42.

²¹⁹ Gazâlî, *el-Kıstâsu'l-Mustakîm*, s. 43.

Her dost, dostuna kavuşmayı arzular.

Yahudiler, Allah’a kavuşmayı arzulamamaktadırlar.

O halde Yahudiler Allah’ın dostu değildirler.

Kıyasın bu şeklinden sonucun elde edilmesi, döndürme (aks) yoluyla ilk şekle ircâ etmekle açıklanabilir. Bu durumda olumsuz önermenin döndürülmesi gerekir; o da tümel olumsuzdur. Tümel olumsuz ise tümel olumsuz olarak döndürülür. “Hiçbir ezeli bileşik değildir” önermesi doğru olduğunda “Hiçbir bileşik ezeli değildir” önermesi de doğru olur. Bu öncül, öncekinin döndürülmüş şeklidir. Kendisine, “Her cisim bileşiktir” önermesi ilâve edilerek birinci şekle dönülebilir.²²⁰

Kısaca bu şeklin özü şudur; bir hükmün konuya değil, yalnızca yükleme yüklenmesine imkân tanıyan önerme olumlu değil, olumsuz önermedir. Çünkü bu önerme olumlu olursa, birinci şekilde olduğu gibi, yüklem için geçerli olan hüküm, konu için de geçerli olur. “Bütün olumlu önermelerin yüklemelerine ait hüküm, konu için de geçerlidir” dedikten sonra yüklem hakkında verilen bir hükmün konu hakkında verilmediğini görürsek, önermenin olumlu değil, olumsuz olduğunu anlarız. Çünkü önerme olumlu olsaydı, yüklemın hükmü konuda da bulunurdu.²²¹

Kıyasın ikinci şeklinin iki kuralı vardır:

1- Keyfiyetleri bakımından öncüller birbirlerinden farklı olmalıdır. Yani öncülün bir tanesinin olumlu, diğerinin olumsuz olması gerekir.

2- Kıyasın birinci şeklinde olduğu gibi büyük öncülün tümel olması gerekir.²²²

Orta terim, hem yüklemden hem de konudan genel olduğu sürece, kıyasın ikinci şeklinden olur ve bundan olumlu değil, olumsuz sonuç elde edilir,²²³ yani ikinci şekil ile sadece tümel olumsuz ve tikel olumsuz sonuçlara varmak mümkündür.

İkinci şekil, birinci şekilde olduğu gibi on altı darbdan sadece dört darb olarak sonuç vermektedir.

1. Darb: Küçük öncülü tümel olumlu ve büyük öncülü tümel olumsuz olmalıdır. Bu darbdan büyük önerme döndürülme ile kıyasın birinci şekline döner. Bu kıyasların

²²⁰ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [40] 52; *Mihakku’n-Nazar*, s. [93] 88-89.

²²¹ Gazâlî, *Makâsıdu’l-Felâsife*, s. [76-77] 72.

²²² Gazâlî, *Makâsıdu’l-Felâsife*, s. [77] 73; *Mi’yâru’l-İlm*, s. 83.

²²³ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [40] 52; *Mihakku’n-Nazar*, s. [93] 89.

ikinci şekil olarak isimlendirilmesinin sebebi, ikinci şeklin açıklanmasında birinci şeklin ircâsına ihtiyaç duyulmasıdır.²²⁴ Kıyasın bu şekline şöyle bir misâl verilebilir:

Bütün cisimler bölünendir.

Hiçbir nefis bölünen değildir.

O halde hiçbir cisim nefis değildir.

Bu kıyasta “Hiçbir nefis bölünen değildir” önermesi tümel olumsuzdur ve tümel olumsuz olarak döndürülür. Meselâ, “Hiçbir bölünen nefis değildir” önermesindeki “bölünen” ifadesi, yukarıda küçük önermenin yüklemi olduğu halde, burada büyük önermenin konusu olmakta ve birinci şekle dönmektedir.²²⁵ Yani bu darb, kıyasın birinci şeklinin ikinci darbına ircâ edilir.²²⁶

2. Darb: Küçük öncülü olumsuz, iki tümel öncülden meydana gelmektedir.²²⁷ Meselâ,

Hiçbir ezeli bileşik değildir.

Bütün cisimler bileşiktir.

O halde hiçbir ezeli cisim değildir.

Küçük önermeyi döndürerek büyük önerme yapabiliriz. Şöyle ki,

Hiçbir bileşik ezeli değildir.

Bütün cisimler bileşiktir.

O halde hiçbir cisim ezeli değildir.

Sonra da bu sonucu döndürürüz. Çünkü sonuç, tümel olumsuzdur. Bundan da; “Hiçbir ezeli, cisim değildir” sonucu elde edilir.²²⁸

Küçük önerme tümel olumsuz, büyük önerme tümel olumlu, sonuç ise tümel olumsuzdur. Orta terim olan “bileşik” ifadesi ezeli terimine olumsuzlukla, cisim terimine de olumlulukla yüklem olmuştur. Böylece aralarında bir aykırılık (tebâyün) ortaya çıkmıştır.

²²⁴ Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 81.

²²⁵ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [77] 73; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 81.

²²⁶ Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 86.

²²⁷ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [78] 73; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 81.

²²⁸ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [78] 73.

Tümel olumsuz olan küçük önerme döndürüldüğünde yine tümel olumsuz önerme elde edilir ve bu durumda yüklem, konu olur. Kendisinde orta terimin olduğu birinci şekle döner, iki öncülünden biri için konu, diğeri için yüklem olur.²²⁹ Bu darb da aynı şekilde kıyasın birinci şeklinin ikinci darbına döndürülür.²³⁰

3. Darb: Küçük tikel olumlu ve büyük tümel olumsuz öncüllerden meydana gelir. Birinci şeklin ilk darbu budur, fakat burada küçük önerme, tikel kılınmıştır. Meselâ,

Bazı varlıklar bölünendir.

Hiçbir nefis bölünen değildir.

O halde bazı varlıklar nefis değildir.²³¹

Bu kıyaslar büyük önermelerinin döndürülmesi ile kıyasın birinci şekline dönerler.²³² Bu darb, birinci şeklin dördüncü darbına ircâ edilir.²³³

4. Darb: Bu darbda küçük öncül tikel olumsuz büyük öncül ise tümel olumlu olmalıdır.²³⁴ Meselâ,

Bazı varlıklar bileşik değildir.

Bütün cisimler bileşiktir.

Öyleyse bazı varlıklar cisim değildir.²³⁵

Bazı varlıklar cisim değildir

Bütün hareketliler cisimdir

O halde bazı varlıklar hareketli değildir

Bu kıyasların döndürme (aks) yoluyla birinci şekle döndürülmeleri mümkün değildir. Çünkü küçük önerme tikel olumsuzdur ve tikel olumsuz döndürülemez. Tümel

²²⁹ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [78] 73; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 82.

²³⁰ Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 87.

²³¹ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [78].

²³² Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [78]; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 81. Gazâlî ikinci ve üçüncü darbın sıralamasında değişiklik yapmıştır. Makasid'da ikinci darb olarak aldığı darbu Mi'yar'da üçüncü darb, üçüncü darb olarak aldığı darbu ise ikinci darb olarak almıştır.

²³³ Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 86.

²³⁴ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [79]; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 81.

²³⁵ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [79] 74.

olumlu büyük öncül döndürüldüğünde, tikel olarak döndürülür; iki tikelden ise, ancak iki yol ile kıyas düzenlenir: Birincisine “iftirâz”,²³⁶ ikincisine “hulf”²³⁷ denir.²³⁸

Bu darbdan olan kıyasların iftirâz (farzetme) yoluyla birinci şekle ircâ edilmeleri tikel önermenin, tümel önermeye dönüştürülmesi ile mümkündür. Meselâ, “Bazı varlıklar cisim değildir” önermesindeki “varlık”, “siyah” olarak kabul edilirse, önerme “Bütün siyahlar cisim değildir” şeklini alır.²³⁹

1.1.7.4. Daha Sonraki İslâm Mantıkçılarında İkinci Şekil

Daha önce geçtiği üzere birinci şekilde, terimlerden biri hem öncüllerden birinde ve hem de sonuçta konu, diğeri de öncüllerden birinde ve sonuçta yüklem olmaktaydı. Bu da insan zihnine en uygun gelen yapıyı meydana getirmektedir. İkinci şekilde, bir terimin öncüllerde hangi yerde ise sonuçta da aynı yerde olması sadece bir terim için söz konusudur. Bu nedenle ikinci şekil İslâm mantıkçıları tarafından birinci şekle göre daha az mükemmel bir şekil olarak kabul edilmiştir.²⁴⁰ Diğer bir ifadeyle bu şekilde öncüllerde konu yerinde olan bir terim sonuçta da konudur. Konudaki müştereklik daha önemli görüldüğünden bu şekil önem sıralamasında birinci şekilden hemen sonra gelmiştir.

İkinci şekilde küçük terimle büyük terimin orta terimle ilişkileri nitelik bakımından birbirinin zıddıdır. Biri orta terimle olumlu bir önermede birleşmişse diğeri

²³⁶ İftirâzî Kıyas: “Bazı varlıklar bileşik değildir” önermesinde kullanılan “bazı” ifadesi kendi içinde bir bütündür (kül) ve bütün olarak farzedilebilir, istenilen bir lakap ile de isimlendirilebilir. Böyle bir işlemin sonucunda ikinci şeklin ikinci darbi konumuna gelir. Bkz. Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [79] 74

İftirâzî kıyasa misâl:

Bütün insanlar konuşandır.

Bazı insanlar ümmidir (okumasız, yazmasız),

O halde bazı konuşanlar ümmidir.

Bazı konuşanlar ümmidir.

Hiçbir ümmi katip değildir.

Bazı konuşanlar katip değildir.

O halde bazı konuşanlar ümmi değildir. Bkz. Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [82-83] 76.

²³⁷ Hulfî Kıyas, “Bütün varlıklar cisim değildir” önermesi doğru değilse, onun çelişiği (nakîzi) olan; “Bütün varlıklar cisimdir” önermesi doğrudur demek hulfî kıyastır. Bkz. Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [80] 74.

²³⁸ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [79] 74; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 82.

²³⁹ Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 82. (Gazâlî’de kıyasın ikinci şekli ile ilgili geniş bilgi için bkz. Çapak, *Gazâlî*, s. 154-161; “Gazâlî’ye Göre Kıyas Şekilleri”, 241-245).

²⁴⁰ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [39] 51; *Mihakku'n-Nazar*, s. 88; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 183/255; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzib*, s. 124; el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 102; el-Muzaffer, *el-Mantık*, s. 217.

olumsuz bir önermede birleşmiştir. Dolayısıyla birbirleriyle da ancak olumsuz bir önermede bir araya gelebilirler. Bu nedenle sonuç dâimâ olumsuz olur.²⁴¹

1.1.7.4.1. İkinci Şeklin Şartları

İslâm mantıkçılarına göre ikinci şeklinin netice verebilmesi şu iki şarta bağlıdır:

- 1- İki öncülün (büyük öncül ile küçük öncül) keyfiyet/nitelik (olumluluk-olumsuzluk) yönünden muhtelif (farklı) olması gerekir. Yani; küçük öncül olumlu olur ise büyük öncül olumsuz, küçük öncül olumsuz olur ise büyük öncül olumlu olmalıdır.
- 2- Büyük öncülün mutlaka tümel olması lâzımdır.²⁴² Aksi takdirde, kıyas geçersiz olur.

Birinci kural gereğince, eğer iki öncül nitelik bakımından birbirinden farklı olmazsa iki öncül aynı anda olumlu ya da olumsuz olmuş olur. Böyle bir durumda ne olumlu ne olumsuz bir sonuç çıkar. Çünkü yüklem bu şekilde ortak olması hâlinde iki öncül birbiriyle uyumlu olabileceği gibi birbirine zıt da olabilir. Bu yüzden iki öncülün nitelik olarak aynı olmaları hiçbir zaman sonuç vermez.²⁴³ Eğer ikinci şekilden bir kıyasta öncüllerden biri olumsuz olarak alınmazsa “dağıtılmamış orta terim yanlış” yapılır.²⁴⁴ Şöyle ki,

Öncüllerin her ikisinin de olumlu olması durumunda neticesizliği gerektiren ihtilaf meydana gelir. Bu da, neticenin bazen olumlulukla ve bazen de olumsuzlukla kıyasın doğru olmasıdır. Yani sonuç bazen doğru bazen yanlış olmaktadır. Meselâ,

“Her insan hayvandır” ve “Her nâtık (konuşan/düşünen) hayvandır.” misâlinde sonuç doğru, ancak, “Her insan hayvandır” ve “Her at hayvandır.” misâlinde sonuç yanlış olur.

Öncüllerin her ikisinin de olumsuz olması durumunda ise sonuç çıkmaz. Zîrâ bu durum genel kıyas kurallarına aykırıdır. Meselâ,

²⁴¹ Yaren, *Kıyasların Yapısı*, 31-32.

²⁴² Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 128; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 185/258; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 185/258-259; Kazvinî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 143/136; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, s. 143/136; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 127; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 127; Ahderî, *es-Süllem*, s. 105; el-Mevlî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 105; Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 4.

²⁴³ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 128-129.

²⁴⁴ Emiroğlu, *Mantık Yanlısları*, s. 74; *Mantiğa Giriş*, s. 159.

“Hiçbir insan taş değildir” ve “Hiçbir at taş değildir.” öncüllerinin sonucu olarak küçük terimle büyük terimin tümel olumsuz doğru bir önermede bir araya gelebileceği düşünülebilir fakat, “Hiçbir insan taş değildir. Hiçbir taş nâlık değildir”, denildiğinde farzedilen (varsayılan) sonuç “Hiçbir insan düşünen değildir” olacaktır. Bu da doğru değildir.²⁴⁵

İkinci kural gereğince, öncüllerin nitelik (yani olumluluk ve olumsuzluk) bakımından farklı olmasıyla birlikte büyük önerme tümel olmayıp tikel olursa küçük terimle büyük terimin olumlu bir önermede mi yoksa olumsuz bir önermede mi bir araya gelecekleri bilinemez. Çünkü tikel olan büyük önermeyle tümel olan küçük önermede ancak küçük terimle büyük terimin bir kısmı arasındaki uyumsuzluğu gösterir. Büyük terimin büyük önermede zikredilmemiş olan kısmı ile küçük terimin bir uyumsuzluğu olabilir de olmayabilir de. Bu durumda ne olumlu ne de olumsuz bir sonuç çıkar. Meselâ,

Büyük öncülün olumlu olduğu “Hiçbir insan at değildir” ve “Bazı hayvanlar attır.” öncüllerinden, insanın hayvandan uzaklaştırılması (selbedilmesi) ile her hangi bir sonuca ulaşamaz.

Yine, “Hiçbir insan at değildir” ve “Bazı hayvanlar attır.” öncüllerinden de, atı insana yüklem yapmakla bir sonuca ulaşamaz.

Aynı şekilde büyük öncülün olumsuz olduğu “Bütün insanlar hayvandır” ve “Bazı cisimler hayvan değildir.” öncüllerinden, insanlardan cismi uzaklaştırmakla (selbetmek) bir sonuç çıkarılamaz.

Yine “Bütün insanlar hayvandır” ve “Bazı taşlar hayvan değildir.” öncüllerinden de, taşı insana yüklem yapmakla bir sonuç elde edilemez.

Bu misâllerden anlaşılacağı üzere bu nitelikteki öncüllerden ne olumlu ne de olumsuz bir sonuç çıkar.²⁴⁶ Eğer kıyasın ikinci şeklindeki bu kurala uyulmazsa

²⁴⁵ K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 185/258-259; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 143/136; el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 105.

²⁴⁶ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 129; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 185/258; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 185/258-259; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 143/136-137.

öncüllerde edilmeyen şey sonuçta ileri sürülmüş ve “câiz olmayan süreç yanlışı” yapılmış olur.²⁴⁷

1.1.7.4.2. İkinci Şeklin Darbları

Bu kurallar göz önünde tutulduğu zaman ikinci şeklin sonuç veren dört darbı olduğu görülür.

Birinci kural muhtemel sekiz darbın sonuçsuz kalmasını, ikinci kural da dört darbın sonuçsuz kalmasını gerekli kılar. Böylece geriye bu şekilden geçerli sonuç veren dört darb kalır.²⁴⁸

İkinci şekilden sonuçsuz kalan bu darbları toplu olarak şöyle gösterebiliriz:

Birinci kural şu sekiz darbı düşürür:

1- Küçük önerme tümel olumlu,	Büyük önerme tikel olumlu,
2- Küçük önerme tümel olumlu,	Büyük önerme tikel olumsuz,
3- Küçük önerme tikel olumlu,	Büyük önerme tikel olumlu,
4- Küçük önerme tikel olumsuz,	Büyük önerme tikel olumsuz,
5- Küçük önerme tümel olumsuz,	Büyük önerme tikel olumlu,
6- Küçük önerme tümel olumsuz,	Büyük önerme tikel olumsuz,
7- Küçük önerme tikel olumsuz,	Büyük önerme tikel olumlu,
8- Küçük önerme tikel olumsuz,	Büyük önerme tikel olumsuz,

İkinci kural da şu dört darbı düşürür.

1- Küçük önerme tümel olumlu,	Büyük önerme tümel olumlu,
2- Küçük önerme tikel olumlu,	Büyük önerme tümel olumlu,
3- Küçük önerme tümel olumsuz,	Büyük önerme tümel olumsuz,
4- Küçük önerme tikel olumsuz,	Büyük önerme tümel olumsuz,

İkinci şeklin muhtemel olan on altı çeşit darbından netice veren dört darbı şunlardır:

²⁴⁷ Emiroğlu, *Mantık Yanlışları*, s. 75; *Mantiğa Giriş*, s. 159.

²⁴⁸ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 129; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 185/258; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 185-186/259; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 143/146; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 144/137; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 130; el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 106.

1- Bu darb bir tümel olumlu öncülle bir tümel olumsuz öncülden meydana gelmiştir. Yani; küçük önermesi tümel olumlu, büyük önermesi tümel olumsuz olan bir kıyastır. Sonuç tümel olumsuz bir önermedir.

2- Bu darbda öncüller birinci darbın aksinedir. Bir tümel olumsuzla bir tümel olumludan meydana gelir. Yani, küçük önermesi tümel olumsuz, büyük önermesi tümel olumlu olan bir kıyastır. Sonuç yine tümel olumsuz bir önermedir.

3- Bir tikel olumluyla bir tümel olumsuzdan meydana gelir. Küçük önermesi tikel olumlu, büyük önermesi tümel olumsuz olan bir kıyastır. Sonuç tikel olumsuz bir önermedir.

4- Tikel olumsuzla tümel olumludan meydana gelir. Yani, küçük önermesi tikel olumsuz, büyük önermesi tümel olumlu olan bir kıyastır. Sonuç tikel olumsuz bir önermedir.²⁴⁹

İkinci şekilden netice veren bu darbları toplu olarak şöyle gösterebiliriz:

1- Küçük önerme	tümel olumlu,
Büyük önerme	tümel olumsuz,
Sonuç	tümel olumsuz,
2- Küçük önerme	tümel olumsuz,
Büyük önerme	tümel olumlu,
Sonuç	tümel olumsuz,
3- Küçük önerme	tikel olumlu,
Büyük önerme	tümel olumsuz,
Sonuç	tikel olumsuz,
4- Küçük önerme	tikel olumsuz,
Büyük önerme	tümel olumlu,
Sonuç	tikel olumsuz,

²⁴⁹ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 129-130; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 185-186/258-259; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 186/259-260; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 143-144/137; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 144/137-138; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 130; el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 106-107; Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 4-5.

1.1.7.4.3. İkinci Şeklin Misâlleri

Bu şeklin netice veren darblarına verilen misâller şunlardır:

1. Darb: Küçük öncülü olumlu ve büyük öncülü olumsuz olan iki tümel öncülden meydana gelir. Tümel olumsuz sonuç verir.

Bütün insanlar konuşandır.	Bütün C'ler, B'dir.
Hiçbir at konuşan değildir.	Hiçbir A, B değildir.
Öyleyse hiçbir insan at değildir.	Öyleyse hiçbir C, A değildir.

Bu darbın birinci şekle çevrilmesi (ircâsı), ya büyük öncülün düz döndürülmesiyle ya da hulf yoluyla olur.

2. Darb: Küçük öncülü olumsuz ve büyük öncülü olumlu olan iki tümel öncülden meydana gelir. Tümel olumsuz sonuç verir.

Hiçbir insan at değildir.	Hiçbir C, B değildir.
Bütün kişneyenler attır.	Bütün A'lar, B'dir.
Öyleyse hiçbir insan kişneyen değildir.	Öyleyse hiçbir C, A değildir.

Bu darb, ya küçük öncülün düz döndürülüp büyük öncül yapılması ve sonra da sonucun döndürülmesi ile ya da hulf yoluyla birinci şekle çevrilir.

3. Darb: Küçük öncülü tikel olumlu ve büyük öncülü ise tümel olumsuz olan iki öncülden meydana gelir. Tikel olumsuz sonuç verir.

Bazı hayvanlar konuşandır.	Bazı C'ler, B'dir.
Hiçbir at konuşan değildir.	Hiçbir A, B değildir.
Öyleyse bazı hayvanlar at değildir.	Öyleyse bazı C'ler A değildir.

Bu darb da ya büyük öncülün düz döndürülmesiyle ya da hulf yoluyla birinci şekle çevrilir.

4. Darb: Küçük öncülü tikel olumsuz ve büyük öncülü tümel olumlu olan iki öncülden meydana gelir. Tikel olumsuz sonuç verir.

Bazı hayvanlar kişneyici değildir.	Bazı C'ler, B değildir.
Bütün atlar kişneyicidir.	Bütün A'lar, B'dir.
Öyleyse bazı hayvanlar at değildir.	Öyleyse bazı C'ler, A değildir.

Küçük öncülün düz döndürmeyi (aks-i müstevî) kabul etmemesi ve büyük öncülün döndürüldüğünde kıyasın iki tikel öncülden meydana gelmesi nedeniyle döndürme (aks) yoluyla açıklanması mümkün değildir. Bu darb ancak hulf ve iftirâz (farzetme) yoluyla birinci şekle çevrilebilir.²⁵⁰

Yani şöyle farzederiz (varsayarız):

“B, D değildir” olanların bazısında,
Hiçbir D, B değildir. Bütün A’lar, B’dir.
Öyleyse hiçbir D, A değildir.

Sonra deriz ki:

Bazı C’ler, ‘D’dir. Hiçbir D, A değildir.
Öyleyse bazı C’ler, A değildir.²⁵¹

²⁵⁰ Ebherî, *Keşfu’l-Hakâik*, s. 129-130; Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, s. 185-186/258-259; K. Râzî *Levâmiu’l-Esrâr*, s. 186/259-260; Kazvînî, *er-Risâletü’ş-Şemsiyye*, s. 143-144/137; K. Râzî, *Tahrîru’l-Kavâidi’l-Mantikiyye*, s. 144-145/137-139; Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 4-5, Bingöl, *Gelenbevî*, s. 110.

²⁵¹ Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, s. 185-186/258-259; K. Râzî *Levâmiu’l-Esrâr*, s. 186/259-260.

1.1.8. ÜÇÜNCÜ ŞEKİL

Orta terimin her iki öncülde de konu olduğu şekildir. Büyük terim, büyük önermede ve sonuçta yüklemidir. Küçük terim ise; küçük önermede yüklem, sonuçta konudur.

Aristoteles üçüncü şekil kıyası karmaşık bir şekilde tanımlar:

“... bütüncül olarak alınan bir terime bir terim ait ise öbür terim ait değil ise veya bu bütüncül olarak alınan aynı terime her ikisi de ait iseler veya ne o ne de öbürü ait değillerse, o zaman böyle bir şekle üçüncü derim.”²⁵²

1.1.8.1. Fârâbî’de Üçüncü Şekil

Fârâbî, yine çok kısa ve öz bir tanımla, orta terimin öncüllerin her ikisinde de konu olarak bulunduğu kıyaslara “Üçüncü Şekilden Olan Kıyaslar” adını vermektedir. İkinci şekil kıyaslarda olduğu gibi, bu kıyaslarda da sonucun kendiliğinden lâzım geldiği açık değildir. Birinci şekil kıyaslara iftirâz (farzetme) ve döndürme (aks) yoluyla ircâ edilmek sûretiyle bu cihet ortaya konur.²⁵³

Üçüncü şekil kıyasların altı darbı vardır.²⁵⁴

1. Darb: Küçük ve büyük, her iki önerme de tümel olumludur Sonuç ise tikel olumludur. Birinci şekil kıyasların üçüncü darbına, döndürme (aks) yoluyla, ircâ edilerek açık hâle gelir. Meselâ,

Her hareket eden sonradan olmuştur.

Her hareket eden cisimdir.

O halde bazı sonradan olmuş olan şeyler cisimdir.

Küçük önerme döndürülür:

Her hareket eden sonradan olmuştur.

Bazı sonradan olmuş olan şeyler hareket eder.

Kıyas yeniden teşkil edilerek birinci şeklin üçüncü darbından şu kıyas elde edilir:

Bazı sonradan olmuş olan şeyler hareket eder.

²⁵² Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 18.

²⁵³ Fârâbî, *Kıyâsi’s-Sağîr*, s. [63] 104.

²⁵⁴ Fârâbî, *Kitâbu’l-Kıyâs, II*, s. 22.

Her hareket eden cisimdir.

O halde bazı sonradan olmuş olan şeyler cisimdir²⁵⁵.

Diğer bir misâl,

Her nazarî (teorik) ilim fazîletlidir.

Her nazarî (teorik) ilim öğrenilir.

O halde bazı fazîletli (şey) öğrenilir.

Küçük önerme döndürülür ve birinci şeklin ikinci darbına ircâ edilir:

Her fazîletli (şey) nazarî ilimdir.

Her nazarî ilim öğrenilir.

O halde bazı fazîletli (şey) öğrenilir.²⁵⁶

2. Darb: Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme tümel olumsuzdur. Sonuç ise tikel olumsuzdur. Birinci şeklin dördüncü darbına, döndürme (ask) yoluyla ircâ edilerek açık hâle gelir. Meselâ,

Her ezelî olan fâildir.

Hiçbir ezelî cisim değildir.

O halde bazı fâiller cisim değildir.

Küçük önerme döndürülür:

Her ezelî olan fâildir.

Bazı fâiller ezelîdir.

Kıyas yeniden teşkil edilerek birinci şeklin dördüncü darbından şu kıyas elde edilir:

Bazı fâiller ezelîdir.

Hiçbir ezelî cisim değildir.

O halde bazı fâiller cisim değildir²⁵⁷.

Diğer bir misâl,

Her nazarî ilim fazîletlidir.

²⁵⁵ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağır*, s. [63] 103-104.

²⁵⁶ Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 30.

²⁵⁷ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağır*, s. [64] 104.

Hiçbir nazarî ilim tabîî değildir.

O halde bazı fazîletli (şey) tabîî değildir.

Küçük önerme döndürülür ve birinci şeklin dördüncü darbına ircâ edilir:

Her fazîletli (şey) nazarî ilimdir.

Hiçbir nazarî ilim tabîî değildir.

O halde bazı fazîletli (şey) tabîî değildir.²⁵⁸

3. Darb: Küçük önerme tikel olumlu, büyük önerme tümel olumludur. Sonuç ise tikel olumludur. Birinci şeklin üçüncü darbına, döndürme (aks) yoluyla, ircâ edilerek açık hâle gelir. Meselâ,

Bazı cisimler fâildir.

Her cisim bileşiktir.

O halde bazı fâiller bileşiktir.

Küçük önerme döndürülür:

Bazı cisimler fâildir.

Bazı fâiller cisimdir.

Kıyas yeniden teşkil edilerek birinci şeklin üçüncü darbından şu kıyas elde edilir:

Bazı fâiller cisimdir.

Her cisim bileşiktir.

O halde bazı fâiller bileşiktir.²⁵⁹

Diğer bir misâl,

Bazı insanlar beyazdır.

Her insan hayvandır.

O halde bazı beyazlar hayvandır.

Küçük önerme döndürülür ve birinci şeklin üçüncü darbına ircâ edilir:

Bazı beyazlar insandır.

Her insan hayvandır.

O halde bazı beyazlar hayvandır.²⁶⁰

²⁵⁸ Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 30.

²⁵⁹ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [64-65] 104-105.

4. Darb: Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme tikel olumludur. Sonuç ise tikel olumludur. Birinci şeklin üçüncü darbına, döndürme (aks) yoluyla, ircâ edilerek açık hâle gelir. Meselâ,

Her cisim sonradan olmuştur.

Bazı cisimler hareket eder.

O halde bazı sonradan olmuş olan şeyler hareket eder.

Büyük önerme döndürülür:

Bazı cisimler hareket eder.

Bazı hareket edenler cisimdir.

Kıyas yeniden teşkil edilerek birinci şeklin üçüncü darbından şu kıyas elde edilir:

Her cisim sonradan olmuştur.

Bazı hareket edenler cisimdir.

O halde bazı hareket edenler sonradan olmuştur.

Çıkan sonuç döndürülür ve istenilen sonuç elde edilir:

O halde bazı sonradan olmuş olan şeyler hareket eder.²⁶¹

Diğer bir misâl,

Her hayvan cisimdir.

Bazı hayvanlar beyazdır.

O halde bazı cisimler beyazdır.

Tikel olan büyük önerme döndürülür:

Her hayvan cisimdir.

Bazı beyazlar hayvandır.

O halde bazı beyazlar cisimdir.

Sonra bu önerme (sonuç) döndürülür.

Bazı cisimler beyazdır.²⁶²

²⁶⁰ Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 30.

²⁶¹ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağır*, s. [65] 105.

²⁶² Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 30.

Görüldüğü gibi üçüncü şeklin dördüncü darbu iki döndürme (aks) ile açıklanmaktadır.

5. Darb: Küçük önerme tikel olumlu, büyük önerme tümel olumsuzdur. Sonuç ise tikel olumsuzdur. Birinci şeklin dördüncü darbına, ircâ edilerek açık hâle gelir. Meselâ,

Bazı cisimler fâildir.

Her cisim ezeli değildir.

O halde bazı fâiller ezeli değildir.

Küçük önerme döndürülür:

Bazı cisimler fâildir.

Bazı fâiller cisimdir.

Kıyas yeniden teşkil edilerek birinci şeklin dördüncü darbından şu kıyas elde edilir:

Bazı fâiller cisimdir.

Hiçbir cisim ezeli değildir.

O halde bazı fâiller ezeli değildir²⁶³.

Diğer bir misâl,

Bazı hayvanlar beyazdır.

Hiçbir hayvan taş değildir.

O halde bazı beyazlar taş değildir.

Küçük önerme döndürülür ve birinci şeklin dördüncü darbına ircâ edilir:

Bazı beyazlar hayvandır.

Her beyaz taş değildir.

O halde hiçbir hayvan taş değildir.²⁶⁴

6. Darb: Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme tikel olumsuzdur. Sonuç ise tikel olumsuzdur. İftiraz yoluyla üçüncü şeklin ikinci darbına ve ondan da döndürme (aks) yoluyla birinci şeklin dördüncü darbına ircâ edilerek açık hâle gelir. Meselâ,

²⁶³ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağır*, s. [65] 105.

²⁶⁴ Fârâbî, *Kitâbu'l-Kiyâs, II*, s. 30. Fârâbî, daha sonraki mantıkçılardan farklı olarak beşinci darbu önce dördüncü darbu sonra zikretmiştir.

Her cisim sonradan olmuştur.

Bazı cisimler hareket etmez.

O halde bazı sonradan olmuş olan şeyler hareket etmez.

“Bazı cisimler hareketli değildir” hükmünde, “hareket” bazı cisimlerden olumsuz kılınmıştır. Meselâ, iftirâz (farzetme) yoluyla “dağ”ı ele alacak olursak, üçüncü şeklin ikinci darbından şu kıyas elde ederiz.

Her dağ sonradan olmuştur.

Hiçbir dağ hareketli değildir.

O halde bazı sonradan olmuş olan şeyler hareketli değildir.

Küçük önerme döndürülür:

Her dağ sonradan olmuştur.

Bazı sonradan olmuş olan şeyler dağdır.

Kıyas yeniden teşkil edilerek birinci şeklin dördüncü darbından şu kıyas elde edilir:

Bazı sonradan olmuş olan şeyler dağdır.

Hiçbir dağ hareketli değildir.

O halde bazı sonradan olmuş olan şeyler hareketli değildir²⁶⁵.

Diğer bir misâl,

Her hayvan cisimdir.

Bazı hayvanlar beyaz değildir.

O halde bazı cisimler beyaz değildir.

Önce beyazlıktan olumsuzlanan hayvanlardan bazılarını, meselâ, kargayı ele aldığımızda bu şeklin ikinci darbına ircâ edilir.

Her karga cisimdir.

Hiçbir karga beyaz değildir.

O halde bazı cisimler beyaz değildir.

Tertip edilen bu kıyasın küçük önermesinin döndürülmesiyle birinci şeklin dördüncü darbına ircâ edilir.

²⁶⁵ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [65-66] 105.

Bazı cisimler kargadır.

Hiçbir karga beyaz değildir.

O halde bazı cisimler beyaz değildir.²⁶⁶

1.1.8.2. İbn Sînâ'da Üçüncü Şekil

Üçüncü şekil, ikinci şekilde olduğu gibi kıyas oluşu açık değildir. Bununla birlikte, tabii kıyas olmaya yakındır. Delil getirmeden önce, neredeyse normal tabiat bu şeklin kıyas oluşunu kavrayabilir.

Üçüncü şeklin küçük öncülü tabii olmaktan uzaktır. Netice vermesi birinci şekle göre daha az açıktır. Bu nedenle birinci şekle döndürülerek açık hâle gelir. Bu şekil küllî sonuç vermez, sadece tikel sonuç verir. İlimlerde şüphe yok ki, tümel tikelden daha çok fayda verir. Bu nedenle üçüncü şeklin tertibi en son gelir.²⁶⁷

Üçüncü şeklin sonuç vermesi için küçük önermenin olumlu ve iki öncülden birinin tümel olması gerekir.²⁶⁸ Bu şeklin darbları altıdır.²⁶⁹

1. Darb: İki tümel olumludan meydana gelir. Tikel olumlu sonuç verir.

Her A, B'dir.

Her A, C'dir.

O hâlde, bazı B'ler, C'dir.

Bu darb, küçük önermenin döndürülerek birinci şeklin üçüncü darbın ırcâ edilmesiyle (indirgenmesiyle) veya hulf yoluyla açıklanır.

2. Darb: İki tümelden meydana gelir. Küçük önerme olumlu, büyük önerme olumsuzdur. Tikel olumsuz sonuç verir.

Her A, B'dir.

Hiçbir A, C değildir.

Öyle ise bazı B, C değildir.

²⁶⁶ Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 30.

²⁶⁷ İbn sînâ, *eş-Şîfa'*, IV, neşreden'in önsözü, s. 11, *eş-Şîfa'*, IV, 108, 110-111, 120-121, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 386, *en-Necât*, s. 36.

²⁶⁸ İbn Sînâ, *eş-Şîfa'*, IV, s. 116-119; *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 423-424; *en-Necât*, s. 35; *el-Mücez fi'l-Mantık*, s. 158; *Uyûnu'l-Hikme*, s. 71.

²⁶⁹ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 424.

Bu darb da yine, küçük önermenin döndürülerek birinci şekle ircâ edilmesiyle (indirgenmesiyle) veya hulf yoluyla açıklanır.

3. Darb: İki olumludan meydana gelir. Küçük önerme tikel, büyük önerme tümeldir. Tikel olumlu sonuç verir.

Bazı B'ler C'dir.

Her B, A'dır.

O hâlde, bazı C'ler A'dır.

Bu darbın açıklaması birinci darbda olduğu gibidir. Önce küçük önermenin sonra da sonucun döndürülmesiyle veya hulf yoluyla açıklanabilir.

4. Darb: İki olumludan meydana gelir. Küçük önerme tümel, büyük önerme tikteldir. Netice ise tikel olumludur.

Her B, A'dır.

Bazı B'ler, C'dir.

O hâlde bazı A'lar, C'dir.

Bu darb da, önce büyük önermenin döndürülmesi ve küçük önerme yapılması sonra da sonucun döndürülmesi ile veya hulf yoluyla (isbâtlanabilir) açıklanabilir.

5. Darb: Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme tikel olumsuzdur. Netice ise tikel olumsuzdur.

Her B, C'dir.

Bazı B'ler, A değildir.

O hâlde, bazı C'ler, A değildir.

Bu darbı döndürme (aks) ile açıklamak mümkün değildir. Açıklaması ancak iftirâz (farzetme) yoluyla yapılabilir.

6. Darb: Küçük önerme tikel olumlu, büyük önerme tümel olumsuz. Netice ise tikel olumsuzdur.

Bazı B, A'dır.

Hiçbir B, C değildir.

Bazı A'lar, C değildir.

Bu darbin açıklaması küçük önermenin döndürülmesi ile veya hulf yoluyla yapılır.²⁷⁰

1.1.8.3. Gazâlî’de Üçüncü Şekil

Üçüncü şekilde orta terim, her iki öncülde de konudur.²⁷¹ Kıyasın bu şekli, kesinlikle tümel olumlu olarak sonuç vermez. Orta terimin her iki öncülde de konu olması, sonucun dâimâ tikel olmasını gerektirir.²⁷²

Gazâlî, kıyasın üçüncü şeklini “küçük ölçü” olarak tanımlar. Üçüncü şekil de, ikinci şekilde olduğu gibi araştırmaya dayalı delille tam bir şekilde açıklanamaz. Ancak birinci şekle döndürülmekle açıklaması yapılabilir.²⁷³

Ona göre biz bu şekli Allah’tan öğreniyoruz, çünkü Allah bunu Kur’an yoluyla Muhammed (a.s.)’a öğretmiştir. Gazâlî, kıyasın bu şekline şu âyeti misâl olarak vermektedir:

“Allah’ı şânına yaraşır biçimde tanıyamadılar, zirâ ‘Allah insana bir şey indirmedî’ dediler. De ki: Öyleyse Musa’nın insanlara nur ve yol gösterici olarak getirdiği, -ki siz onu parça parça kağıtlar hâlinde getirip gösteriyorsunuz, çoğunu da gizliyorsunuz- ve ne sizin, ne de babalarınızın bilmediği şeylerin size öğretildiği kitab-ı kim indirdi?” (*En’am*, 91.)

Gazâlî’ye göre onların, “Allah hiçbir insana vahiy indirmemiştir” iddiası bâtil bir sözdür. Bunun böyle olduğu şu iki öncülün bir araya getirilmesi ile ortaya çıkmaktadır:

Musa (a.s.) bir insandır. (Birinci/küçük öncül).

Musa (a.s.)’a Allah’tan kitap gelmiştir. (İkinci/büyük öncül).

²⁷⁰ Darbların sıralamasında İbn Sînâ’nın *eş-Şifa’*, IV ve *en-Necât* adlı eserlerini dikkate aldık. Daha sonraki mantıkçılar İbn Sînâ’nın dördüncü darb olarak aldığı darbı beşinci, beşinci darbı altıncı, altıncı darbı ise dördüncü darb olarak almışlardır. Sıralama 1. 2. 3. 5. 6. 4. darb şeklindedir. *el-İşârât ve’t-Tenbîhât*’da da sıralama faklıdır. İbn Sînâ burada *eş-Şifa’*, IV ve *en-Necât*’ta üçüncü darb olarak aldığı darbı ikinci, dördüncü darbı üçüncü, ikinci darbı dördüncü, altıncı darbı beşinci, ve beşinci darbı altıncı darb olarak almıştır. Sıralama 1. 3. 4. 2. 6. 5. darb şeklindedir. “*el-Mûcezzü’s-Sağîr fi’l-Mantık*” ve “*Uyûnu’l-Hikme*” adlı eserlerinde ise ikinci darbin sonucu “Tümel olumsuz” olarak yanlış verilmiştir. Bu darbin sonucu “Tikel olumsuz”dur. Ayrıca büyük önermesi tümel olumlu olan beşinci darbin küçük önermesinin tikel olumsuz ve sonucunun da yine aynı şekilde tikel olumsuz olması gerekir. Bkz. İbn Sînâ, *eş-Şifa’*, IV, s. 117-119; *el-İşârât ve’t-Tenbîhât*, s. 430; *en-Necât*, s. 54-35-36; *el-Mûcezzü fi’l-Mantık*, s. 158; *Uyûnu’l-Hikme*, s. 70-71.

²⁷¹ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [40] 52; *Mihakku’n-Nazar*, s. 89; *Makâsıdu’l-Felâsife*, s. [80] 74.

²⁷² Gazâlî, *Makâsıdu’l-Felâsife*, s. [70] 68; *Mi’yâru’l-İlm*, s. 83, 86.

²⁷³ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [39] 51; *Mihakku’n-Nazar*, s. [92] 88.

Bu iki öncülün bir araya getirilmesinden, zorunlu olarak “Bazı insanlara kitap indirilmiş, vahiy gelmiştir” sonucu çıkar. Böylece “Allah hiçbir insana asla kitap göndermemiştir” şeklindeki iddia çürütülmüş olur.²⁷⁴

Kıyasın bu şeklinin kuralları ise şunlardır:

- 1- Küçük öncül olumlu veya onun hükmünde olmalıdır. Büyük önermenin tikel olmasının mümkün olması, bu şeklin en önemli özelliklerinden biridir.
- 2- Öncüllerden birinin tümel olması gerekir. Çünkü iki tikel öncülden meydana gelen kıyas sonuç vermez.²⁷⁵

Kısaca ifade etmek gerekirse, orta terim (illet) “yüklem” (mahkumun bih) ve “konudan” (mahkumun aleyh) daha özel olduğu sürece sadece tikel sonuç elde edilebilir. Nitekim onda, aynı şeyde bir araya geldikleri için iki nitelikten biri ile diğerinin nitelenmesi gerekir. Zaten kıyasın üçüncü şeklinin anlamı da budur.²⁷⁶

Kıyasın bu şeklinde altı darb sonuç vermektedir.

Gazâlî, kıyasın bu şeklinin geçerli bütün darblarına, fıkıhtan misâller vermekte ve her öncülün de farzetme ile mi yoksa döndürme (aks) ile mi kıyasın birinci şekline ircâ edildiğini göstermektedir.²⁷⁷

1. Darb: Olumlu iki tümel öncülden meydana gelir.²⁷⁸

Bütün insanlar hayvandır.

Bütün insanlar nâtıktır.

O halde bazı hayvanlar nâtıktır.²⁷⁹

Bu darb birinci şeklin üçüncü darbına ircâ edilir.²⁸⁰

Bu kıyaslarda küçük önermenin döndürülmesi ile küçük önerme tikel olur. Buna göre, “Bütün insanlar hayvandır” önermesi “Bazı hayvanlar insandır” şeklini alır ve “Bütün insanlar nâtıktır” önermesine izâfe edilir. Onun, birinci şekle ircâ edilmesi ile “Bazı hayvanlar nâtıktır” önermesi sonuç olarak ortaya çıkar. Eğer birinci öncül

²⁷⁴ Gazâlî, *el-Kıstâsu'l-Mustakîm*, s. 46.

²⁷⁵ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [80] 75; *Mihakku'n-Nazar*, s. [94] 90; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 83, 85.

²⁷⁶ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [40] 52; *Mihakku'n-Nazar*, s. [94] 90.

²⁷⁷ Bkz. Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 86.

²⁷⁸ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [81] 75; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 83.

²⁷⁹ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [81] 75.

²⁸⁰ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [81] 75; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 87.

döndürülürse, konu yüklem olur. Orta terim birinci öncülde yüklem, ikinci öncülde ise konu olur. Bu kıyasın döndürülmüş şekli şöyledir:

Bazı hayvanlar insandır.

Bütün hayvanlar nâtıktır.

O halde bazı hayvanlar nâtıktır.

2. Darb: Büyük öncülü olumsuz olan, iki tümel öncülden meydana gelir.²⁸¹

Bütün insanlar hayvandır.

Hiçbir insan at değildir.

Öyleyse bazı hayvanlar at değildir.²⁸²

Bu darb, birinci şeklin dördüncü darbına ircâ edilir.²⁸³ İrca küçük öncülün döndürülmesi ile yapılır. Küçük öncül ise döndürüldüğünde tikel olumlu olur ve bu durumda bu sonucun aynısı ortaya çıkar. Bu kıyasın döndürülmüş şekli ise şöyledir:

Bazı hayvanlar insandır.

Hiçbir insan at değildir.

O halde bazı hayvanlar at değildir.

3. Darb: Küçük öncülü tikel olan, iki olumlu öncülden meydana gelir.²⁸⁴ Bu darb tikel olumlu olarak sonuç verir.²⁸⁵

Bazı insanlar beyazdır.

Bütün insanlar hayvandır.

Öyleyse bazı beyazlar hayvandır.²⁸⁶

Bu darbda küçük öncül, tikel olumlu olarak döndürülür ve böylece birinci şeklin üçüncü darbına döner.²⁸⁷ Bu kıyasın döndürülmüş şekli şöyledir:

Bazı beyazlar insandır.

Bütün insanlar hayvandır.

Öyleyse bazı beyazlar hayvandır.

²⁸¹ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [81] 75; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 83.

²⁸² Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [81] 75.

²⁸³ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [81] 75; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 84, 87.

²⁸⁴ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [81] 75; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 143.

²⁸⁵ Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 84.

²⁸⁶ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [81] 75.

²⁸⁷ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [81] 75; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 84, 87.

4. Darb: Büyük öncülü tikel olan, iki olumlu öncülden meydana gelir.²⁸⁸ Bu darb tikel olumlu olarak sonuç verir.²⁸⁹

Bütün insanlar hayvandır.

Bazı insanlar katiptir.

O halde bazı hayvanlar katiptir.²⁹⁰

Bu darb, birinci şeklin dördüncü darbına ircâ edilir.²⁹¹

Büyük öncül, tikel olarak döndürülüp, küçük önerme formunda şu şekle girer;

Bazı katipler insandır.

Bütün insanlar hayvandır.

O halde bazı katipler hayvandır, sonucu çıkar.

Sonuç döndürülünce “Bazı hayvanlar katiptir” hâlini alır.²⁹²

5. Darb: Nitelik ve nicelik yönünden farklı olan iki öncülden meydana gelir, yani küçük öncül tümel olumlu ve büyük öncül tikel olumsuz olmalıdır.²⁹³

Bütün insanlar nâtıktır.

Bazı insanlar katip değildir

O halde bazı nâtıklar katip değildir.²⁹⁴

Bu darb, birinci şeklin dördüncü darbına ircâ edilir.²⁹⁵ Ancak bu kıyas döndürme (aks) ile açıklanamaz. İftiraz (farzetme) ile açıklanır. Çünkü tikel olumsuzun döndürmesi olmaz. Tümel olumlu döndürüldüğünde tikel olur ve iki tikelin kıyası olmaz yani iki tikel öncülden sonuç çıkmaz.²⁹⁶

Bütün insanlar nâtıktır.

Bazı insanlar ümmî (okuma-yazmasız)dir.

Dedikten sonra,

²⁸⁸ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [82] 75; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 84.

²⁸⁹ Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 84.

²⁹⁰ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [82] 75.

²⁹¹ Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 87.

²⁹² Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [82] 75-76. Bkz. *Mi'yâru'l-İlm*, s. 84. Daha sonraki mantıkçıların beşinci darb olarak aldıkları bu darbı Gazâlî dördüncü darb olarak ele almaktadır.

²⁹³ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [82] 76; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 84.

²⁹⁴ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [82] 76.

²⁹⁵ Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 87.

²⁹⁶ Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 84-85.

Bazı nâtıklar ümmîdir.

Hiçbir ümmî kâtip değildir.

Bütün nâtıklar kâtip değildir.²⁹⁷

6. Darb: Hem nitelik hem de nicelik bakımından birbirinden farklı olan iki öncülden meydana gelir. Yani küçük öncül, tikel olumlu ve büyük öncül, tümel olumsuz olmalıdır.²⁹⁸ Bu darb, tikel olumsuz olarak sonuç verir.²⁹⁹

Bazı hayvanlar beyazdır.

Hiçbir hayvan kar değildir.

O halde bazı beyazlar kar değildir.³⁰⁰

Bu darb birinci şeklin dördüncü darbına döndürülür.³⁰¹

Küçük öncül “Bazı hayvanlar beyazdır.” önermesine döndürülür, büyük öncül olan “Hiçbir hayvan kar değildir.” önermesi olduğu gibi kalır. Bunun sonucu, kendiliğinden apaçık olan kıyasın birinci şeklinin sonucunun aynısı yani “Bazı beyazlar kar değildir.” önermesi olur.³⁰² Bu kıyasın döndürülmüş şekli şöyledir:

Bazı beyazlar hayvandır.

Hiçbir hayvan kar değildir.

Bazı beyazlar kar değildir.³⁰³

1.1.8.4. Daha Sonraki İslâm Mantıkçılarında Üçüncü Şekil

Üçüncü şekilde, öncüllerle sonucun ortaklığı yüklemdedir. Yani sonucun yüklemi öncüllerden birinde de yüklem olarak bulunmaktadır. Büyük terim; hem büyük önermede hem de sonuçta yüklemidir. İslâm mantıkçıları yüklemdeki bu müşterekliğin

²⁹⁷ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [82-83] 76.

²⁹⁸ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [83] 76; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 84.

²⁹⁹ Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 84.

³⁰⁰ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [83] 76.

³⁰¹ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [83] 76; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 87. Beşinci ve altıncı darbın sıralamasında bu iki eserde farklılık vardır. Makasıd'daki altıncı darb, Mi'yar'da beşinci darb olarak, beşinci darb ise altıncı darb olarak zikredilmektedir.

³⁰² Bkz. *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [83] 76; Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 84.

³⁰³ Üçüncü şekille ilgili geniş bilgi için bkz. Çapak, *Gazâlî*, 162-171; “Gazâlî’ye Göre Kıyas Şekilleri”, 245-247.

konudaki müştereklik kadar önem taşımadığını, dolayısıyla da üçüncü şeklin sıralamada ikinci şekilden sonra yer aldığını ifade etmektedirler.³⁰⁴

1.1.8.4.1. Üçüncü Şeklin Şartları

İslâm mantıkçılarına göre üçüncü şeklin sonuç vermesi için uyulması gereken iki kural vardır:

- 1- Küçük öncülün olumlu olması, gereklidir.
- 2- İki öncülden birinin ise mutlaka tümel olması gerekir.³⁰⁵ Aksi takdirde kıyas geçerli olmaz.³⁰⁶

Birinci kural gereğince, küçük önerme olumlu olmadığı takdirde (olumsuz olduğunda) ihtilaf meydana gelir. Bu durumda küçük terimle orta terim bir araya gelemmez ve hüküm orta terimden küçük terime geçmez.³⁰⁷ Diğer bir ifadeyle, büyük önermede orta terime yüklenmiş olan büyük terimin sonuçta küçük terimle olumlu bir önermede mi yoksa olumsuz bir önermede mi bir araya geleceği bilinemez. Bu kurala uyulmadığı takdirde “câiz olmayan süreç yanlış” yapılır.³⁰⁸ Meselâ,

Büyük terimin olumlu olduğu “Hiçbir insan at değildir” ve “Bütün insanlar hayvandır.” öncüllerinden “Hiçbir at hayvan değildir” gibi bir sonuç beklenir ve büyük terimin olumsuz olduğu “Hiçbir insan at değildir” ve “Hiçbir insan kişneyici değildir” öncüllerinden “Hiçbir at kişneyici değildir” gibi bir sonuç beklenir ama bunlar doğru değildir.³⁰⁹

İkinci kural gereğince, öncüllerden biri tümel olmadığı takdirde (her iki öncül de tikel olduğunda) küçük önerme ile kendisine hükmedilenlerin bazısının, büyük önerme

³⁰⁴ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [39] 51; Mihakku'n-Nazar, s. 88; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 183/254; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 124; el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 102; el-Muzaffer, *el-Mantık*, s. 222.

³⁰⁵ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 131; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 185/258; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 187/261; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 145/139; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 145/139; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 131; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 131; Ahderî, *es-Süllem*, s. 107; el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 107; Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 5.

³⁰⁶ Emiroğlu, *Mantık Yanlışları*, s. 75.

³⁰⁷ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 131; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 187/261; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 187/262; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 145/140; el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 108.

³⁰⁸ Emiroğlu, *Mantık Yanlışları*, s. 76; *Mantığa Giriş*, s. 161.

³⁰⁹ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 187/261; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 187/262; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 145/140.

ile kendisine hükmedilenlerin bazısından olmaması câiz olur ve birinden diğerine geçiş olmaz.³¹⁰

Diğer bir ifadeyle küçük öncülde konu olan şeyin bazısı, büyük öncülde konu olan bazı şeylerin dışında kalabilir. Bu durumda büyük terimle küçük terim bir araya gelmez, dolayısıyla da sonuç çıkmaz. Meselâ,

Büyük terimin olumlu olduğu “Bazı hayvanlar insandır” ve “Bazı hayvanlar attır.” öncüllerinde bazı hayvanların at olması üzerine verilen hüküm, bazı hayvanların insan olması üzerine verilen hükme geçmez.

Büyük terimin olumsuz olduğu “Bazı hayvanlar insandır” ve “Bazı hayvanlar at değildir.” öncüllerinde bazı hayvanların olmamaları üzerine verilen hükümle, onların insan olmaları üzerine verilen hüküm arasında bir ilgi yoktur. Dolayısıyla bu öncüllerden bir sonuç çıkarılamaz.³¹¹ Bu kurala uyulmadığı takdirde “câiz olmayan süreç yanlışı” yapılır.³¹²

1.1.8.4.2. Üçüncü Şeklin Darbları

Bu kurallar dikkate alınınca üçüncü şeklin muhtemel darblarından bazıları tikel olumlu, bazıları da tikel olumsuz olmak üzere sonuç veren altı darbı olduğu görülür.

Birinci kural muhtemel sekiz darbın sonuçsuz kalmasına, ikinci kural da iki muhtemel darbın sonuçsuz kalmasına neden olmuştur. Böylece geriye sonuç veren altı darb kalmış olur.³¹³

Üçüncü şekilden sonuçsuz kalan bu darbları toplu olarak şöyle gösterebiliriz.

Birinci kural şu sekiz ihtimali neticesiz bırakır.

1- Küçük önerme tümel olumsuz,	Büyük önerme tümel olumlu,
2- Küçük önerme tümel olumsuz,	Büyük önerme tümel olumsuz,
3- Küçük önerme tümel olumsuz,	Büyük önerme tikel olumlu,
4- Küçük önerme tümel olumsuz,	Büyük önerme tikel olumsuz,

³¹⁰ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik* s. 131; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 187/261; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 187-188/262; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, s. 145/140.

³¹¹ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 187/261; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 187-188/262; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, s. 145/140.

³¹² Emiroğlu, *Mantık Yanlışıları*, s. 76; *Mantığa Giriş*, s. 161.

³¹³ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 131. Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 187/261; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 188/262; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 145/139; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, s. 145/140; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 133-134; el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 108.

5- Küçük önerme tikel olumsuz,	Büyük önerme tümel olumlu,
6- Küçük önerme tikel olumsuz,	Büyük önerme tümel olumsuz,
7- Küçük önerme tikel olumsuz,	Büyük önerme tikel olumlu,
8- Küçük önerme tikel olumsuz,	Büyük önerme tikel olumsuz,

İkinci kural şu iki muhtemel darbı neticesiz bırakır.

1- Küçük önerme tikel olumsuz,	Büyük önerme tikel olumlu,
2- Küçük önerme tikel olumlu,	Büyük önerme tikel olumlu,

Üçüncü şeklin devamlı sûrette netice veren altı darbı şunlardır:

1- Öcüllerinin her ikisi de tümel olumlu olan kıyastır. Sonuç tikel olumlu bir önermedir.

2- Küçük önermesi tümel olumlu, büyük önermesi tümel olumsuz, olan kıyastır. Sonuç tikel olumsuz bir önermedir. Sonuç, küçük önermenin büyük önermeden daha genel olması nedeniyle, tikel olumsuzdur.

3- İki olumlu öncülden meydana gelir. Yani, küçük önermesi tikel olumlu, büyük önermesi tümel olumlu olan kıyastır. Sonuç tikel olumlu bir önermedir.

4- Küçük önermesi tikel olumlu, büyük önermesi tümel olumsuz olan kıyastır. Sonuç tikel olumsuz bir önermedir.

5- Küçük önermesi tümel olumlu, büyük önermesi tikel olumlu olan kıyastır. Sonuç tikel olumlu bir önermedir.

6- Bu şeklin sonuç veren son darbı ise, küçük önermesi tümel olumlu büyük önermesi tikel olumsuz olan kıyastır. Sonuç tikel olumsuz bir önermedir.³¹⁴

Üçüncü şekilden netice veren bu darbları toplu olarak şu şekilde gösterebiliriz.

1- Küçük önerme	tümel olumlu,
Büyük önerme	tümel olumlu,
Sonuç	tikel olumlu,

³¹⁴ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 131-132; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 187/261-62; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 188/262-263; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 145/139; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 145-146/140-141; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 134; el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 108-109; Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 5.

2- Küçük önerme	tümel olumlu,
Büyük önerme	tümel olumsuz,
Sonuç	tikel olumsuz,
3- Küçük önerme	tikel olumlu,
Büyük önerme	tümel olumlu,
Sonuç	tikel olumlu,
4- Küçük önerme	tikel olumlu,
Büyük önerme	tümel olumsuz,
Sonuç	tikel olumsuz,
5- Küçük önerme	tümel olumlu,
Büyük önerme	tikel olumlu,
Sonuç	tikel olumlu,
6- Küçük önerme	tümel olumlu,
Büyük önerme	tikel olumsuz,
Sonuç	tikel olumsuz,

1.1.8.4.3. Üçüncü Şeklin Misâlleri

Bu şeklin netice veren darbalarına verilen misâller şunlardır:

1. Darb: İki tümel olumlu öncülden meydana gelir ve tikel olumlu sonuç verir.

Bütün insanlar hayvandır. Bütün B'ler, C'dir.

Bütün insanlar konuşandır. Bütün B'ler, A'dır.

Öyleyse bazı hayvanlar konuşandır. Öyleyse bazı C'ler A'dır.

Bu da ya küçük öncülün düz döndürmesiyle (aks) ya da hulf yoluyla birinci şekle çevrilir.

Bu darbın öncülleri tümel olduğu halde sonucu tümel değildir. Bunun sebebi küçük terimin büyük terimden daha kapsamlı olabilmesidir. Yani, küçük önermenin büyük önermeden daha genel olması câiz görüldüğünden, sonuç tikeldir, tümel değildir.

Bu darbın birinci darb olması öncüllerinin tümel ve sonucunun olumlu olmasına dayanmaktadır.

2. Darb: Küçük öncülü olumlu ve büyük öncülü olumsuz olan iki tümel öncülden meydana gelir. Tikel olumsuz sonuç verir.

Bütün insanlar hayvandır.

Bütün B'ler, C'dir.

Hiçbir insan at değildir.

Hiçbir B, A değildir.

Öyleyse bazı hayvanlar at değildir.

Öyleyse bazı C'ler, A değildir.

Bu darb da ya küçük öncülün düz döndürülmesi ya da hulf yoluyla birinci şekle çevrilir (ircâ edilir).

3. Darb: Küçük öncülü tikel ve büyük öncülü tümel olan iki olumlu öncülden meydana gelir. Tikel olumlu sonuç verir.

Bazı hayvanlar attır.

Bazı B'ler, C'dir.

Bütün hayvanlar cisimdir.

Bütün B'ler, A'dır.

Öyleyse bazı atlar cisimdir.

Öyleyse bazı C'ler, A'dır.

Bu darb da ya küçük öncülün düz döndürülmesiyle ya da hulf yoluyla birinci şekle çevrilir.

4. Darb: Küçük öncülü tikel olumlu ve büyük öncülü tümel olumsuz olan iki öncülden meydana gelir. Tikel olumsuz sonuç verir. Meselâ,

Bazı hayvanlar insandır.

Bazı B'ler, C'dir.

Hiçbir hayvan cansız varlık değildir.

Hiçbir B, A değildir.

Öyleyse bazı insanlar cansız varlık değildir. Öyleyse bazı C'ler, A değildir.

Bu da aynı şekilde ya büyük öncülün düz döndürülüp küçük öncül yapılması ve sonra da sonucun döndürülmesi yoluyla, ya da hulf yoluyla birinci şekle çevrilir.

5. Darb: Küçük öncülü tümel ve büyük öncülü tikel olan iki olumlu öncülden meydana gelir. Tikel olumlu sonuç verir.

Bütün hayvanlar nefes alıcıdır.

Bütün B'ler, C'dir.

Bazı hayvanlar insandır.

Bazı B'ler, A'dır.

Öyle ise bazı nefes alıcılar insandır.

Öyleyse bazı C'ler, A'dır.

Bu darb da ya, büyük öncülün düz döndürülerek küçük öncül yapılması, sonra da sonucun düz döndürülmesiyle, ya da hulf yoluyla birinci şekle çevrilir.

6. Darb: Küçük öncülü tümel olumlu ve büyük öncülü tikel olumsuz olan iki öncülden meydana gelir. Tikel olumsuz sonuç verir.

Bütün insanlar konuşandır.

Bütün B'ler, C'dir.

Bazı insanlar katip değildir.

Bazı B'ler, A değildir.

Öyle ise bazı konuşanlar katip değildir.

Öyleyse bazı C'ler, A değildir.

Bunun açıklaması (isbâtı) döndürmeyle (aks) değil hulf yoluyla yapılır. Çünkü büyük öncül döndürmeyi kabul etmez. Küçük öncülün döndürülmesiyle de kıyas, iki tikelden meydana gelmiş olur. Dolayısıyla bu darb ancak hulf yoluyla birinci şekle çevrilir.³¹⁵

³¹⁵ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 131-132; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 187/261-262; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 188/262-263; Kazvînî, *er-Risâletü'ş-Şemsiyye*, s. 145/139; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, s. 145-146/140-141; Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 5-6; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 111-113.

1.1.9. DÖRDÜNCÜ ŞEKİL

Dördüncü şekilde orta terim; küçük önermede konu, büyük önermede yüklemidir. Birinci şeklin tersi ve kıyasın en zayıf olduğu şekildir.

Bu şekilde ne küçük terim ne de büyük terim sonuçta öncüllerdeki konumlarındadır. Öncüllerden birinde konu olan terim sonuçta yüklem, diğerinde yüklem olan terim sonuçta konudur.

Kıyas şekilleri arasında, üzerinde en çok tartışma yapılan dördüncü şekildir. Aristoteles dördüncü şekilden hiç söz etmez. Aristoteles'te olduğu gibi Fârâbî de bu şekilden bahsetmemiştir. İlk defa İbn Sînâ bu şeklin zorunlu olarak ortaya çıkışından bahsetmiş ancak akılyürütmenin tabiatına uygun olmadığı ve birinci şeklin tam aksi bir şekil olduğu için kıyas şekilleri arasına dâhil etmemiştir.³¹⁶

İnsan tabiatının kolay kabul edeceği bir söyleyiş tarzından uzak bulunduğundan bu dördüncü şekil en alt sırada yer alan şekil sayılmış hatta bazı mantık kitaplarında bu şekle yer verilmemiştir.

1.1.9.1. Dördüncü Şeklin Şartları

İslâm mantıkçıları dördüncü şeklin sonuç vermesinin şartlarını şöyle sıralamışlardır:

- 1- Küçük önermenin tümel olmasıyla beraber iki öncülün de olumlu olması gerekir. Diğer bir ifadeyle öncüller olumlu olursa küçük önerme tümel olmalıdır.
- 2- İki öncülden birinin tümel olmasıyla beraber keyfiyet/nitelik bakımından muhtelif (farklı) olmaları, yani birinin olumlu diğerinin olumsuz olması gerekir. Diğer bir ifadeyle, öncüller nitelik bakımından farklı olursa birinin tümel olması gerekir. Aksi takdirde neticesizliği gerektiren ihtilaf meydana gelir.³¹⁷

Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*'da Ahderi ise *Süllem* adlı manzum eserinde bu kuralları bir istisnâ dışında “iki zayıf önermenin öncüllerde bir araya gelmemesi” diye özetlemektedirler. Bahsi geçen istisnâ “küçük önermenin tikel olumlu, büyük

³¹⁶ İbn Sînâ, *eş-Şifa*, IV, s. 107; *el-İşârât ve't-Tenbihât*, s. 385.

³¹⁷ Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 146/141; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 147/142; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 135; *el-Habîsî, eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 135.

önermenin tümel olumsuz olması” durumudur.³¹⁸ Zayıftan kasıt ise “hem iki olumsuz ve iki tikeldir hem de bir olumsuzla bir tikeldir.”³¹⁹

Bu iki istisnâdan küçük öncülün tikel olumlu olmasının nedeni, öncüllerin farklı olması zorunluluğudur. Meselâ, “Hiçbir insan at değildir, hiçbir eşek insan değildir ya da hiçbir kişneyen insan değildir” gibi. Şayet “Bazı hayvanlar insandır ya da bazı akıllılar insandır” denirse, o zaman büyük öncül tikel olumlu olmuş olurdu. Meselâ, “Bazı hayvanlar insan değildir, bütün akıllılar hayvandır, bütün atlar hayvandır” ve “Bazı hayvanlar insandır, bazı cisimler hayvan değildir ya da bazı cansızlar hayvan değildir.” Burada iki zayıf öncül bir araya gelmiştir. Bu nedenle hiçbiri sonuç vermez.

Büyük öncülün tümel olumsuz olmasının nedeni ise öncüllerin farklı olması zorunluluğudur. Meselâ, “Bazı hayvanlar insandır. Bütün akıllılar hayvandır ya da bütün atlar hayvandır.” gibi.³²⁰

Ebherî, dördüncü şekilden geçerli sonuç çıkarmak için beş şart zikreder ve bu şartların neden gerekli olduğunu ayrıntılarıyla anlatır. Bu şartlar sırasıyla şöyledir:

- 1- Öncüllerden biri tikel olumsuz olmamalıdır.
- 2- İki öncül aynı anda tümel olumlu olmamalıdır.
- 3- İki öncül aynı anda tikel olumlu olmamalıdır.
- 4- Büyük öncül tikel olumluyken küçük öncül tümel olumsuz olmamalıdır.
- 5- Küçük öncül tikel olumluyken büyük öncül tümel olumlu olmamalıdır.³²¹

1.1.9.2. Dördüncü Şeklin Darbları

Dördüncü şeklin sonuç veren darbları mantıkçıların bir kısmına göre beş, bir kısmına göre ise sekizdir.

Urmevî dördüncü şeklin beş darbı olduğunu söylerken, Kazvînî, Kutbuddin Râzî ve Taftazânî, gibi mantıkçılar sekiz darbı bulunduğunu ifade etmişlerdir.³²²

³¹⁸ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 189/264; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 189/264; Ahderî, *es-Süllem*, s. 109-113; el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 109-110.

³¹⁹ el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 110.

³²⁰ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 189/264; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 189/264-265.

³²¹ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 132.

³²² Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 189/264; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 189/265; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 146/141; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 147/143; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 135-136; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 139.

Ebherî ise dördüncü şeklin netice veren darbalarının basit kıyaslarda beş darb³²³ olduğunu, bileşik (mürekkeb) kıyaslarda ise bu beş darba ilâve olarak üç darb daha ortaya çıktığını³²⁴ söyler.

Ebherî'nin dördüncü şeklin sonuç vermesi için zikretmiş olduğu beş şart basit kıyaslarda geçerli olan ilk beş darb için gerekli olan şartlardır. Buna göre birinci şarttan dolayı yedi darb düşer. Geri kalan dört şartın her biri birer tane darb düşürür.³²⁵ Böylece yedi darbla birlikte dört darb daha düşmüş olur ve geriye bu beş şarta göre sonuç veren beş darb kalmış olur.³²⁶

Kazvîni ve Kutbuddin Râzî, mütekaddimîn mantıkçılarının dördüncü şeklin sonuç veren darbalarını, son üç darbdan neticenin muhtelif olmasını öne sürerek bu darbaların sonuçsuz olduğunu kabul ettiklerini ve ilk beş darbla sınırladıklarını (ilk beşe hasrettiklerini), ancak sonradan üç darbin daha ortaya çıktığını ifade ederler.³²⁷ Bununla birlikte Kutbuddin Râzî bu darbaların tabîîlikten uzak olduğunu ve neticesine itibar edilemeyeceğini söyler.³²⁸

Buna göre dört darb, iki olumsuzun sonuçsuzluğu sebebiyle düşer. İki darb, küçük önermenin tikel olmasıyla beraber iki olumlunun sonuçsuzluğu sebebiyle düşer. Geri kalan iki darb da iki tikelin nitelikte farklı olmaları nedeniyle sonuçsuz kalır.³²⁹

Kısaca ifade etmek gerekirse, dördüncü şeklin netice veren darbalarının beş olduğu görüşü mütekaddimîne aittir. Bazı müteahhirîn mantıkçıları ve onları takip eden mantıkçıların büyük bir kısmı dördüncü şeklin netice veren darbalarının sekize çıkarmışlardır.³³⁰

Dördüncü şekilden sonuçsuz kalan darbalarını şu şekilde gösterebiliriz:

1- Küçük önerme tümel olumsuz,	Büyük önerme tümel olumsuz,
2- Küçük önerme tikel olumlu,	Büyük önerme tikel olumlu,
3- Küçük önerme tikel olumsuz,	Büyük önerme tikel olumsuz,

³²³ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 134.

³²⁴ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 137.

³²⁵ Ebherî bu şartların gerekçesini *Keşfu'l-Hakâik*'te tek tek îzah eder. Bkz. s. 132-134.

³²⁶ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 134.

³²⁷ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 149/146; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 149/146.

³²⁸ K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 147/144.

³²⁹ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 146/141; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 147/143.

³³⁰ el-Mevlî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 113-114.

4- Küçük önerme tikel olumsuz,	Büyük önerme tikel olumlu,
5- Küçük önerme tümel olumlu,	Büyük önerme tikel olumsuz,
6- Küçük önerme tikel olumlu,	Büyük önerme tikel olumlu
7- Küçük önerme tikel olumsuz,	Büyük önerme tümel olumsuz
8- Küçük önerme tikel olumlu,	Büyük önerme tümel olumsuz

Dördüncü şekil tümel olumlu ve tümel olumsuz önermeyi sonuç olarak vermez. Genellikle üçüncü şekil gibi ya tikel olumlu veya tikel olumsuz olarak sonuç verir. Yalnız bir darbda, yani küçük önermesi olumsuz olarak, iki öncülü de tümel olmasıyla beraber olumsuz olarak sonuç verir.³³¹

Dördüncü şeklin sonuç veren ilk beş darbu şu şekilde belirlenmektedir:

* Küçük önerme tümel olumlu olduğu zaman büyük önermenin iki olumlu (tümel ve tikel) ve bir tümel olumsuz durumundan üç darb ortaya çıkar. Küçük önerme tümel olumsuz olursa bu durumda tümel olumlu büyük önermeyle bir darb meydana gelir.

* Küçük önermenin tikel olumlu olması durumunda da tümel olumsuz büyük önermeyle başka bir darb meydana gelmiş olacaktır.³³²

Mütakaddimînin ilk beş ve müteahhirînin ilâve ettiği son üç darbla birlikte dördüncü şeklin sekiz darbu şunlardır:

1- İki tümel olumludan meydana gelen kıyas; bu kıyasın sonucu tikel olumlu bir önermedir. Küçük önermenin büyük önermeden daha genel olması nedeniyle, netice tümel bir önerme değildir.

2- Küçük önermesi tümel olumlu, büyük önermesi tikel olumlu olan kıyastır. Sonuç tikel olumlu bir önermedir.

3- İki tümel öncülden meydana gelmiştir. Küçük önermesi tümel olumsuz, büyük önermesi tümel olumlu olan kıyastır. Sonuç tümel olumsuz bir önermedir.

4- İki tümel öncülden meydana gelmiştir. Küçük önermesi tümel olumlu büyük önermesi tümel olumsuz, olan kıyastır. Sonuç tikel olumsuz bir önermedir.

³³¹ A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 70.

³³² Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantuk*, s. 135; el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 113.

5- Öncülleri hem nitelik hem de nicelik bakımından birbirinden farklıdır. Küçük önermesi tikel olumlu, büyük önermesi tümel olumsuz olan kıyastır. Sonuç tikel olumsuz bir önermedir.³³³

6- Küçük önermesi tikel olumsuz olmak şartıyla keyfiyet ve kemiyet yönünden iki muhtelif öncülden yapılan kıyastır. Sonuç tikel olumsuz bir önermedir.

7- Küçük önermesi tümel olumlu olmak şartıyla keyfiyet ve kemiyet yönünden iki muhtelif önermeden yapılan kıyastır. Sonuç tikel olumsuz bir önermedir.

8- Küçük önermesi tümel olumsuz olmak şartıyla keyfiyet ve kemiyet yönünden muhtelif iki önermeden meydana gelen kıyastır. Sonuç tikel olumsuz bir önermedir.³³⁴

Dördüncü şekilden netice veren sekiz darbını toplu olarak şu şekilde gösterebiliriz:

1- Küçük önerme	tümel olumlu,
Büyük önerme	tümel olumlu,
Sonuç	tikel olumlu,
2- Küçük önerme	tümel olumlu,
Büyük önerme	tikel olumlu,
Sonuç	tikel olumlu,
3- Küçük önerme	tümel olumsuz,
Büyük önerme	tümel olumlu,
Sonuç	tikel olumsuz,
4- Küçük önerme	tümel olumlu,
Büyük önerme	tikel olumsuz,
Sonuç	tikel olumsuz.
5- Küçük önerme	tikel olumlu,
Büyük önerme	tümel olumsuz,
Sonuç	tikel olumsuz,
6- Küçük önerme	tikel olumsuz,
Büyük önerme	tümel olumlu,

³³³ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 135; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 189-190/264; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 190/265.

³³⁴ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 137; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 146-147/141-142; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 147/143-144; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 135; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 139; el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 113-114.

Sonuç	tikel olumsuz,
7- Küçük önerme	tümel olumlu,
Büyük önerme	tikel olumsuz,
Sonuç	tikel olumsuz
8- Küçük önerme	tümel olumsuz,
Büyük önerme	tikel olumlu,
Sonuç	tikel olumsuz,

1.1.9.3. Dördüncü Şeklin Misâlleri

İslâm mantıkçılarının dördüncü şeklin darblarına verdikleri misâller şunlardır:

1. Darb: İki tümel olumlu öncülden meydana gelir. Küçük terimin büyük terimden daha genel olması imkânından dolayı, tümel sonuç vermez. Tikel olumlu sonuç verir

Bütün insanlar hayvandır.	Bütün B'ler, C'dir.
Bütün akıllılar insandır.	Bütün A'lar, B'dir.
Öyleyse bazı hayvanlar akıllıdır.	Öyleyse bazı C'ler, A'dır.

Bu darb önce bu tertibin döndürmesi (aks) sonra da sonucun döndürülmesiyle birinci şekle, büyük öncülün düz döndürülmesi ile de üçüncü şekle çevrilir (ircâ edilir).

2. Darb: Küçük öncülü tümel ve büyük öncülü tikel olan iki olumlu öncülden meydana gelir. Tikel olumlu sonuç verir.

Bütün insanlar hayvandır.	Bütün B'ler, C'dir.
Bazı beyazlar insandır.	Bazı A'lar, B'dir.
Öyleyse bazı hayvanlar beyazdır.	Öyleyse bazı C'ler, A'dır.

Sonuç vermesi birinci darbda olduğu gibidir.

3. Darb: Küçük öncülü olumsuz ve büyük öncülü olumlu olan iki tümel öncülden meydana gelir. Tümel olumsuz sonuç verir.

Hiçbir insan at değildir.	Hiçbir B, C değildir.
Bütün konuşanlar insandır.	Bütün A'lar, B'dir.
Öyleyse hiçbir at konuşan değildir.	Öyleyse hiçbir C, A değildir.

Bu darb önce bu tertibin döndürülmesi (aks), daha sonra da sonucun döndürülmesiyle birinci şekle, küçük öncül düz döndürülmesi ile de ikinci şekle çevrilir.

4. Darb: Küçük öncülü olumlu ve büyük öncülü olumsuz olan iki tümel öncülden meydana gelir. Küçük terimin büyük terimden daha genel olması imkânından dolayı, tümel değil tikel olumsuz sonuç verir.

Bütün insanlar hayvandır.

Bütün B'ler, C'dir.

Hiçbir at insan değildir.

Hiçbir A, B değildir.

Öyleyse bazı hayvanlar at değildir.

Öyleyse bazı C'ler, A değildir.

Bu darb iki öncülün düz döndürülmesiyle birinci şekle, küçük öncülün düz döndürülmesiyle ikinci şekle, büyük öncülün düz döndürülmesiyle de üçüncü şekle, büyük öncülün düz döndürülmesiyle de üçüncü şekle çevrilebilir.

5. Darb: Küçük öncülü tikel olumlu ve büyük öncülü tümel olumsuz olan iki öncülden meydana gelir. Tikel olumsuz netice verir.

Bazı hayvanlar insandır.

Bazı B'ler, C'dir.

Hiçbir cansız varlık hayvan değildir.

Hiçbir A, B değildir.

Öyleyse bazı insanlar cansız varlık değildir. Öyleyse bazı C'ler, A değildir.

Bu darbın birinci şekle çevrilmesi dördüncü darbda olduğu gibidir.³³⁵

Görüldüğü üzere bu beş darbın hepsinin isbâtı (açıklaması); ya iki öncülün yer değiştirilmesiyle, ya döndürülmeleriyle, ya sadece bir tanesinin döndürülmesiyle, ya hulf yoluyla, ya da iftirâz (farzetme) yoluyla yapılır.

Dikkat edilmelidir ki, tikel olumsuz sadece döndürülemediği yerlerde tümel olumluyla birlikte sonuç vermez. Eğer iki tikelde olduğu gibi döndürülürse, sonuç verir. Zîrâ döndürüldüklerinde, eğer döndürülen küçük öncül ise ikinci şekilden bir kıyas olur ve eğer döndürülen büyük öncül ise üçüncü şekilden bir kıyas olur. Eğer küçük öncül olumsuz olursa, -ki bu iki tikelden biridir- o zaman iki öncülün yerinin değiştirilip sonra

³³⁵ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 135; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, 189-190/264; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 190/265; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 146/141-142; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 147/143; Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 6-7.

da sonucun döndürülmesiyle birlikte, tikel olumlu bir büyük öncülle beraber sonuç verir.³³⁶

6. Darb: Küçük önermesi tikel olumsuz ve büyük önermesi tümel olumlu olan iki öncülden meydana gelir. Tikel olumsuz sonuç verir.

Bazı insanlar at değildir.	Bazı B'ler, C değildir.
Bütün konuşanlar insandır.	Bütün A'lar, B'dir.
Öyleyse bazı atlar konuşan değildir.	Öyleyse bazı C'ler, A değildir.

Bu darb küçük önermenin döndürülmesi ile ikinci şekle ircâ edilir ve zikredilen neticenin aynısı elde edilir.

7. Darb: Küçük önermesi tümel olumlu ve büyük önermesi tikel olumsuz olan iki öncülden meydana gelir. Tikel olumsuz sonuç verir.

Bütün insanlar hayvandır.	Bütün B'ler, C'dir.
Bazı taşlar insan değildir.	Bazı A'lar B değildir.
Öyleyse bazı hayvanlar taş değildir.	Öyleyse bazı C'ler, A değildir.

Bu darb büyük önermenin döndürülmesiyle üçüncü şekle ircâ edilir ve istenilen netice elde edilir.

8. Darb: Küçük önermesi tümel olumsuz ve büyük önermesi tikel olumsuz olan iki öncülden meydana gelir. Tikel olumsuz sonuç verir.

Hiçbir insan taş değildir.	Hiçbir B, C değildir.
Bazı konuşanlar insandır.	Bazı A 'lar, B'dir.
Öyleyse bazı taşlar konuşan değildir.	Öyleyse bazı C'ler, A değildir. ³³⁷

Bu darbı birinci şekle ircâ, önce tertibin döndürülmesiyle sonra da neticenin döndürülmesiyle yapılır.

Ebherî, 6. ve 8. darb için küçük önermenin “örfiye-i hass” ve büyük önermenin “örfiye-i âmm” olmasını, 7. darb için ise küçük önermenin “örfiye-i âmm” ve büyük önermenin “örfiye-i hass” olmasını şart koşturmuştur.³³⁸

³³⁶ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 190/264; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 190/265.

³³⁷ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 137; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 146-147/142; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 147/143.

³³⁸ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 137.

Kazvînî dördüncü şekil kıyaslarda sonuç veren darbların sayısı konusunda bazı mantıkçıların farklı düşündüğünü şöyle ifade eder:

“Mütekaddimîn netice verem darbları ilk beşe tahsis etmişler ve diğer üçünün neticesiz olduğunu söylemişlerdir. Neticenin farklı olması, kıyasta iki basit önermenin meydana gelmesi sebebiyledir. Biz burada, olumsuzun iki hassadan biri olmasını şart koşuyoruz. Bu takdirde zikretmiş oldukları ihtilaf ortadan kalkar.”³³⁹

Örfiye-i amm: ‘Vasfı mevzu’ devamlı oldukça, yüklemın konuya yüklenmesinin devamı ile hükmolunan önermelerdir.

Her yazıcı yazı yazdığı müddetçe dâimâ parmakları hareket eder.

Her yazıcı yazı yazdığı müddetçe dâimâ parmakları hareketsiz değildir.

Örfiye-i hass: Özün (zâtın) devamsızlığı ile kayıtlanan “örfiye-i amm”dır.

Her yazıcı yazı yazdığı müddetçe devamlı olarak parmakları hareket eder lakin haddizâtında devamlı değil. (Bkz. Öner, *Klasik Mantık*, s. 87-88; Bingöl, *Gelenbevi*, s. 68, 70)

Vasf-ı mevzu ise, önermelerde zikredilen konu ile gerçek konunun bileşmediği durumlarda zikredilen konudur. Hayvan yer içer denildiğinde ‘hayvan’ kavramı ‘vasf-ı mevzu’, bu kavramın delâlet ettiği fertler de ‘zat-ı mevzu’ dur. (Bkz. Öner, *Klasik Mantık*, s. 50; Bingöl, *Gelenbevi*, s. 47.)

³³⁹ Kazvînî, *er-Risâletü’ş-Şemsiyye*, s. 149/146.

1.2. ŞARTLI İKTİRÂNÎ (KESİN) KIYASLAR

Yüklemli olmayan ifadeler iki veya daha çok yüklemli önermenin “ise”, “ve”, “veya”, “ancak” önerme eklemleriyle birbirine bağlanmasıyla meydana gelir. İşte, şartlı kesin kıyasların iki öncülünden en az bir tanesi, bu şekildeki önermelerden meydana gelmektedir. Yani şartlı iktirânî kıyaslar yalnız şartlı önermelerden veya şartlı önermelerle yüklemli önermelerden yapılan kıyaslardır.³⁴⁰

Aristoteles şartlı önermeyi ayrı bir önerme türü olarak ele almamaktadır. Bu nedenle, onun yüklemli kıyasla eşgüdüm hâlinde bir tür olarak bir şartlı kıyas kuramının (teorisinin) olmadığı sonucu ortaya çıkar.³⁴¹

Fârâbî’nin “şartlı kıyaslar” olarak ele aldığı kıyaslar istisnâî kıyaslara tekâbül etmektedir.³⁴²

Gazâlî’nin, “ikinci ve üçüncü nemat” veya “mîzân-ı telâzüm” ve “mîzân-ı teânüd” olarak isimlendirdiği kıyaslar ise istisnâî kıyasların iki kısmına yani bitişik şartlı ve ayırık şartlı öncülle yapılan istisnâî kıyaslara tekâbül etmektedir.³⁴³

Daha önce ifade edildiği gibi şartlı öncüllerle yapılan iktirânî kıyasların şekil ve darblarını bütün yönleriyle en geniş biçimde ele alan ilk mantıkçı bilindiği kadarıyla **İbn Sînâ**’dır.³⁴⁴ O, bu konularla ilgili Fârâbî’ye nisbet edilen bir kitabın kendisine ulaştığını ve kıyasın bu konusu üzerinde on sekiz yıla yakın bir süre çalıştığını söyler.³⁴⁵

İbrahim Madkour, Şifa’ya yazdığı önsözde; İbn Sînâ’nın, şartlı kıyaslarla ilgili yüz kırk sayfadan fazla üç makale ortaya koyduğunu (yazdığını); şartlı kıyasları sınıflara ayırdığını, muttasıl (bitişik) ve munfasıl (ayırık) şartlıdan, veya yüklemli ve şartlıdan meydana gelen (telif olunan) kıyasların, üç şekilden çeşitli darblarını açıkladığını ve O’nun görüşlerini *Necat* ve *İşârât* adlı muhtasar eserlerinde bulabileceğimizi söyler.³⁴⁶

³⁴⁰ Ebherî, *Îsâğûcî*, s. 5-6; A. Cevdet, *Mî'yâr-ı Sedâd*, s. 74; Ali Sedâd, *Mîzânü'l-Ukûl*, s. 78; Öner, *Klasik Mantık*, 127; Bingöl, *Gelenbevi*, s. 105; Emiroğlu, *Mantûğa Giriş*, 167-168; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 47.

³⁴¹ Ross, *Aristoteles*, s. 54.

³⁴² Fârâbî’nin şartlı kıyaslarını bundan sonraki bölümde istisnâî kıyaslar olarak zikredeceğiz.

³⁴³ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [38, 40, 42] 49, 53, 56; *Mihakku'n-Nazar*, s. [95-98] 91-94; *Mî'yârü'l-İlm*, s. 89; *el-el-Kıstâsu'l-Mustakîm*, s. 26.

³⁴⁴ İbn Sînâ, *eş-Şifa*, IV, neşredeninin önsözü, s. 13-14.

³⁴⁵ İbn Sînâ, *eş-Şifa*, IV, s. 356-357.

³⁴⁶ İbn Sînâ, *eş-Şifa*, IV, neşredeninin önsözü, s. 14.

1.2.1. İBN SÎNÂ'DA ŞARTLI İKTİRÂNÎ (KESİN) KIYASLAR

İbn Sînâ, zihnin kıyas yaparken yaptığı işlemlere dayanarak, şekil bakımından kıyası iktirânî ve istisnâî diye ikiye ayırmış ve bunların açık bir şekilde tanımını yapmıştır.³⁴⁷ Ayrıca İbn Sînâ ilk kez, iktirânî kıyası öncüllerine göre üç kısma ayırmaktaydı:

- 1- Salt (yalnızca) yüklemli öncüllerle yapılan iktirânî kıyaslar.
- 2- Yüklemli ve şartlı öncüllerle yapılan iktirânî kıyaslar.
- 3- Salt (yalnızca) şartlı öncüllerle yapılan iktirânî kıyaslar.³⁴⁸

İbn Sînâ'ya göre yüklemli kıyasların üç şeklinde olduğu gibi bitişik şartlı önermelerden de kıyas şekilleri yapılabilir. O, bu durumda şartlı öncülün mukaddeminin yüklemli öncüldeki özne (konu), tâlîsinin ise yüklem gibi ele alınması gerektiğini söyler.³⁴⁹

- 1- Eğer öncüllerden birinde mukaddem olan diğerinde tâlî olursa birinci şekil olur.
- 2- Eğer her iki öncülde de tekrar eden tâlî olursa ikinci şekil olur.
- 3- Eğer her iki öncülde de tekrar eden mukaddem olursa üçüncü şekil olur.

Mukaddem ile tâlîden meydana gelen bitişik şartlı önermenin iki tarafı sonucu verir. Bitişik şartlı önermelerden yapılan iktirânî kıyasların sonuç vermesinin şartları, yüklemli önermelerle yapılan iktirânî kıyasların sonuç vermesinin şartları gibidir.³⁵⁰

İbn Sînâ bitişik şartlı önermelerden yapılan iktirânî kıyasın üç şekline *eş-Şifa* ' adlı eserinde şu misâlleri vermektedir:

Birinci Şekil:

1. Darb: İki tümel olumludan meydana gelir.

Her ne zaman A, B olursa C, D'dir.

Her ne zaman C, D olursa H, Z'dir.

Her ne zaman A, B olursa H, Z'dir.

³⁴⁷ İbn Sînâ, *eş-Şifa* ' , IV, s. 106; *el-İşârât ve't-Tenbîhât* , s. 374; *en-Necât* , s. 32; *el-Mûcez fi'l-Mantık* , s. 156; *Uyûnu'l-Hikme* , s. 68.

³⁴⁸ İbn Sînâ, *eş-Şifa* ' , IV, ss. 231, 295-356; *el-İşârât ve't-Tenbîhât* , s. 375; *en-Necât* , ss. 32 vd., 68/44 vd.

³⁴⁹ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât* , s. 435-436; *en-Necât* , s. 46-47; *el-Mûcez fi'l-Mantık* , s. 158; *Uyûnu'l-Hikme* , s. 71.

³⁵⁰ İbn Sînâ, *eş-Şifa* ' , IV, s. 395; *el-İşârât ve't-Tenbîhât* , s. 435-436; *en-Necât* , s. 46-49; *el-Mûcez fi'l-Mantık* , s. 158; *Uyûnu'l-Hikme* , s. 71.

2. Darb: İki tümelden meydana gelir. Küçük önerme olumlu, büyük önerme olumsuzdur.

Her ne zaman A, B olursa C, D'dir.

Her ne zaman C, D olursa H, Z değildir.

Her ne zaman A, B olursa H, Z değildir.

3. Darb: İki olumludan meydana gelir. Küçük önerme tikel, büyük önerme tümeldir.

Bazen A, B ise C, D'dir.

Her ne zaman C, D olursa H, Z'dir.

Bazen A, B ise H, Z'dir.

4. Darb: Küçük önerme tikel olumlu, büyük önerme tümel olumsuzdur.

Bazen A, B ise C, D'dir.

Her ne zaman C, D olursa H, Z değildir.

Bazen A, B ise H, Z değildir.

Birinci şekilde sonuç veren bu dört darb “kıyas-ı kâmil”dir.³⁵¹

İkinci Şekil:

1. Darb: İki tümelden meydana gelir. Küçük önerme olumlu, büyük önerme olumsuzdur.

Her ne zaman A, B olursa C, D'dir.

Her ne zaman H, Z olursa C, D değildir.

Her ne zaman A, B olursa H, Z değildir.

Büyük önermenin döndürülmesiyle ve hulf yoluyla birinci şeklin ikinci darbına ircâ edilir.

2. Darb: İki tümelden meydana gelir. Küçük önerme olumsuz, büyük önerme olumludur.

Her ne zaman A, B olursa C, D değildir.

Her ne zaman H, Z olursa C, D'dir.

Her ne zaman A, B olursa H, Z değildir.

³⁵¹ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 296.

Önce küçük önermenin sonra da neticenin döndürülmesi veya hulf yolu ile açıklanır. Neticenin nakîzi alınır, büyük önerme yerine konur ve küçük önermenin nakîzi netice olarak elde edilir.

3. Darb: Küçük önerme tikel olumlu, büyük önerme tümel olumsuzdur.

Bazen A, B ise C, D'dir.

Her ne zaman A, B olursa C, D değildir.

Bazen A, B ise H, Z değildir.

Büyük önermenin döndürülmesi ve hulf yolu ile açıklanır.

4. Darb: Küçük önerme tikel olumsuz, büyük önerme tümel olumludur.

Bazen A, B ise C, D değildir.

Her ne zaman H, Z olursa C, D'dir.

Bazen A, B ise H, Z değildir.

Hulf yolu ve iftirâz (farzetme) ile açıklanır.³⁵²

Üçüncü Şekil:

1. Darb: İki tümel olumludan meydana gelir.

Her ne zaman C, Z olursa H, Z'dir.

Her ne zaman C, D olursa A, B'dir.

Bazen H, Z ise A, B'dir.

Küçük önermenin döndürülmesi ile birinci şekle ircâ edilir.

2. Darb: İki tümelden meydana gelir. Küçük önerme olumlu, büyük önerme olumsuzdur.

Her ne zaman C, D olursa H, Z'dir.

Her ne zaman C, D olursa A, B değildir.

Bazen H, Z ise A, B değildir.

Küçük önermenin döndürülmesi ve hulf yolu ile açıklanır. Neticenin nakîzi büyük önerme yerine konur ve küçük önermenin nakîzi netice olarak elde edilir.

³⁵² İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 300-301.

3. Darb: İki olumludan meydana gelir. Küçük önerme tikel, büyük önerme tümeldir.

Bazen C, D ise H, Z'dir.

Her ne zaman C, D olursa H, Z'dir.

Bazen H, Z ise A, B'dir.

Küçük önermenin döndürülmesi ve hulf yolu ile açıklanır.

4. Darb: İki olumludan meydana gelir. Küçük önerme tümel, büyük önerme tikeldir.

Her ne zaman C, D olursa H, Z'dir.

Bazen C, D ise A, B'dir.

Bazen H, Z ise A, B'dir.

Önce büyük önermenin sonra da neticenin döndürülmesi ve hulf yolu ile açıklanır.

5. Darb: Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme tikel olumsuzdur.

Her ne zaman C, D olursa H, Z'dir.

Bazen C, D ise A, B değildir.

Bazen H, Z ise A, B değildir.

Hulf yolu ve iftirâz (farzetme) ile açıklanır.

6. Darb: Küçük önerme tikel olumlu, büyük önerme tümel olumsuzdur.

Bazen C, D ise H, Z'dir.

Her ne zaman C, D olursa A, B değildir.

Bazen H, Z ise A, B değildir.

Küçük önermenin döndürülmesi ve hulf yolu ile açıklanır.³⁵³

³⁵³ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 302-304.

1.2.2. ŞARTLI İKTİRÂNÎ (KESİN) KIYASIN ÇEŞİTLERİ

İslâm mantıkçıları, şartlı iktirânî kıyasları öncüllerinde yer alan önermelerin çeşidine göre; (1) iki bitişik şartlı önermeden, (2) iki ayrık şartlı önermeden, (3) bir bitişik şartlı önerme ile bir yüklemli önermeden, (4) bir ayrık şartlı önerme ile bir yüklemli önermeden ve (5) bir bitişik şartlı önerme ile bir ayrık şartlı önermeden tereküp eden kıyaslar olmak üzere beş kısma ayırarak incelemişlerdir.

- 1- Öncüllerinin ikisi de bitişik (muttasıl) şartlı önermeden yapılan kıyaslar
- 2- Öncüllerinin ikisi de ayrık (munfasıl) şartlı önermeden yapılan kıyaslar
- 3- Öncüllerinden biri bitişik şartlı, diğeri yüklemli önermeden yapılan kıyaslar
- 4- Öncüllerinden biri ayrık şartlı, diğeri yüklemli önerme olan kıyaslar
- 5- Bir öncülü bitişik şartlı, diğeri ayrık şartlı önermeden yapılan kıyaslar³⁵⁴

Biri şartlı, biri yüklemli olarak gelen şartı iktirânî kıyaslarda küçük önermenin şartlı, büyük önermenin yüklemli olması gerekmektedir.

Şartlı önermelerde terimlerin yerinde, önermeler bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle bir şartlı önermenin bölümlerinden her biri bir önermedir. Bu nedenle şartlı iktirânî kıyasta her iki öncülde de geçen ve orta terimin görevini üstlenen ögeye “ortak cüz” denmektedir.

İslâm mantıkçıları, şartlı kıyaslar üzerindeki incelemelerini bu kıyasların öncüllerindeki ortak cüz’den hareketle yapmışlardır. Şartlı kıyasların öncülleri arasındaki ortak cüz, yüklemli kıyasların öncüllerinde yer alan orta terime tekâbül etmektedir.

Şöyle ki, şartlı iktirânî kıyastaki şartlı önermeler, kıyasın öğelerinin yüklemli iktirânî kıyaslarda olduğu gibi, orta terim, büyük terim ve küçük terim diye ifade edilmelerini güçleştirmektedir. Bununla birlikte kıyasın işleyişi yüklemli kıyastan farklı değildir. Bu kıyaslarda da her iki öncülde geçen, yalnız küçük önermede ve yalnız büyük önermede geçen öge bulunmaktadır. Her iki öncülde geçip sonuçta geçmeyen

³⁵⁴ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 155; *İsâğûcî*, s. 5-6; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 182/254; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 182/254; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 160/161; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 160/161; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 140-141; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 140-141; Fenârî, *Şerh-i İsâğûcî*, s. 22-23; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğûcî*, s. 58; *Kıyâs Risâlesi*, s. 8. Ayrıca bkz. A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 74; Öner, *Türkiyede İlim ve Mantık*, s. 37; *Klasik Mantık*, s. 127; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 47.

öge burada orta terimin rolünü üstlenmekte, bunun dışında kalan ögeler ise sonuçta bir araya gelmektedir.

Ebherî, şartlı kıyaslar konusunu *Keşfu'l-Hakâik* adlı eserinde en geniş biçimiyle ele almıştır.³⁵⁵ O, konuyla ilgili kendisinden önceki mantıkçıların, hocası İmam Fahreddin Râzî'nin (ö. 1209) ve muârizi (muhâlif) Zeynüddîn el-Keşî'nin görüşlerini aktarmıştır. Ebherî söz konusu eserinde ileri sürdüğü bir takım gerekçelerle Zeynüddîn el-Keşî'nin görüşlerinin yanlış olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

Ebherî, şartlı kıyasları, öncüllerinde yer alan bitişik ve ayrık şartlı önermelerin çeşitleri ve orta terimin öncüllerdeki durumunu dikkate alarak, bu tür kıyasların her bölümü için muhtemel terkipleri araştırmıştır. Bunların sonuç vermesinin şartları üzerinde durmuş, hangi tertibin hangi şekil ve darblarda sonuç verdiğini misâllerle îzah etmiştir.³⁵⁶

³⁵⁵ Bkz. Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 155-178.

³⁵⁶ Kamil Kömürcü, “*Esîrüddin el-Ebherî'nin Kıyas Anlayışı*” adlı Yüksek Lisans Tez çalışmasında, Ebherî'nin şartlı kıyaslarla ilgili görüşlerini ayrıntılı (tafsilatlı bir şekilde) incelemiştir. Bu nedenle konu ile alakalı Ebherî'nin görüşlerini ayrıca ele almaya gerek duymadık. Bkz. s. 74-94.

1.2.3. ÖNCÜLLERİ BİTİŞİK ŞARTLI KIYASLAR

Öncüllerinin her ikisi de bitişik şartlı (muttasıl) önermelerden meydana gelen kıyaslardır.³⁵⁷ Bu kıyaslarda bazen şartlı öncüllerin bölümlerinin tamamı bazen de bölümlerinin bir cüz'ü “orta terim” görevi yapar. Bazen de bu görevi yapan öge öncüllerden birinin bir bölümü, diğerinin bir cüz'ü olabilir. Bu duruma göre, İslâm mantıkçıları şartlı iktirânî kıyasın bu bölümünü üç kısma ayırmışlardır.

1- Orta terim, kıyası meydana getiren iki bitişik şartlı önermede cüz'i tâm³⁵⁸ olur. Yani kıyası teşkil eden iki bitişik şartlı önermenin her birinde tam bir ortaklık olur.

Ortaklık, şartlı öncüllerin mukaddem veya tâlîlerinin konu ve yüklemelerinde değil, kendilerinde tasavvur olunur. Ortak cüz, ya tümüyle bitişik şartlı önermenin mukaddemi, veya tümüyle tâlîsidir. Diğer bir ifadeyle “ortak cüz” küçük önermede tâlînin tamamı, büyük önermede de mukaddemin tamamıdır.³⁵⁹ Mantıkçılar tarafından en çok itibar gören bu kısımdır.³⁶⁰

Bu bölümdeki şartlı iktirânî kıyasların netice verme şartları, nicelikte ve nitelikte hiçbir fark olmaksızın yüklemli iktirânî kıyaslardaki gibidir³⁶¹ yani, yüklemli iktirânî kıyas kurallarından farksızdır. Diğer bir ifadeyle bu kıyasların sonuç vermesi genel kıyas kurallarına aynen uyulmasına bağlıdır.

Bu tür kıyaslardan tıpkı yüklemli iktirânî kıyaslarda olduğu gibi kıyasın dört şeklinden de sonuç veren darblar yapılabilir.

Bu kısımdaki dört şekil şöyle meydana gelir:

a- Eğer orta terim küçük önermede tâlî, büyük önermede mukaddem, olursa birinci şekil,

³⁵⁷ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 155; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 210/294; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 211/294; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 160/161; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 160/161.

³⁵⁸ Şartlı öncüllerde mukaddem veya tâlînin bütünüyle orta terim olması hâlidir.

³⁵⁹ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 155; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 210/294; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 211/294; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 160/161; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 160/161.

³⁶⁰ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 155; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 160/161; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 160/161.

³⁶¹ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 210/294; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 211/294; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 160/161; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 160/161.

- b- Eğer orta terim her iki öncülde de tâlî olursa ikinci şekil,
- c- Eğer orta terim her iki öncülde de mukaddem olursa üçüncü şekil,
- d- Eğer orta terim küçük önermede mukaddem, büyük önermede tâlî olursa dördüncü şekil, bir kıyas olur.³⁶²

Şartlı iktirânî kıyaslarla yüklemli kıyasların şekilleri arasında, verdikleri sonuçlar bakımından da bir benzerlik bulunmaktadır.

Dördüncü şeklin beş darbı olduğunu düşünenlere göre, sonuç veren darbların sayısı yüklemli iktirânî kıyasların sayısı ile aynıdır.

Dördüncü şeklin sekiz darbı olduğunu düşünenlere göre, sonuç veren darbların sayısı bakımından yüklemli ile şartlılar arasında bir farklılık vardır. O da şartlı kıyaslarda dördüncü şeklin son üç darbının sonuç vermemesinden kaynaklanan farktır.³⁶³ Ancak Kazvî'nî, “Şekillerin darbları hiçbir fark olmaksızın yüklemli kıyaslardaki gibidir”³⁶⁴ yani yüklemli iktirânî kıyasların darbları sayısınca bu kıyas bütün şekil ve darblarda sonuç verir, derken bu görüşe muhâlefet eder. Bununla beraber Kazvî'nî, bunlara misâl vermemektedir.

Kutbuddin Râzî ise “Dördüncü şeklin netice veren darblarının sayısı beştir. Çünkü son üç darbin neticesi olumsuzluğun terkibi dikkate alınarak yapılmıştır” demektedir.³⁶⁵

Bu bölümdeki kıyasın dört şekli için İslâm mantıkçılarının verdiği misâller şunlardır.³⁶⁶

Birinci Şekil:

1. Darb:

Her ne zaman A, B olursa, C, D'dir.

Her ne zaman C, D olursa, F, Z'dir.

Öyleyse her ne zaman A, B olursa, F, Z'dir.³⁶⁷

³⁶² Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 210/294; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 211/294; Kazvî'nî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 160/161; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 160/161; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 141; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 141.

³⁶³ Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 50.

³⁶⁴ Bkz. Kazvî'nî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 160/161.

³⁶⁵ K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 160/161-162.

³⁶⁶ Urmevî, bu bölümdeki kıyas şekilleri için misâl vermemiştir. Kazvî'nî ise yalnız birinci şeklin birinci darbına, K. Râzî ise dört şeklin yalnız birinci darblarına misâl vermiştir. Diğer darblar için misâlleri Gelenbevî'nin '*Kıyâs Risâlesi*' adlı eserinden aldık.

³⁶⁷ Kazvî'nî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 160/161; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 160/161.

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.

Her ne zaman gündüz olursa âlem (yeryüzü) aydınlık olur.

Öyleyse her ne zaman güneş doğarsa âlem (yeryüzü) aydınlık olur.³⁶⁸

“Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur” önermesi bitişik şartlı bir önermedir. “Her ne zaman gündüz olursa âlem (yeryüzü) aydınlık olur” önermesi birinci önermenin tâlîsinin mukaddem olarak kullanıldığı diğer bir bitişik şartlı önermedir.

2. Darb:

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.

Her ne zaman gündüz olursa gece karanlık değildir.

Öyleyse her ne zaman güneş doğarsa gece karanlık değildir.

3. Darb:

Bazen güneş doğarsa hava soğuk olur.

Her ne zaman hava soğuk olursa havadan korkulur.

Öyleyse bazen güneş doğarsa havadan korkulur.

4. Darb:

Bazen güneş doğarsa hava soğuk olmaz.

Her ne zaman hava soğuk olmazsa ondan korkulmaz.

Öyleyse bazen güneş doğarsa havadan korkulmaz.³⁶⁹

İkinci Şekil:

1. Darb:

Dâimâ A, B ise C, D’dir.

Dâimâ H, Z ise, C, D değildir.

Dâimâ A, B ise, H, Z değildir.³⁷⁰

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.

Her ne zaman gece karanlık olursa gündüz değildir.

Öyleyse her ne zaman güneş doğarsa gece karanlık değildir.

³⁶⁸ Ebherî, *Îsâğûcî*, s. 6; Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 8; A.Cevdet, *Mi’yâr-ı Sedâd*, s. 74.

³⁶⁹ Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 8.

³⁷⁰ K. Râzî, *Tahrîru’l-Kavâidi’l-Mantıkıyye*, s. 160/161.

2. Darb:

Her ne zaman gece karanlık olursa gündüz değildir.

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.

Öyleyse her ne zaman gece karanlık olursa güneş doğmuş değildir.

3. Darb:

Bazen güneş doğarsa hava soğuk olur.

Her ne zaman yaz sıcak olursa hava soğuk değildir.

Öyleyse bazen güneş doğarsa yaz sıcak değildir.

4. Darb:

Bazen güneş doğarsa hava soğuk değildir.

Her ne zaman kış şiddetli olursa hava soğuk olur.

Öyleyse bazen güneş doğarsa kış şiddetli değildir.³⁷¹

Üçüncü Şekil:

1. Darb:

Dâimâ C, D ise A, B'dir.

Dâimâ C, D ise H, Z'dir.

Dâimâ A, B ise H, Z'dir.³⁷²

Her ne zaman güneş doğarsa yeryüzü aydınlık olur.

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.

Öyleyse bazen yeryüzü aydınlık olursa gündüz olur.

2. Darb:

Her ne zaman güneş doğarsa yeryüzü aydınlık olur.

Her ne zaman güneş doğarsa gece değildir.

Öyleyse bazen yeryüzü aydınlık olursa gece değildir.

3. Darb:

Bazen güneş doğarsa hava soğuk olur.

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.

Öyleyse bazen hava soğuk olursa gündüz olur.

³⁷¹ Gelenbevî, *Kiyâs Risâlesi*, s. 8.

³⁷² K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 160/161.

4. Darb:

Bazen güneş doğarsa hava soğuk olur.

Her ne zaman güneş doğarsa yeryüzü karanlık değildir.

Öyleyse bazen hava soğuk olursa yeryüzü karanlık değildir.

5. Darb:

Her ne zaman güneş doğarsa hava soğuk olur.

Bazen güneş doğarsa yeryüzü aydınlık olur.

Öyleyse bazen yeryüzü aydınlık olursa hava soğuk olur.

6. Darb:

Her ne zaman güneş doğarsa yeryüzü aydınlık olur.

Bazen güneş doğarsa hava soğuk değildir.

Öyleyse bazen yeryüzü aydınlık olursa hava soğuk değildir.³⁷³

Dördüncü Şekil:

Dâimâ C, D ise A, B'dir.

Dâimâ H, Z ise C, D dir.

Dâimâ A, B ise H, Z'dir.³⁷⁴

Her ne zaman gündüz olursa güneş doğmuş olur.

Her ne zaman yeryüzü aydınlık olursa gündüz olur.

Öyleyse bazen güneş doğarsa yeryüzü aydınlık olur.³⁷⁵

2- Orta terim, kıyası meydana getiren iki bitişik şartlı önermede cüz'-i nâkis³⁷⁶ olur. Yâni, orta terim bu bitişik şartlı önermelerin mukaddem veya tâlîlerinde mahkûm bih veya mahkûm aleyh olur.³⁷⁷ Bu kısım da dörde ayrılır.³⁷⁸

a- Orta terim, her iki öncülde de mukaddemin bir parçası olur.

b- Orta terim, her iki öncülde de tâlînin bir parçası olur.

³⁷³ Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 8.

³⁷⁴ K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, s. 160/161.

³⁷⁵ Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 9.

³⁷⁶ Şartlı öncüllerde mukaddem veya tâlîden birinin konusu veya yüklemine orta terim olması halidir.

³⁷⁷ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 156; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 216/302; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 216/302; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, s. 160/161.

³⁷⁸ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 156; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 216/302; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 216/302.

c- Orta terim, küçük öncülün mukaddeminin ve büyük öncülün tâlisinin bir parçası olur.

d- Orta terim, küçük öncülün tâlisinin ve büyük öncülün mukaddeminin bir parçası olur.³⁷⁹

Ortaklığın olduğu iki tarafın her bir kısmında dört şekil meydana gelir. Bunların hepsinde sonuç bitişik şartlı bir önermedir. Bu kıyasın mukaddem ve tâlisi şu şekilde meydana gelmektedir.

Mukaddem: Küçük öncülün ortak olmayan tarafından ve ortak olan iki taraf arasındaki bu birleşimin sonucundan meydana gelmiş bitişik şartlı bir önermedir.

Tâlî: Büyük öncülün ortak olmayan tarafından ve ortak olan iki taraf arasındaki bu birleşimin sonucundan meydana gelmiş bitişik şartlı bir önermedir.

Sonuç: Kıyastaki yerlerine göre ortak olmayan iki taraf sonucu meydana getirir. Ortak olmayan taraf eğer küçük öncülde mukaddemse o zaman küçük terimin mukaddemi olur, eğer tâlî ise tâlisi olur.³⁸⁰

Kıyaslarda kullanılan önermelerin niceliği konusunda Urmevî şunları belirtir:

a- Tümel öncülün mukaddeminin tikelliği tümelliğiyle aynı güçtedir.

b- Tümel olumsuzun tâlisinin tikelliği tümelliğiyle aynı güçtedir.

c- Tümel olumlunun tâlisinin tümelliği tikelliğiyle aynı güçtedir.

d- Tikel öncülün mukaddeminin tümelliği tikelliğiyle aynı güçtedir.

e- Tikel olumlunun tâlisinin tümelliği tikelliğiyle aynı güçtedir.

f- Tikel olumsuzun tâlisinin tümelliği tikelliğiyle aynı güçtedir.³⁸¹

3- Orta terim, kıyası teşkil eden iki bitişik şartlı önermeden birinde cüz'-i tam, diğerinde cüz'-i nâkıs³⁸² olur. Yâni, orta terim öncüllerin birinde mukaddem veya tâlî, diğerinde mukaddem veya tâlîden birinde mahkûm bih veya mahkum aleyh olur.

³⁷⁹ Ayrıca bu dört kısmın misâlleri için bkz. Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 156-157; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 216-217/302-303.

³⁸⁰ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 216/302.

³⁸¹ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 219/314.

³⁸² Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 224/314; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 224/314; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 160/161.

Bu kısımda iki öncülden birinin (iki bitişik şartlı önermeden) taraflarından birinin (mukaddem veya tâlî) şartlı önerme (bitişik veya ayrık şartlı) olması gerekir.

Her ne zaman C, D olursa ve her ne zaman A, B olursa V, Z'dir.

Her ne zaman V, Z olursa, bu durumda D, H'dir.

Öyleyse her ne zaman C, D olursa ve her ne zaman A, B olursa, D, H'dir.

Urmevî bu bölümde ele alınan kıyas türünün bir bitişik şartlı ve bir yüklemlî önermeden meydana gelmiş kıyaslarla aynı olduğunu, ancak ortak olan kısmın orada yüklemlî burada ise şartlı olduğunu belirtir.³⁸³

³⁸³ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 224/314; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 224/314.

1.2.4. ÖNCÜLLERİ AYRIK ŞARTLI KIYASLAR

Öncüllerinin her ikisi de ayrik şartlı (munfasıla) önermelerden meydana gelen kıyasdır.³⁸⁴ Şartlı iktirânî kıyasın ikinci bölümü de üç kısma ayrılır.³⁸⁵

1- Orta terim, her iki öncülde de cüz'-i tamdır.³⁸⁶ Yani, ortak öğeleri mukaddem veya tâlînin tamamıdır. Diğer bir ifadeyle kıyasın iki öncülünün ortak tarafları, iki öncülde her birinin tam bir parçasıdır.

Urmevî, bu kıyasları öncüllerinde yer alan önermelerin durumuna göre yani kıyaslarda kullanılan öncüllerin hakîkiyye, mâniâtu'l-cem veya mâniâtu'l-hulû³⁸⁷ olmasına göre, altı sınıfa ayırır.³⁸⁸

- a- Ayrik şartlı öncül iki hakîkiyye önermeden meydana gelir.
- b- Ayrik şartlı öncül hakîkiyye ve mâniâtu'l-cem'den meydana gelir.
- c- Ayrik şartlı öncül hakîkiyye ve mâniâtu'l-hulû'dan meydana gelir.
- d- Ayrik şartlı öncül iki mâniâtu'l-hulû önermeden meydana gelir.
- e- Ayrik şartlı öncül iki mâniâtu'l-cem önermeden meydana gelir.
- f- Ayrik şartlı öncül mâniâtu'l-hulû ve mâniâtu'l-cem'den meydana gelir.³⁸⁹

Bunların hepsinin sonuç vermesi için şu üç şartın bulunması gerekir.

- a- Her iki öncülün de olumlu olması,
- b- İki öncülde birinin tümel olması,
- c- İki tarafın birleşmesi durumunda, olumsuz olan öncülün olumlu olan öncülle tezat içinde olması gerekir.³⁹⁰ Yani bu kıyaslarda kullanılan olumsuz önermeler

³⁸⁴ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 164; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 225/314; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 225/314; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 160/162; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, s. 160/162.

³⁸⁵ Bkz. Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 225/314; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, s. 160/162; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 225/314.

³⁸⁶ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 225/314-321; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, s. 160/162; Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 164.

³⁸⁷ Hakîkiyye: Ayrik şartlı önermede 'mukaddem' ile 'tâlî' arasında, gerek doğruluk ve gerekse yanlışlık bakımından aykırılık veya bu aykırılığın olumsuz kılınması ile hükmolunan önermelerdir.

Mâniâtu'l-cem: Ayrik şartlı önermede 'mukaddem' ile 'tâlî' arasında, bunların yalnız doğrulukları bakımından aykırılık ile veya bu aykırılığın olumsuz kılınması ile hükmolunan önermelerdir.

Mâniâtu'l-hulû: Ayrik şartlı önermede 'mukaddem' ile 'tâlî' arasında, bunların yalnız yanlışlıkları bakımından aykırılık ile veya bu aykırılığın olumsuz kılınması ile hükmolunan önermelerdir. (Bkz. Öner, *Klasik Mantık*, s. 60-68; Bingöl, *Gelenbevi*, s. 76)

³⁸⁸ K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 225/314.

³⁸⁹ Buradaki her bir bölümün açıklaması ve sonuçları için bkz. Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 225-230/314-321; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 225-230/314-321.

³⁹⁰ Bkz. Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 164-165; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 230/321.

olumluya zıt olmalıdır. Şöyle ki, bu olumsuzun türü, adı geçen olumlunun maddesinde doğru olmaması gerekir. Bu şarttan dolayı ayrık şartlı türlerinin her birinin olumsuzu, o türün olumlusuyla sonuç verir, diğer türün olumlusuyla sonuç vermez. Sadece olumsuz olan mâniatü'l-cem ile mâniatü'l-hulû, olumlu olan hakîkiyye ile sonuç verir. Meselâ,

Daimâ ya Vâcip Taâla içinde muhtardır, ya da âlem kadîmdir.

Elbette âlem ya kadîmdir, ya da hâdistir.

Öyleyse her ne zaman Vâcip Taâla içinde muhtar olursa, âlem hâdis olur.³⁹¹

Bu kıyasın yapısı şöyledir:

Ya A, B dir veya C, D dir.

Dâimâ C, D dir veya E, F dir.

O halde ya A, B dir veya E, F dir.

Bu kıyaslarda kıyasın dört şekli söz konusu olamaz; çünkü ayrık şartlı önermelerin taraflarından birinin önce, diğerinin sonra gelmesi zorunlu bir durum değil, tamamen söz söyleyenin tercihinin kalmış bir husustur. Şekiller ortak cüz'ün mukaddemde veya tâlîde olmasıyla ortaya çıkacaktır. Halbuki ayrık şartlılarda bölümlerin yeri sâbit olmadığından ortak cüz mukaddemde olursa başka, tâlîde olursa başka şekilden söz edilmemektedir.³⁹²

2- Orta terim, her iki öncülde de cüz'-i nâkıştır.³⁹³ Bu kıyaslarda orta terim, mukaddem veya tâlînin bütünü olarak değil de, o ikisinden birinin bir cüz'ü olarak tasavvur olunur. Yani, öncüllerinin bir kısmı ortak ifadelere sahiptir. Diğer bir ifadeyle orta terim iki öncülden her birinin tam olmayan bir parçasıdır.

Bu kıyaslar iki öncülü de ayrık şartlı olan kıyasların üç kısmı arasında insan zihnine en uygun gelenidir.³⁹⁴ Netice vermesi için şu şartlar gereklidir:

a- Her iki öncülün de olumlu olması,

b- İki öncülden birinin tümel olması,

c- Ayrık şartlı önermenin iki tarafının zıt olması gerekir.³⁹⁵

³⁹¹ Bingöl, *Gelenbevi*, s. 121-122.

³⁹² Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 51.

³⁹³ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 165; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 230/322; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 231/323; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 160/162.

³⁹⁴ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 160/162; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 160/162;

Bu kıyaslar beş kısma ayrılır.³⁹⁶

a- İki öncülden birinin bir kısmı, diğerinin bir kısmıyla ortak olur. Sonuç üç kısımdan meydana gelir. Meselâ,

Her A, ya B'dir, ya da C'dir.

Ya her C, D'dir ya da her D, H'dir.

Öyleyse her A, ya B'dir ya da C'dir ve her D, H'dir.³⁹⁷

b- Bir kısım başka iki kısım ile ortak olur. Meselâ,

Her A, ya B'dir, ya da C'dir.

Her C, ya D'dir, ya da H'dir.

Öyleyse her A, ya B'dir ya D'dir ya da H'dir.

c- Bir kısım başka bir kısımla ve diğeri de diğeriyle ortak olur. Bundan da iki sonuç çıkar. Meselâ,

Ya her A, B'dir, ya her C, D'dir.

Ya her B, H'dir, ya her D, Z'dir.

Birinci sonuç: Ya her A, B'dir ya her B, H'dir, ya da her C, Z'dir.

İkinci sonuç: Ya her A, H'dir, ya her C, D'dir, ya da her D, Z'dir.

d- Her kısım diğer kısımlarla ortak olur. Sonuç bileşimlerin toplamı olarak dört kısımdan meydana gelir. Meselâ,

Ya her A, B'dir, ya her B, C'dir.

Ya her C, A'dır ya her B, D'dir.

Öyleyse ya bazı B'ler, C'dir, ya her A, D'dir, ya her B, A'dır, ya da bazı C'ler, D'dir.

e- İki öncülden birinin her birinde ortak olur ve diğeri de diğerine ortak olur. Bundan da iki sonuç çıkar. Meselâ,

Ya her A, B'dir, ya her C, D'dir.

Ya her D, H'dir, ya her D, A'dır.

Birinci sonuç: Ya her A, B'dir, ya her C, H'dir, ya da her C, A'dır.

İkinci sonuç: Ya bazı B'ler, D'dir, ya her C, A'dır, ya da her D, H'dir.³⁹⁸

³⁹⁵ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 166; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 230/322; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 231/323; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantukîyye*, s. 160/162.

³⁹⁶ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 230/322; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 231/323.

³⁹⁷ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 230-231/322; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 231/323.

Bu beş kısımdan kıyasın dört şeklinde sonuç veren darblar yapılabilir.³⁹⁹ Netice verme şartları, yüklemli iktirânî kıyas kuralları ile aynıdır.⁴⁰⁰

Şekiller şu şekilde meydana gelir:

1- Eğer küçük önermenin cüz'ünde yüklem, büyük önermenin cüz'ünde konu olursa bu birinci şekil kıyas olur.

Her A, ya B'dir, ya da C'dir.

Her C, ya D'dir, ya da H'dir.

Her A, ya B'dir, ya D'dir, ya da H'dir.

2- Eğer orta terim her ikisinin cüz'ünde yüklem vakî olursa ikinci şekil kıyas olur.

Her A, ya B'dir, ya C'dir.

Hiçbir D, ya B, ya da C değildir.

Hiçbir A, D değildir.

3- Eğer, her ikisinin cüz'ünde konu vâkî olursa bu üçüncü şekil kıyas olur.

Her A, ya B, ya da C'dir.

Her A, ya D, ya da H'dir.

Bazı B veya C, ya D'dir, ya da H'dir.

4- Birincinin aksi olursa, yani küçük önermenin cüz'ünde konu, büyük önermenin cüz'ünde yüklem olursa dördüncü şekil kıyas olur.

Her A, ya B, ya da C'dir.

Her D, ya A, ya da H'dir.

Bazı B'ler ya C'dir, ya da H, D'dir.⁴⁰¹

Gelenbevî, *Kıyas Risalesi*'nde dört şekil için şu misâlleri vermektedir:

Birinci Şekil:

Her sayı ya çifttir ya da tekdir.

Her çift sayı, ya çiftin çiftidir veya tekin çiftidir.

Öyleyse, her sayı ya tekdir, ya çiftin çiftidir ya da tekin çiftidir.

³⁹⁸ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 230-231/322-323; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 231-232/323-324.

³⁹⁹ K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 232/324.

⁴⁰⁰ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 160/162; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 161/162.

⁴⁰¹ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 231/323; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 232/324; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 160/162. K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 161/162.

İkinci Şekil:

Bu beyaz ya hayvandır ya cansızdır.

Her cisim ya hayvan değildir ya duyguludur.

Öyleyse bu beyaz ya hayvan değildir ya cisim değildir ya da duyguludur.

Üçüncü Şekil:

Bu beyaz ya cevherdir ya hayvandır.

Her beyaz ya tamdır ya tam değildir.

Öyleyse cevher ya hayvandır ya tamdır ya tam değildir.

Dördüncü Şekil:

Bu beyaz ya cevherdir ya hayvandır.

Her cisim ya siyahtır ya beyazdır.

Öyleyse cevher ya hayvandır ya cisimdir ya da siyahtır.⁴⁰²

3- Orta terim, öncüllerin birinde cüz'i tam, diğerinde cüz'i nâkıstır. Bu kıyas iki öncülün birinin bir tarafının, bitişik şartlı veya ayrık şartlı bir önerme olmasıyla gerçekleşir.⁴⁰³

Bu kıyasların netice vermeleri için de şu iki şart gereklidir:

a- İki ortak cüz'ün dört şekilden biriyle sonuç vererek kıyas te'lifine müsait olmaları,

b- Öncüllerden birinin cüz'ü olan ayrık şartlı önermenin geniş anlamıyla olumlu mâniâtü'l-hulû olması.

Bu kıyasların sonucu genel olarak olumlu olan mâniâtü'l-hulû bir önermedir. Meselâ,

Dâima ya her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur, ya da güneş karanlık olur.

Dâima ya gündüz olur, ya da gece olur.

Öyleyse ya güneş doğmuş olur, ya gece olur, ya da güneş karanlık olur.⁴⁰⁴

⁴⁰² Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 9-10.

⁴⁰³ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 232/324; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 232/324.

⁴⁰⁴ Bingöl, *Gelenbevî*, s. 122-123.

1.2.5. ÖNCÜLLERİ BİTİŞİK ŞARTLI ve YÜKLEMLİ KIYASLAR

Şartlı iktirânî kıyasların üçüncü bölümü yüklemli bir önerme ile bitişik şartlı (muttasıl) bir önermeden meydana gelen kıyaslardır.⁴⁰⁵

Bu kıyaslarda yüklemli öncülün tarafları birer terim olduğu halde, şartlı öncülün tarafları birer önermedir. Bu nedenle bu bölümde ortak cüz' yüklemli öncülün taraflarından biri, şartlı öncülünse taraflarından birinin bir bölümüdür.⁴⁰⁶ Yani ortak cüz, yüklemli önermede tam, şartlı önermede ise nâkıs (eksik)tır.

İslâm mantıkçılarına göre bu tür kıyaslar dört kısımdır.⁴⁰⁷

Bitişik şartlı öncülün küçük önerme veya büyük önerme olmasına göre iki ayrı kıyas ortaya çıkar. Bu iki durum üzerine, yani ortak cüz'ün mukaddemde veya tâlîde bulunmasına göre de bu sayı dörde çıkar.⁴⁰⁸ Şöyle ki,

- 1- Ortaklık bitişik şartlı önermenin tâlîsinde olur. Yani ortak olan kısım (ortak cüz) bitişik şartlı önermenin tâlîsi olur ve yüklemli önerme de büyük öncül olur.
- 2- Bunun aksi yani, yüklemli önermenin küçük öncül, bitişik şartlı önermenin büyük öncül olması hâlidir.
- 3- Ortaklık bitişik şartlı önermenin mukaddemide olur. Yani ortak olan kısım (ortak cüz) bitişik şartlı önermenin mukaddemi olur ve yüklemli önerme de küçük öncül olur.
- 4- Bunun aksi yani, yüklemli önermenin büyük öncül, bitişik şartlı önermenin küçük öncül olması hâlidir.⁴⁰⁹

Burada kıyas yapısına ve insan zihnine en uygun ve en makbul olanı, yüklemli olan öncülün büyük önerme, bitişik şartlı önermenin küçük önerme olduğu ve orta terimin bitişik şartlı önermede tâlî, yüklemli önermede konu olduğu kıyastır.⁴¹⁰

⁴⁰⁵ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 170; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 233/325; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 233/325; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 161/162; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 161/163; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 141; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 140.

⁴⁰⁶ K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 233/325.

⁴⁰⁷ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 233/325; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 233/325; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 161/163.

⁴⁰⁸ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 170; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 233/325; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 233/325; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 161/163.

⁴⁰⁹ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 233-234/325-327; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 233-234/325-327.

⁴¹⁰ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 161/162; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 161/163.

Bu kıyasların sonucu, keyfiyet yönünden kıyasın öncüllerindeki bitişik şartlıya bağlı bitişik şartlı bir önermedir.⁴¹¹ Sonucun mukaddemi bitişik şartlı öncülün mukaddemi olan ifadedir. Tâlîsi ise, yüklemli önerme ile bitişik şartlı öncülün tâlîsinden meydana gelen ifadedir. İslâm dünyasında yetişen mantıkçılar bu ifadeye “telifin sonucu” demişlerdir.⁴¹²

Burada da dört şekil gerçekleşir.⁴¹³

- 1- Eğer orta terim bitişik şartlı önermenin tâlîsinde yüklem, yüklemli önermede konu olursa bu birinci şekil kıyas olur.
- 2- Her ikisinde de yüklem olursa ikinci şekil, kıyastır.
- 3- Şayet orta terim her ikisinde de konu olursa bu da üçüncü şekildir.
- 4- Birincinin aksi olursa yani, orta terim bitişik şartlı önermenin tâlîsinde konu, yüklemli önermede yüklem olursa dördüncü şekildir.⁴¹⁴

Yüklemli kıyaslar arasında geçerli olan şartlar, burada da geçerlidir.⁴¹⁵

Urmevî, “her kısımda ortaklar arasında dört şekil kurulur” diyerek birinci ve üçüncü kısmın birinci şekline ve dördüncü kısmın ikinci şekline, Kazvînî ve Kutbuddin Râzî ise yalnız birinci kısmın birinci şekline birer misâl vermiştir.

Birinci kısımda birinci şeklin misâli:

Her ne zaman C, D olursa, o zaman A, B’dir.

Her B, H’dir.

Her ne zaman C, D olursa, o zaman her A, H’dir.⁴¹⁶

İkinci kısımda birinci şeklin misâli:

Her ne zaman A, B olursa C, D’dir.

Hiçbir E, D değildir.

Her ne zaman A, B olursa, C, E değildir.⁴¹⁷

⁴¹¹ Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, s. 233/325, 235/327.

⁴¹² Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, s. 233/325; K. Râzî, *Levâmiu’l-Esrâr*, s. 233/326; Kazvînî, *er-Risâletü’ş-Şemsiyye*, s. 161/162; K. Râzî, *Tahrîru’l-Kavâidi’l-Mantikiyye*, s. 161/163.

⁴¹³ Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, s. 234/327; K. Râzî, *Levâmiu’l-Esrâr*, s. 234/327; Kazvînî, *er-Risâletü’ş-Şemsiyye*, s. 161/163; K. Râzî, *Tahrîru’l-Kavâidi’l-Mantikiyye*, s. 161/163.

⁴¹⁴ K. Râzî, *Levâmiu’l-Esrâr*, s. 233/325.

⁴¹⁵ Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, s. 233/325; K. Râzî, *Levâmiu’l-Esrâr*, s. 233/326; Kazvînî, *er-Risâletü’ş-Şemsiyye*, s. 161/163; K. Râzî, *Tahrîru’l-Kavâidi’l-Mantikiyye*, s. 161/163.

⁴¹⁶ Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, s. 233/325; K. Râzî, *Levâmiu’l-Esrâr*, s. 233/326; Kazvînî, *er-Risâletü’ş-Şemsiyye*, s. 161/163; K. Râzî, *Tahrîru’l-Kavâidi’l-Mantikiyye*, s. 161/163.

Üçüncü kısımda birinci şeklin misâli:

Hiçbir C, B değildir.

Her ne zaman bazı B'ler, A değilse, bu durumda V, Z'dir.

Her ne zaman her C, A ise, bu durumda V, Z'dir.

Dördüncü kısımda ikinci şeklin misâli:

Her ne zaman her C, B ise, bu durumda V, Z'dir.

Her A, B'dir.

Her ne zaman her C, A ise, bu durumda V, Z'dir.⁴¹⁸

Gelenbevî, Kıyas Risalesi'nde dört şekil için verdiği misâller ise şöyledir:

Birinci Şekil:

Her ne zaman güneş doğarsa âlem aydınlık olur.

Her aydınlık olan hâdistir.

Öyleyse her ne zaman güneş doğarsa âlem hâdistir.

İkinci Şekil:

Her ne zaman güneş doğarsa âlem hâdis olur.

Hiçbir kadîm hâdis değildir.

Öyleyse her ne zaman güneş doğarsa âlem kadîm değildir.

Üçüncü Şekil:

Her ne zaman güneş doğarsa âlem aydınlık olur.

Her âlem mümkündür.

Öyleyse bazen güneş doğarsa aydınlık mümkündür.

Dördüncü şekil:

Her ne zaman güneş doğarsa bu âlem aydınlık olur.

Vâcibu'l-Vücud'un gayrı bu âlemdir.

Öyleyse bazen güneş doğarsa Vâcibu'l-Vücûd'un gayrı aydınlık olur.⁴¹⁹

⁴¹⁷ K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 233/326.

⁴¹⁸ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 234/327-328.

⁴¹⁹ Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 10-11.

1.2.6. ÖNCÜLLERİ AYRIK ŞARTLI ve YÜKLEMLİ KIYASLAR

Şartlı iktirânî kıyasların dördüncü bölümü yüklemli bir önerme ile ayrik şartlı (munfasıl) önermeden meydana gelen kıyastır.⁴²⁰ Mantıkçıların çoğu bu bölümden olan kıyasları iki sınıfta toplamışlardır.⁴²¹

1- Yüklemli önerme sayısı ayrik şartlı önermenin cüz'leri (bölümleri) sayısındadır.

Bu kıyas bir ayrik şartlı önerme ile ayrik şartlıdaki cüz'lerin (bölümlerin) sayısınca yüklemli önermeden meydana gelmiştir.⁴²² Yani, ayrik şartlı önermenin bölümleri yüklemli önermenin bölümlerine eşittir. Dolayısıyla yüklemli öncül, ayrik şartlı öncülün cüz'leri (bölümleri) sayısı kadar hüküm ihtiva etmektedir.

Bu kıyastaki yüklemli önermelerden her biri, ayrik şartlı önermenin cüz'lerinden birine, yani her cüz'ü diğer bir cüz'üne ortakdır. Bu durumda, yüklemli olanların yüklemli olanları aynı (bir) ve yüklemli olanları farklı (çeşitli) olan kıyaslar diye iki kısma ayrılır.⁴²³

a- Yüklemli olanları aynı olan kıyaslar, “kıyas-ı mukassim” adı verilen kıyaslardır.⁴²⁴ Kıyas-ı mukassimde yüklemli önermenin sayısının, ayrik şartlı olanın kısımlarıyla aynı sayıda olması zorunludur. Bu kısımlardan her biri, ayrik şartlı olanın herhangi bir kısmıyla birlikte, yüklemli sonuç veren bir kıyası meydana getirir.⁴²⁵ Sonuç vermesi için, ayrik şartlı öncülün tümel olumlu mâniâtü'l-hulû veya hakîkiyye olması gerekir.⁴²⁶ Meselâ,

Bütün kelimeler, ya isimdir ya fiil'dir ya da harftir.

Bütün isimler lafızdır, bütün fiiller lafızdır, bütün harfler lafızdır.

Bütün kelimeler lafızdır.

⁴²⁰ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 174; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 235/329; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 235/329; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 161/163; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 161/163; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 141; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 141.

⁴²¹ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 235/329; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 235/329; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 161/163; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 161/163.

⁴²² Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 161/163; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 161/163; Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 11; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 124.

⁴²³ K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 161/163-164.

⁴²⁴ K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 161/164.

⁴²⁵ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 235/329; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 235/329.

⁴²⁶ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 295/329; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 236/330; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 161-162/164.

Bu kıyasın yapısı şöyledir:

Bütün C'ler, ya B'dir ya D'dir ya da H'dir.

Bütün B'ler T'dir, bütün D'ler T'dir, bütün H'ler T'dir.

Bütün C'ler T'dir.⁴²⁷

Urmevî'ye göre kıyas-ı mukassimden kıyas şeklleri yapılabilir. Ancak her kıyastaki orta terim diğerinden farklı olmalıdır. Aksi takdirde, yüklemli önermeler ve ayırık şartlının kısımları bakımından, iki önermenin iki tarafı da aynı olur.⁴²⁸

Şekilleri elde etmek için ayırık şartlı öncülü ayırarak, onun bölümleri miktarınca önerme elde etmek gerekir. Yüklemli öncüller bu bölümlerden her biriyle bir araya gelir.

Eğer ayırık şartlı önerme küçük öncül olursa, (yüklemlilerden her biri büyük önerme sayılır.)

* Birinci şekilde; orta terim ayırık şartlının kısımlarının yüklemi ve yüklemli önermelerin konusu olur.

* Dördüncü şekilde; birinci şeklin tersi olur, yani orta terim ayırık şartlının kısımlarının konusu ve yüklemli önermelerin yüklemi olur.

Eğer ayırık şartlı önerme büyük öncül olursa, (yüklemlilerden her biri küçük önerme sayılır.)

* İkinci şekilde; iki öncülün de yüklemi olur, yani ayırık şartlı önermeni ve yüklemli önermenin yüklemi olur.

* Üçüncü şekilde; iki öncülün konusu olur, yani ayırık şartlı önermenin ve yüklemli önermenin yüklemi olur.⁴²⁹

b- Yüklemli öncülün yüklemleri farklı (çeşitli) olan kıyasa da “kıyas-ı gayr-i mukassim” adı verilir.⁴³⁰ Bu kıyaslarda eğer ayırık şartlı öncül mâniâtü'l-hulû olursa, o zaman yüklemli önermelerden her biri ayırık şartlı önermenin parçasıyla birlikte sonuç veren bir kıyası meydana getirir. Eğer sonuçlar, birbiriyle birleşemezse, o zaman bu

⁴²⁷ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 162/164.

⁴²⁸ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 235/329.

⁴²⁹ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 235/323.

⁴³⁰ K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 162/164; Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 11; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 124.

sonuçlardan mâniâtü'l-hulû olan ayırık şartlı bir önermeyi sonuç olarak verir. Eğer bir netice diğeriyle birleşirse, o zaman bu netice sonucun bir parçası olur.⁴³¹

Bu kıyasa şu misâl verilebilir:

Cisimler ya madendir, ya bitki (nebat) dir, ya da hayvandır.

Maden cansızdır, bitki (nebat) hayvandır, hayvan duyguludur.

O halde cisimler ya cansızdır, ya hayvandır, ya da duyguludur.⁴³²

Bu kıyasın yapısı şöyledir:

Her A, ya B'dir, ya C'dir, ya D'dir

Her B, E'dir, C, F'dir, D, H'dir.

Her A, ya E'dir, ya F'dir, ya H'dir.⁴³³

Gelenbevî, “kıyas-ı mukassim” ve “kıyas-ı gayri mukassim” için dört şekilden şu misâlleri vermektedir:

Kıyas-ı Mukassim:

Birinci şekil:

Kelime ya isimdir ya fiildir ya harftir.

Her isim lafızdır, her fiil lafızdır, her harf lafızdır.

Öyleyse kelime lafızdır.

İkinci şekil:

Söz (kelâm) ya haber kipidir ya dilek kipidir.

Halbuki kelime haber kipi değildir, kelime dilek kipi değildir.

Öyleyse söz kelime değildir.

Üçüncü şekil:

Cisim ya basittir, ya bileşiktir.

Halbuki birinci bölüm açısından her cisim cevherdir, ikinci bölüm açısından her cisim cevherdir.⁴³⁴

Öyleyse her basit yahut her bileşik cevherdir.

⁴³¹ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 236/331.

⁴³² Öner, *Klasik Mantık*, s. 129-131; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 53.

⁴³³ K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 162/164.

⁴³⁴ “Birinci bölüm”den kastedilen ayırık şartlının birinci kısmı (cisim basittir). “İkinci bölüm”den kastedilen de ayırık şartlının ikinci kısmı (cisim bileşiktir)dir.

Dördüncü şekil:

Her beyaz ya cisimdir ya cansız varlıktır.

Halbuki cevher birici bölüm açısından beyazdır, cevher ikinci bölüm açısından yine beyazdır.

Öyleyse cisim yahut cansız varlık cevherdir.⁴³⁵

Kıyas-ı Munfasılî:**Birinci şekil:**

Sayı ya çifttir ya tektir.

Her çift sayı iki eşit kısma bölünür, her tek sayı ikiş eşit kısma bölünmez,

Öyleyse sayı ya iki eşit kısma bölünür ya iki eşit kısma bölünmez.

İkinci şekil:

Söz ya haber kipidir ya dilek kipidir.

Halbuki doğru ve yanlış ihtimali olmayan haber kipi değildir, doğru ve yanlış ihtimali olan dilek kipi değildir.

Öyleyse söz, ya doğru ve yanlış ihtimâli olamayan değildir ya da doğru ve yanlış ihtimali olan değildir.

Üçüncü şekil:

Her cevher ya cisimdir ya basittir.

Halbuki bazı cevherler hayvandır, bazı cevherler cansızdır.

Öyleyse cisim yahut basit, ya hayvandır ya cansızdır.

Dördüncü şekil:

Her hayvan ya akıllıdır ya duyguludur.

Anadolulu birinci bölüm açısından hayvandır, zenci ikinci bölüm açısından (yine) hayvandır.

Öyleyse ya akıllı Anadoluludur ya duygulu zencidir.⁴³⁶

2- Yüklemlî önerme sayısı ayırık şartlı önermenin cüz'leri (bölümleri) sayısından azdır.⁴³⁷

⁴³⁵ Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 12-13.

⁴³⁶ Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 12-13.

⁴³⁷ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 236/331; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 236/331; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 161/163; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 162/164.

Farzedelim ki, yüklemlî öncül bir tane ve ayrık şartlı öncül iki kısımdan meydana gelmektedir ve kendisi de mâniâtü'l-hulû'dur. Bu durumda yüklemlî önerme ayrık şartlı önermenin cüz'lerinden biri ile ortak olur. Burada ortak cüz'ün dışında kalan kısım ortak cüz'le birlikte neticeyi meydana getirir.⁴³⁸

Ya bütün üçler tekdir, ya bütün dörtler çifttir.

Ya da bütün çiftler iki eşit parçaya bölünür.

Öyleyse ya bütün üçler tekdir ya da bütün çiftler iki eşit parçaya bölünür.

Bu kıyasın yapısı şöyledir:

Ya bütün A'lar, T'dir. ya bütün C'ler, B'dir.

Ya da bütün B'ler, D'dir.

Öyleyse, ya bütün A'lar, T'dir ya da bütün C'ler, D'dir.⁴³⁹

Gelenbevî bu bölümdeki kıyaslar için dört şekilden şu misâlleri verir:

Birinci şekil:

Her sayı ya çifttir ya tektir.

Her çift sayı iki eşit kısma bölünür.

Öyleyse her sayı ya tektir ya iki eşit kısma bölünür.

İkinci şekil:

Her beyaz ya hayvandır ya cansızdır.

Halbuki basit cisim hayvan değildir.

Öyleyse her beyaz ya cansızdır yahut basit cisim değildir.

Üçüncü şekil:

Beyaz ya hayvandır ya eşektir.

Halbuki beyaz duyguludur.

Öyleyse ya hayvan duyguludur ya eşek duyguludur.

Dördüncü şekil:

Her sayı ya çifttir ya tektir.

Halbuki bazı nicelik sayıdır.

Öyleyse her çift ve her tek bazı niceliktir.⁴⁴⁰

⁴³⁸ Kazvîni, *er-Risâletü 'ş-Şemsiyye*, s. 161/163; K. Râzî, *Tahrîru 'l-Kavâidi 'l-Mantukîyye*, s. 162/164.

⁴³⁹ Kazvîni, *er-Risâletü 'ş-Şemsiyye*, s. 161/163.

Kutbuddin Râzî, Kazvînî'nin, "Yüklemli önerme ya ayrık şartlının cüz'leri sayısındadır, yahut ondan azdır" görüşünden farklı olarak "Yüklemli öncülün sayısının ayrık şartlının cüz'lerinden daha fazla olması câizdir" görüşündedir. Bu üçüncü durumu, "Bu taksim ayrık şartlının cüz'lerinden fazla olmasına mani (engel) değildir"⁴⁴¹ diyerek dile getirir. Ancak bununla ilgili bir açıklama yapmaz. Bu konuda en geniş açıklamayı Urmevî yapar. O, "Yüklemli öncül ayrık şartlı öncülün cüz'lerinden fazla olursa, o zaman kaçınılmaz olarak iki yüklemli önermenin parçası ortak olur ve bu ikisinden her biriyle ortaklığına göre ve her ikisiyle ortaklığına göre sonuç verir"⁴⁴² der.

⁴⁴⁰ Dördüncü şekil için bu misâl Risâlenin kenarında bulunan haşiyede verilmektedir. Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 13.

⁴⁴¹ K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 161/163.

⁴⁴² Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 236/331 vd.

1.2.7. ÖNCÜLLERİ BİTİŞİK ŞARTLI ve AYRIK ŞARTLI KIYASLAR

Şartlı ve iktirânî kıyasların beşinci ve son bölümü bir öncülü bitişik şartlı diğeri ayrik şartlı önermelerden meydana gelen kıyaslardır.⁴⁴³

Orta terimin öncüllerde cüz'i tam veya cüz'-i-nâkıs olmasına göre bu kıyasların da, üç çeşidi vardır.⁴⁴⁴ Bunların her biri bitişik şartlı öncülün büyük önerme ve küçük önerme olabilmesine bağlı olarak iki kısma ayrılır.⁴⁴⁵ Bunlardan tabîî (uygun) olanı bitişik şartlı önermenin küçük öncül, ayrik şartlı öncülün olumlu ve büyük önerme olmasıdır.⁴⁴⁶

1- Orta terim, her ikisinde de cüz'-i tam olur.⁴⁴⁷ Yani her iki öncülde de tam bir ortaklık vardır.

Ayrik şartlı önermenin mukaddemi tâlisinden ayırt edilemez. Diğer bir ifadeyle ayrik şartlı öncülde, ortak cüz'ün mukaddem veya tâlide olması durumu değiştirmez ve bu değişikliğe bağlı olarak farklı bir kıyastan söz edilemez. Bu nedenle bitişik şartlı önermenin mukaddemiyle tâlisindeki ortaklığa bakılır.

Bitişik şartlı önerme küçük öncül yapılırsa; birinci şekil ikinci şekilden, üçüncü şekil de dördüncü şekilden ayırt edilemez. Bitişik şartlı önerme büyük öncül yapılırsa; birinci şekil üçüncü şekilden, ikinci şekil dördüncü şekilden ayırt edilemez. Çünkü doğal olarak bitişik şartlı önermenin cüz'lerinin bazısı bazısından ayırlamaz.⁴⁴⁸

Bu kısımdaki kıyasların sonuç vermesi, iki öncülün birinin olumlu ve öncüllerden birinin tümel olmasının yanı sıra bitişik şartlı önermenin olumlu olmasına bağlıdır.⁴⁴⁹

⁴⁴³ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 175; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 239/334; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 239/334; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 162/164; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 162/164; Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 14.

⁴⁴⁴ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 239/334; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 239/334; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 162/164.

⁴⁴⁵ Kazvîni ise, sadece birinci kısmın iki sınıfını zikretmekle yetinmiştir. (Bkz. *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 162/164) K. Râzî, Kazvîni'nin ilk iki kısmı zikrederek kısaltma yaptığını söyler. (Bkz. *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 162/164).

⁴⁴⁶ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 162/164; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 162/165.

⁴⁴⁷ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 175; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 239/334; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 239/334; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 162/164; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 162/164.

⁴⁴⁸ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 174-175; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 239/334; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 239/334.

⁴⁴⁹ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 239/334.

Ayrık şartlı öncülün hakîkiyye, mâniâtu'l-cem veya mâniâtu'l-hulû olması da kıyasın teşkiline etki eden bir husustur.

a- Ayrık şartlı öncülü hakîkiyye olan kıyas şu şekilde meydana gelir:

Her ne zaman A, B olursa C, D'dir.

Her ne zaman C, D olursa ya, H'dir, ya Z'dir.

Her ne zaman A, B olursa, ya H'dir, ya Z'dir.

b- Ayrık şartlı öncülü mâniâtu'l-cem olan kıyas şu şekilde meydana gelir:

Her ne zaman A, B olursa, C, D'dir.

Dâimâ ya C, D'dir, ya da H, Z'dir.

Dâimâ ya A, B'dir veya H, Z'dir.

A B nin doğruluğu C D nin doğruluğunu gerektirdiğinden C D de H Z ile birlikte doğru olmadığından A B, H Z ile birlikte doğru olamaz.

c- Ayrık şartlı öncül mâniâtu'l-hulû olan kıyas şu şekilde meydana gelir:

Her ne zaman A, B olursa C, D'dir.

Dâimâ ya C, D olur ya da H, Z olur.

Bazen A, B olmazsa H, Z'dir.

A B nin gerçekleşmesi hâlinde C D gerçekleşir. C D ile H Z arasında ise zıtlık vardır. Bu nedenle C D nin sebebi olan A B ile C D nin zıddı olan H Z arasında da bir zıtlık olacaktır.⁴⁵⁰

Sonucun tikel olması ayırık şartlı öncülün şıklarının bazen birlikte doğru olabilmesindendir. Çünkü ayırık şartlı öncül mâniâtu'l-hulû'dur. Bahsedilen husus bu tür önermelerin özelliğidir.

2- Orta terim, her ikisinde de cüz'-i nâkıs olur.⁴⁵¹ Yani her iki öncülde de tam olmayan (eksik) bir ortaklık vardır.

Kutbuddin Râzî, bu kıyasları *Levâmiu'l-Esrâr*'da on altı bölüme ayırmaktadır. Şöyle ki; ayırık şartlı öncül ya mâniâtu'l-hulû, ya da mâniâtu'l-cem olur. Bunlar da ya

⁴⁵⁰ Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 162/164; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantukîyye*, s. 162/165. Kazvînî yalnız mâniâtu'l-hulû'ya misâl vermiş, K. Râzî ise mâniâtu'l-hulû ve mâniâtu'l-cem'e misâl vermiş, hakîkiyye'ye ise misâl vermemiştir. Hakîkiyye'ye ait misâl kendimize aittir.

⁴⁵¹ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 177; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 241/338; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 241/338; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantukîyye*, s. 162/164.

olumlu ya da olumsuz olur. Böylece dört kısım elde edilir. Bu dört kısımdaki bitişik şartlı önerme, ya küçük öncül ya da büyük öncül olur ve kısım sayısı sekize çıkar. Bu sekiz kısımda da, ortak cüz ya tâlîde ya da mukaddemde gerçekleşir. Bunun sonucunda kısım sayısı on altıya ulaşmış olur. Bu kısımların her birinde dört şekil gerçekleşir.⁴⁵²

Bu bölümde bitişik ve ayrık şartlı önermenin ortak olmayan cüz'lerinin birleşimi sonucunda iki çeşit netice elde edilir. Bu sonuçlar: Bitişik şartlı bir önerme ve ayrık şartlı bir önermedir.⁴⁵³

Kutbuddin Râzî, ayrık şartlı öncülün hakîkiyye olması durumuna *Şemsiyye* şerhi olan *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*'de şu misâli vermektedir.

Her ne zaman A, B olursa her C, D'dir.

Dâimâ ya her D, H'dir veya H, Z'dir.

Her ne zaman A, B olursa, ya her C, H'dir, veya H, Z'dir.⁴⁵⁴

3- Orta terim, iki tarafın birinde cüz'-i tam, diğerinde cüz'-i nâkıs olur.⁴⁵⁵

Yani öncüllerden biriyle tam bir ortaklık, diğeriyle tam olmayan (eksik) bir ortaklık vardır. Bu bölümde orta terim ya bitişik şartlı önermede ya da ayrık şartlı önermede tam olur.⁴⁵⁶

Eğer tam olan kısım bitişik şartlıdan meydana gelmekteyse, onun hükmü yüklemli ve ayrık şartlı önermelerden meydana gelen kıyaslardaki gibidir. Bitişik şartlı önerme yüklemli öncül yerinde olur. Netice ise ayrık şartlıdır.

Her ne zaman A, B olursa, C, D'dir.

Dâimâ C, D olursa, F, Z'dir ya da H, T'dir.

Dâimâ ya A, B olursa V, Z'dir ya da C, D'dir.

Eğer tam olan kısım ayrık şartlıdan meydana gelmekteyse, onun hükmü yüklemli ve bitişik şartlı önermelerden meydana gelen kıyaslardaki gibidir. Ayrık şartlı önerme yüklemli öncül yerinde olur. Netice ise bitişik şartlıdır.

⁴⁵² K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 241/338.

⁴⁵³ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 241/338; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 241/338.

⁴⁵⁴ K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 162-163/165.

⁴⁵⁵ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 242/339; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 243/339; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 162/164.

⁴⁵⁶ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 242/339; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 242/339.

Her ne zaman A, B olursa ya C, D'dir, ya H, Z'dir.

Dâimâ ya H, Z'dir veya C, T'dir.

Her ne zaman A, B olursa dâimâ C, D ise H, T'dir.⁴⁵⁷

Urmevî, beş bölümden meydana gelen şartlı iktirânî kıyasların sonuna “Şartlı kıyaslardan yüklemli sonuç çıkarma” başlığı altında bir bölüm daha eklemiş, burada şartlı iktirânî kıyaslardan nasıl yüklemli sonuç elde edildiğini ve netice vermesinin hangi şartlara bağlı olduğunu misâllerle birlikte sekiz bölüm (veche) hâlinde incelemiştir.⁴⁵⁸

⁴⁵⁷ K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 242/339.

⁴⁵⁸ Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 242-243/339-341; ayrıca bkz. K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 242-244/339-342.

2. İSTİSNÂÎ (SEÇMELİ) KIYASLAR

Daha önce kıyasın bölümleri bahsinde açıkladığımız üzere, eğer kıyasın neticesi veya neticesinin nakîzi (çelişgi) öncüllerde hem maddeten (bil-kuvve) hem de sûreten (bil-fiil) mevcutsa yani kıyasın sonucu veya sonucunun karşıt hâli öncüllerde hem anlam bakımından hem de şeklen bulunuyorsa bu tür kıyaslara istisnâî (seçmeli)⁴⁵⁹ kıyas denilmektedir.⁴⁶⁰

İslâm mantıkçılarına göre, istisnâî kıyasta sonucun kendisinin veya karşıtının öncüllerde mevcut olması bilfiil olmalıdır, bilkuvve mevcut olması yeterli değildir.

Kutbuddin Râzî, Şemsiyye Şerhinde bu konuyu şöyle açıklıyor:

“Sonucun kendisi veya nakîzinin öncüllerde mevcut olması, ya onun öncüllerden biri olmasını gerektirir ki, bu muhaldir. Çünkü bu takdirde bir şeyin kendisiyle veya nakîziyle isbâtı gerekir. Yahut onun öncüllerden birinin bir bölümü olmasını gerektirir, onun bir bölümü bulunduğu öncül de önermedir. Öyleyse istisnâî kıyas, birisi şartlı diğeri ‘vâdia’ veya ‘râfia’ olan iki öncülden mürekkep bir kıyastır”.⁴⁶¹

Kıyasta, neticenin veya çelişginin bi’l-fiil zikredilmesinden maksat, onun iki tarafının veya çelişginin iki tarafının sonuçtaki düzende (tertib) yer almasıdır.

İstisnâî kıyasta sonucun öncüllerde şekil olarak bulunuyor olması öncüllerden birinin sonuçtan farksız olduğu anlamına gelmemektedir. Böyle bir durum eski mantıkçıların “müsadere ale’l-matlûb” dedikleri şey, yani isbât edilecek hükmün isbât edilmiş bir hüküm gibi alınması demek olacağından anlamsızdır.⁴⁶² O halde sonucun öncüllerde şekil olarak da bulunması demek, öncüllerden birinin bir bölümü olarak bulunması demektir. Bu da öncüllerden birinin şartlı bir önerme olmasını gerektirir.

⁴⁵⁹ Bu tip kıyaslarda, birinci öncülü teşkil eden şartlı önermenin taraflarından birisi tercih veya kabul edilip ikinci öncül yapılır. Bu işleme İslâm mantıkçıları “istisnâ etmek” demişlerdir.

⁴⁶⁰ Bkz. Ebherî, *Keşfu’l-Hakâik*, s. 122; Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, s. 182/254; K. Râzî, *Levâmiu’l-Esrâr*, s. 182/254; Kazvînî, *er-Risâletü’ş-Şemsiyye*, s. 140/132; K. Râzî, *Tahrîru’l-Kavâidi’l-Mantıkiyye*, s. 140/132; Taftazânî, *Tehzîbu’l-Mantık*, s. 122; el-Habîsî, *eş-Şerh ale’t-Tehzîb*, s. 122; Fenârî, *Şerh-i Îsâgûcî*, s. 20, 23; Ahderî, *es-Süllem*, s. 125; el-Mevlî, *eş-Şerh ale’s-Süllem*, s. 125; Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, s. 111; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ Îsâgûcî*, s. 53; *Kıyâs Risâlesi*, s. 73; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 98. Ayrıca bkz. A. Cevdet, *Mî’yâr-ı Sedâd*, s. 62; Ali Sedâd, *Mizânu’l-Ukûl*, s. 73; İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 222; Öner, *Türkiyede İlim ve Mantık*, s. 36; *Klasik Mantık*, s. 107, 132; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 141, 167-168; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 19, 55.

⁴⁶¹ Bkz. K. Râzî, *Tahrîru’l-Kavâidi’l-Mantıkiyye*, s. 163/165-166. Seçmeli kıyaslarda, istisnâî öncül, şartlı öncülün mukaddem veya tâlisinden birinin aynı olması halinde ‘vâdia’; seçmeli öncül, mukaddem veya tâlîden birinin karşıtlarının olması halinde ‘rafia’ adını alır. (Bkz. Bingöl, *Gelenbevî*, s. 99, 171, 172)

⁴⁶² Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 280. Geniş bilgi için bkz. s. 280-282.

Çünkü, bölümlerinden biri bir hüküm olarak alınabilecek öncül, ancak şartlı öncül olabilir.⁴⁶³

İstisnâî kıyaslar iki öncülden meydana gelmektedir. Öncüllerin biri şartlı önerme, diğeri yüklemli önermedir.⁴⁶⁴

İstisnâî kıyasın birinci öncülü dâimâ şartlı olması gerekir. Bu nedenle ona “şartlı öncül” denir. İkinci öncülü ise genellikle “lakin”, “ancak”, “yahut” ve “halbuki” diye başlayan bir seçmeli önermedir, buna da “seçmeli öncül” denir.⁴⁶⁵

Şartlı önerme, neticeyi içinde bulundurur ve iki parçadan meydana gelir. İlkine “mukaddem”, sonrakine “tâlî” denir.⁴⁶⁶

Yüklemli önerme, şartlı önermenin iki tarafından biri (mukaddem veya tâlî) olarak yer alır ve bu iki taraftan birini ya vaz’ eder (olumlar/onaylar) veya ref’ eder (olumluluğu kaldırır/reddeder). Böylelikle diğ er cüz’ün (tarafın) vaz’ını veya ref’ini gerektirir.⁴⁶⁷

Birinci öncülü şartlı önerme, ikinci öncülü yüklemli önerme olan bu tip kıyasların sonuçları da yüklemli olur.⁴⁶⁸

Tanımdan da anlaşılacağı gibi, istisnâî kıyas ikiye ayrılır. Zîrâ istisnâî kıyasta öncüller ya sonucun aynını, ya da nakîzini ihtiva eder:

1- Eğer öncüllerde sonucun aynı münderic olursa yani bizzat kendisi bulunuyorsa, buna “istisnâ-i müstakim” (doğru seçmeli) denir. Burada istisnâî olan öncüle, şartlı öncülün bir cüz’ünü (mukaddem veya tâlîsini) aynen koyduğu ve isbât ettiği için “vâzıa” adı verilir.⁴⁶⁹ Meselâ,

⁴⁶³ Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 55.

⁴⁶⁴ Bkz. Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 179 Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 245/343; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 245/343; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 163/165; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 164/343; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 142; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 122; Ahderî, *es-Süllem*, s. 125; el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 125. Ayrıca bkz. A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 63; Ali Sedâd, *Mîzânu'l-Ukûl*, s. 74; Öner, *Türkiyede İlim ve Mantık*, s. 36; *Klasik Mantık*, s. 107, 132; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 100)

⁴⁶⁵ A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 63; Ali Sedâd, *Mîzânu'l-Ukûl*, s. 74. Öner, *Türkiyede İlim ve Mantık*, s. 36; *Klasik Mantık*, s. 107, 132; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 100.

⁴⁶⁶ İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 224.

⁴⁶⁷ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 163/165; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 163/166.

⁴⁶⁸ Öner, *Klasik Mantık*, s. 135.

⁴⁶⁹ Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 14; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 99; A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 62-63; Ali Sedâd, *Mîzânu'l-Ukûl*, s. 73; İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 225; Öner, *Türkiyede İlim ve Mantık*, s. 36; *Klasik Mantık*, s. 132.

Eğer bu şey cisimse yer kaplamaktadır.

Lakin o cisimdir.

Öyleyse o yer kaplamaktadır.⁴⁷⁰

Bu kıyastaki, “o yer kaplamaktadır” önermesi, hem anlam hem de şekil bakımından birinci öncülde bulunmaktadır.

Bu kıyasın yapısı şöyledir:

Her ne zaman A, B ise C, D’dir.

Fakat A, B’dir.

O halde C, D’dir.⁴⁷¹

2- Eğer öncüllerde sonucun nakîzi/çelişği münderic olursa yani karşıt hâli bulunuyorsa buna da “istisnâ-i gayri müstakim” (dolaşık seçmeli) kıyas denir. Burada istisnâî olan öncüle, şartlı öncülün bir cüz’ünü (mukaddem veya tâlîsini) yanlışladığı ve olumsuz kıldığı için “**rafia**” adı verilir.⁴⁷² Meselâ,

Eğer bu şey cisimse yer kaplamaktadır.

Lakin o yer kaplayıcı değildir.

Öyleyse o cisim değildir.⁴⁷³

Bu kıyasta, sonucun çelişği olan “o cisimdir” önermesi, birinci öncülde hem anlam hem de şekil bakımından vardır.

Bu kıyasın yapısı şöyledir:

Dâimâ ya A, B’dir ya da C’dir.

Fakat, A, B’dir.

O halde C’, D’ değildir.⁴⁷⁴

İstisnâî kıyasların bu tasnifi İslâm mantıkçılarında bulunmakla birlikte, “müstakim” ve “gayr-i müstakim” terimleri, Ebherî, Urmevî, Kazvînî ve Taftazânî’nin

⁴⁷⁰ Kazvînî, *er-Risâletü’ş-Şemsiyye*, s. 140/132; K. Râzî, *Tahrîru’l-Kavâidi’l-Mantıkıyye*, s. 140/132.

⁴⁷¹ Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, s. 182/254; K. Râzî, *Levâmiu’l-Esrâr*, s. 182/254.

⁴⁷² Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 14; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 99; A. Cevdet, *Mî’yâr-ı Sedâd*, s. 62-63; Ali Sedâd, *Mizânü’l-Ukûl*, s. 73; İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 225; Öner, *Türkiyede İlim ve Mantık*, s. 36; *Klasik Mantık*, s. 132.

⁴⁷³ Kazvînî, *er-Risâletü’ş-Şemsiyye*, s. 140/132; K. Râzî, *Tahrîru’l-Kavâidi’l-Mantıkıyye*, s. 140/132.

⁴⁷⁴ Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, s. 182/254; K. Râzî, *Levâmiu’l-Esrâr*, s. 182/254.

teliflerinde, Kutbuddin Râzî ve Habîsî'nin şerhlerinde yoktur.⁴⁷⁵ Kazvîni, öncüllerden birinin şartlı önerme diğerinin “vadi” veya “rafia” olacağını belirtmekle yetinmiştir.⁴⁷⁶

İslâm mantıkçıları bu kıyasların netice vermesi için şu kurallara uyulması gerektiğini belirtmişlerdir:

- 1- Şartlı olan öncül, olumlu olmalıdır.
- 2- Şartlı öncül, bitişik şartlı ise, lüzûmiyye, ayrık şartlı ise, inâdiyye olmalıdır.⁴⁷⁷
- 3- İki öncülün vakit ve durumları yönünden hükümleri birleşmiyor ise, öncüllerden birinin yani, ya şartlının ya da seçmelinin tümel olması gerekir.
- 4- Eğer iki öncülün vakit ve durumları itibariyle hükümleri birleşiyor ise, bir önceki şarta gerek kalmadan istisnâî kıyas yine netice verir.⁴⁷⁸

Ebherî, Urmevî, Kazvîni, Taftazânî, ve diğer İslâm mantıkçıları kıyas konusunu işlerken ilk önce iktirânî kıyasları ele almışlardır.⁴⁷⁹ Bununla beraber Gelenbevî gibi bazı mantıkçılar, istisnâî kıyasların iktirânî kıyaslardan önce olması gerektiği görüşünü savunmuştur. Çünkü istisnâî kıyasların bütün kısımlarında sonuç açıktır. Halbuki, iktirânî kıyasların birinci şekli hariç, diğerlerinde neticenin doğruluğu hulf yolu, döndürme (aks) ve iftirâz (farzetme) ile isbâta muhtaçtır.⁴⁸⁰

⁴⁷⁵ Bkz. Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 179-181; *İsâğûcî*, s. 6 vd.; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 245-246/343-345; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 245-246/343-345; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 163/165; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 163-164/165-166; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 142-143; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 142-144.

⁴⁷⁶ Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 163/165.

⁴⁷⁷ Lüzûmiyye (Gerekli): ‘Mukaddem’ ile ‘tâlî’ arasında nedenlik gibi belli bir bağ bulunan bitişik şartlı önermelerdir. Bunlarda da ya mukaddem tâlinin veya tâlî mukaddemin nedenidir; veyahut her ikisi aynı nedenin esiri olurlar. Meselâ,

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur önermesinde, mukaddem tâlî'nin nedenidir.

Her ne zaman gündüz olursa güneş doğmuş bulunur önermesinde ise, tâlî mukaddemin nedenidir.

Her ne zaman gündüz olursa etraf aydınlanır önermesinde, mukaddem ve tâlî aynı nedenin, yani güneşin doğmuş olmasının eseridirler.

İnâdiyye (Gerekli): Eğer bir ayrık şartlı önermede mukaddemi ile tâlisinin karşıt hali (nakîzi) birbirine nedenlik gibi bir bağla bağlı iseler veya her ikisi aynı nedenin eseri iseler bunlara gerekli denilir. Meselâ, *Ya güneş doğmuştur yahut gece mevcuttur* önermesinde mukaddem olan *güneş doğmuştur* tâlinin karşıt hali olan *gece mevcut değildir* in nedenidir.

Ya etraf aydınlıktır veya gece mevcuttur önermesinde ise, mukaddem olan *etraf aydınlıktır* ile tâlinin karşıt hali olan *gece mevcut değildir* aynı bir nedenin, yani güneşin doğmuş olmasının eseridirler. (Bkz. Öner, *Klasik Mantık*, s. 58-60; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 74-75)

⁴⁷⁸ Bkz. : Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 179; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 245/343; K. Râzî, *Levâbiu'l-Esrâr*, s. 245/343-344; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 163/165; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 163/166. Ayrıca bkz. Öner, *Türkiyede İlim ve Mantık*, 36; *Klasik Mantık*, s. 133; Bingöl, *Gelenbevî*, 100; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 55.

⁴⁷⁹ Bk: Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 127 vd. *İsâğûcî*, s. 5 vd.; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 182/254 vd.; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 140/132 vd., Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 122 vd.

⁴⁸⁰ Bingöl, *Gelenbevî*, s. 100, 145.

2.1. İSTİSNÂÎ (SEÇMELİ) KIYASIN ÇEŞİTLERİ

İstisnâî kıyasın birinci öncülü kıyasın tipini tayin eder. Şartlı öncül ya bitişik şartlı önermeden veya ayrık şartlı önermeden yapılır. Birinci öncülün bitişik veya ayrık şartlı olmasına göre de istisnâî kıyas ikiye ayrılır.

- 1- Bitişik şartlı öncülle yapılan istisnâî kıyaslar
- 2- Ayrık şartlı öncülle yapılan istisnâî kıyaslar diye ikiye ayrılır.⁴⁸¹

İstisnâî kıyas bitişik şartlı bir önermeden yapılmışsa, bir ihtimal olarak belirtilmiş şartlı önermedeki belirsizliği ortadan kaldırmak şeklinde bir zihin faaliyetidir. Ayrık şartlı bir önermeden yapılmışsa, birbiriyle çelişik veya zıt iki şeyden biri hakkında bilgi vererek diğerinin durumunu belirlemek için yapılan zihin faaliyetidir.⁴⁸²

Fârâbî'nin “şartlı kıyaslar” olarak ele aldığı kıyaslar istisnâî kıyaslara tekâbül etmektedir.⁴⁸³ O'na göre istisnâî kıyaslar iki öncülden meydana gelmektedir. Büyük öncül şartlı önerme, küçük öncül yüklemli önermedir. Şartlı öncül iki sözden yapılmıştır. Bu iki söz birbirine bir şartla bağlanmışlardır. Yani şart bildiren kelime ikinci sözün birinci sözle birleştirilmesini tazammum etmektedir.⁴⁸⁴

Şartlı öncülün birinci sözüne “önde gelen hüküm” (mukaddem), ikinci sözüne “arkadan gelen hüküm” (tâlî) denir. İki öncülden zarûrî olarak çıkan hüküm ise yüklemli bir hükümdür ve kendisine bırakma gösteren kelime bağlanmışdır. Bu da aynen şartlı kıyastaki büyük öncülün parçalarından biridir ve adına “bırakılan/alıkonan” (istisnâ) denir. Ya önde gelen hüküm ya da arkadan gelen hüküm bırakılır.⁴⁸⁵

Fârâbî, bu kıyaslarda, bir şartlı ve bir yüklemli öncülden meydana gelen kıyasları ele almakta ve sınıflamaktadır⁴⁸⁶.

Fârâbî, istisnâî kıyasları, şartlı önerme çeşitlerine göre iki kısma ayırmaktadır.

- 1- Şartlı öncülü muttasıl şartlı önermeden meydana gelen istisnâî kıyaslar.
- 2- Şartlı öncülü munfasıl şartlı önermeden meydana gelen istisnâî kıyaslar.⁴⁸⁷

⁴⁸¹ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 179; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 164/167; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 245/344; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 164/167 vd.; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 142.

⁴⁸² Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 55.

⁴⁸³ Fârâbî'nin şartlı kıyaslarını bundan sonraki bölümde istisnâî kıyaslar olarak zikredeceğiz.

⁴⁸⁴ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. 66/105-106; *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 31.

⁴⁸⁵ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. 66/106; *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 31.

⁴⁸⁶ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. 66/105 vd.; *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 31.

İbn Sînâ'ya göre istisnâî kıyaslar da diğer kıyaslar gibi iki öncülünden meydana gelir. Bu kıyaslarda öncüllerin biri şartlı önerme, diğeri de yüklemli (istisnâî) bir önermedir.

Yüklemli öncül şartlı önermenin iki tarafından (mukaddem veya tâlî) birini ya vaz' eder (olumlar/onaylar) veya ref' eder (olumsuzlar/reddeder). Böylelikle diğer cüz'ün vaz'ını veya ref'ini gerektirir.

Yüklemli öncül, şartlı öncülün mukaddem veya tâlîsinin ya aynen tekrar edilmesinden veya çelişiginden meydana gelir.

Bu kıyas istisnâ edilmeyen diğeri parçasını veya karşıtını sonuç olarak verir.⁴⁸⁸

İbn Sînâ, Fârâbî'de olduğı gibi istisnâî kıyasları şartlı önerme çeşitlerine göre iki kısma ayırmaktadır.

1- Bitişik şartlı öncüllerden yapılan istisnâî kıyaslar.

2- Ayrık şartlı öncüllerden yapılan istisnâî kıyaslar.⁴⁸⁹

Gazâlî kıyası temelde üç kısma ayırıyor ve bunları üç nemat olarak isimlendiriyordu. Bunlar şunlardır:

1- Birinci nemat (Mîzân-ı Teâdül) : Yüklemli iktirânî kıyas.

2- İkinci nemat (Mîzân-ı Telâzüm) : Muttasıl (Bitişik) şartlı istisnâî kıyas.

3- Üçüncü nemat (Mizanı-ı Teânüd) : Munfasıl (Ayrık) şartlı istisnâî kıyas.⁴⁹⁰

1- Mîzân-ı Teâdül: Gazâlî'nin mîzân-ı teâdül dediğı kıyas, klasik mantıktaki iktirânî kıyasa karşılık gelmektedir.

2- Mîzân-ı Telâzüm: Bu isimlendirme klasik mantıkta bitişik şartlı önermelerle yapılan istisnâî kıyasa karşılık gelmektedir. Bu kıyas şeklinin öncüllerinden biri bitişik şartlı diğeri ise yüklemli meydana gelir.

⁴⁸⁷ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağır*, s. 66-69/105-108; *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 31.

⁴⁸⁸ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, neşredeninin önsözü, s. 14; *eş-Şifa'*, IV, s. 106, 389-390; *el-İşârât ve't-Tenbihât*, s. 448, *en-Necât*, s. 50.

⁴⁸⁹ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 390; *el-İşârât ve't-Tenbihât*, s. 448-451; *en-Necât*, s. 50-51; *el-Mûcezz fi'l-Mantık*, s. 159; *Uyûnu'l-Hikme*, s. 72.

⁴⁹⁰ Gazâlî, *el-Kıstâsu'l-Mustakîm*, s. 26. Ayrıca bkz. Çapak, *Gazâlî*, 133, 138-139, 142-143; "Gazâlî'ye Göre Kıyas Şekilleri", s. 235; Durusoy, "Gazâlî'de Mantık", s. 312.

3- Mîzân-ı Teânüd: Gazâlî, bu ifadeyi ayırık şartlı önermelerle yapılan istisnâî kıyaslar için kullanmaktadır. Bu kıyas, büyük öncülü ayırık şartlı önermeden meydana gelen kıyastır.⁴⁹¹

Gazâlî'nin, "ikinci ve üçüncü nemat" veya "mîzân-ı telâzüm" ve "mîzân-ı teânüd" olarak isimlendirdiği kıyaslar istisnâî kıyasların iki kısmına yani bitişik şartlı ve ayırık şartlı öncülle yapılan istisnâî kıyaslara tekâbül etmekteydi. Dolayısıyla istisnâî kıyaslar bitişik şartlı ve ayırık şartlı kıyaslar olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.

⁴⁹¹ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [38, 40, 42] 49, 53, 56; *Mihakku'n-Nazar*, s. [94-98] 91-94; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 89; *el-Kıstâsu'l-Mustakîm*, s. 26.

2.2. BİTİŞİK ŞARTLI İSTİSNÂÎ (SEÇMELİ) KIYASLAR

Bir öncülü bitişik şartlı, diğer öncülü ise yüklemli önermeden meydana kıyaslardır. Bu tür bitişik (muttasıl) şartlı kıyaslarda ilk öncül "...ise" eklemiyle birbirine bağlanmış; yüklemli olan ikinci öncül de, bitişik şartlı önerme olan ilk öncülün mukaddem veya tâlîsini ya da bunların nakîzini istisnâ etmiş (seçmiş)tir.

2.2.1. Fârâbî'de Bitişik Şartlı İstisnâî Kıyaslar

Bu kıyasların büyük önermesi muttasıl şartlı önerme, küçük önermesi yüklemli önermedir. Yüklemli bir önermeyi sonuç olarak verir.⁴⁹²

Bu kıyaslarda, yüklemli (istisnâî) öncül ya mukaddemin aynısıdır ve tâlî sonuç olarak çıkar veya tâlînin karşıtıdır ve mukaddemin karşıtı sonuç olarak çıkar.

Fârâbî, muttasıl şartlı istisnâî kıyasları, istisnâ edilen (seçilen) öncül bakımından iki sınıfa ayırmaktadır.⁴⁹³

a- Muttasıl şartlı istisnâî kıyaslarda, şartlı öncülün mukaddeminin aynısı istisnâ edildiğinde, zarûrî sûrette (zorunlu olarak) tâlînin aynı sonuç olarak çıkar. Meselâ,

Eğer âlem sonradan olmuşsa, onun bir yapıcısı vardır.

Halbuki âlem sonradan olmuştur.

O halde onun bir yapıcısı vardır.⁴⁹⁴

Veya,

Bu kişi insansa o hayvandır.

Fakat o insandır.

Öyleyse o hayvandır.⁴⁹⁵

Fârâbî'ye göre istisnâî kıyasların sadece iki olumlu hükümden değil iki olumsuz hükümden de yapılabilir. Meselâ, ona göre, "Eğer güneş doğmazsa gündüz olmaz" önermesi iki olumsuz hükümden meydana gelmiştir. Ayrıca böyle bir kıyas bir olumlu

⁴⁹² Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [66] 105; *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 31.

⁴⁹³ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [66-67] 105-106; *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 32.

⁴⁹⁴ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [66] 105-106.

⁴⁹⁵ Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 31.

ve bir olumsuz hükümden de yapılabilir. Nitekim, “Eğer gece olmazsa gündüz olur” önermesi biri olumlu biri olumsuz olmak üzere iki hükümden meydana gelmektedir.⁴⁹⁶

b- Muttasıl şartlı istisnâ kıyaslarda, şartlı öncülün tâlîsinin karşıtı istisnâ edildiğinde, zarûrî sûrette (zorunlu olarak) mukaddemin karşıtı sonuç olarak çıkar. Meselâ,

Eğer Tanrı tek değilse, âlemin bir nizâmı olmaz.

Halbuki âlemin bir nizâmı vardır

O halde Tanrı tekdir.⁴⁹⁷

Veya,

Eğer bu kişi insansa o hayvandır.

Fakat hayvan değildir.

Öyleyse insan değildir.⁴⁹⁸

Muttasıl şartlı kıyasların bu ikinci kısmında şartlı öncülün tâlîsi birden fazla sözden meydana gelebilir. Meselâ,

Eğer sonsuz olan cisim mevcutsa, o ya basittir veya bileşiktir.

Halbuki sonsuz olan cisim ne basittir ne de bileşiktir.

O halde sonsuz olan cisim mevcut değildir.⁴⁹⁹

2.2.2. İbn Sînâ’da Bitişik Şartlı İstisnâ Kıyaslar

Bitişik şartlı önermeden yapılan istisnâ kıyaslar için dört durum söz konusudur. Bu dört durumdan iki tanesi sonuç verir diğer ikisi ise sonuç vermez.

a- Mukaddemin aynı istisnâ edilmişse (seçilmişse) tâlînin aynı sonuç olarak çıkar.⁵⁰⁰

Eğer bu varlık insan ise hayvandır.

Fakat bu insandır.

Öyle ise bu varlık hayvandır.⁵⁰¹

⁴⁹⁶ Fârâbî, *Kıyâsi’s-Sağır*, s. [67] 106.

⁴⁹⁷ Fârâbî, *Kıyâsi’s-Sağır*, s. [67] 106.

⁴⁹⁸ Fârâbî, *Kitâbu’l-Kıyâs*, II, s. 32.

⁴⁹⁹ Fârâbî, *Kıyâsi’s-Sağır*, s. [67] 106.

⁵⁰⁰ İbn Sînâ, *eş-Şîfa*, IV, s. 390; *el-İşârât ve’t-Tenbîhât*, s. 448; *en-Necât*, s. 50.

⁵⁰¹ İbn Sînâ, *el-Mûcez fi’l-Mantık*, s. 159; *Uyûnu’l-Hikme*, s. 72-73.

Veya,

Zeyd yürüyorsa ayakları hareket eder.

Fakat o yürüyor.

Öyleyse ayakları hareket eder.⁵⁰²

Veya,

Güneş doğarsa yıldızlar görülmez.

Fakat güneş doğmuştur.

O halde yıldızlar görülmez.⁵⁰³

b- Tâlînin nakîzi istisnâ edilirse (seçilirse) mukaddemin çelişğini sonuç olarak verir.⁵⁰⁴

Eğer bu varlık insan ise hayvandır.

Fakat bu varlık hayvan değildir.

Öyle ise bu varlık insan değildir.⁵⁰⁵

Veya,

Zeyd yürüyorsa ayakları hareket eder.

Lakin ayakları hareket ediyor değildir.

Öyleyse o yürüyor değildir.⁵⁰⁶

Veya,

Güneş doğarsa yıldızlar kaybolur.

Yıldızlar kaybolmamıştır.

O halde güneş doğmamıştır.⁵⁰⁷

c- Mukaddemin nakîzini istisnâ etmek (seçmek) sonuç vermez.⁵⁰⁸

Eğer bu varlık insan ise hayvandır.

Fakat bu varlık insan değildir.

Bu seçme işleminden “bu varlık, hayvandır” veya “bu varlık, hayvan değildir” diye bir sonuç çıkaramayız.⁵⁰⁹

⁵⁰² İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 50.

⁵⁰³ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 448-449.

⁵⁰⁴ İbn Sînâ, *eş-Şîfa*, IV, s. 395; *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 449; *en-Necât*, s. 50.

⁵⁰⁵ İbn Sînâ, *el-Mücez fi'l-Mantık*, s. 159; *Uyûnu'l-Hikme*, s. 72-73.

⁵⁰⁶ İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 50-51.

⁵⁰⁷ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 449.

⁵⁰⁸ İbn Sînâ, *eş-Şîfa*, IV, s. 396; *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 449; *en-Necât*, s. 51.

d- Tâlînin istisnâ edilmesi (seçilmesi) durumunda kıyas hiçbir sonuç vermez.⁵¹⁰

Eğer bu varlık insan ise hayvandır.

Fakat bu varlık hayvandır.

Bu seçme işleminden “bu varlık, insandır” veya “bu varlık insan değildir” diye bir sonuç çıkması gerekmez.⁵¹¹

Görüldüğü üzere şartlı kıyasların iki darbı vardır. Çünkü ikinci öncül olarak tâlînin aynen seçilmesinden veya mukaddemin çelişğinin seçilmesinden sonuç çıkmaz.⁵¹²

2.2.3. Gazâlî’de Bitişik Şartlı İstisnâî Kıyaslar

Bitişik şartlı istisnâî kıyaslar iki öncülden meydana gelir bu öncüllerden biri bitişik şartlı diğeri ise yüklemli önermedir. Bitişik şartlı öncül ise, iki önermeden meydana gelmektedir. Aralarındaki şart edatı düşürülürse bu iki önerme birbirlerinden ayrılır. Birinci önermeye “mukaddem” (melzûm), ikincisine de “tâlî/tabî” (lâzım) denir. Yüklemli olan ikinci öncül ise, birinci öncüldeki iki önermeden birinin olumlu veya olumsuz şeklidir. Böylece birinci öncüldeki iki önermeden biri veya çelişğisi sonuç olarak ortaya çıkar.⁵¹³

Gazâlî, bitişik şartlı (istisnâî) kıyasları “mîzân-ı telâzüm” olarak isimlendirir⁵¹⁴ ve bu kıyasları, ikinci nemat başlığı altında ele alır. Bitişik şartlı kıyasların, dört darbı vardır. Bunların ikisi sonuç verir, ikisi de sonuç vermez.⁵¹⁵

Sonuç veren darblar şunlardır:

a- Mukaddemin aynısı ikinci öncül olarak alınırsa (istisnâ edilirse), tâlînin aynısı sonuç olur.⁵¹⁶

Eğer bu namaz sahih ise namaz kılan abdestlidir.

Bu namazın sahih olduğu bilinmektedir.

O halde namaz kılan abdestlidir.⁵¹⁷

⁵⁰⁹ İbn Sînâ, *el-Mûcezz fi’l-Mantık*, s. 159; *Uyûnu’l-Hikme*, s. 72-73.

⁵¹⁰ İbn Sînâ, *eş-Şifa’*, IV, s. 396; *el-İşârât ve’t-Tenbihât*, s. 449; *en-Necât*, s. 51.

⁵¹¹ İbn Sînâ, *el-Mûcezz fi’l-Mantık*, s. 159; *Uyûnu’l-Hikme*, s. 72-73.

⁵¹² İbn Sînâ, *Necât*, s. 78/51. Bitişik şartlı istisnâî kıyaslarla ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Sînâ, *eş-Şifa’*, IV, s. 389-399.

⁵¹³ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [40] 53; *Mihakku’n-Nazar*, s. [95] 91; *Makâsıdu’l-Felâsife*, s. [84]; *Mi’yâru’l-İlm*, s. 88.

⁵¹⁴ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [40] 53; *Mihakku’n-Nazar*, s. [95] 91; *el-Kıstâsu’l-Mustakîm*, s. 50.

⁵¹⁵ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [41] 53; *Mihakku’n-Nazar*, s. 91.

⁵¹⁶ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [41] 53; *Mihakku’n-Nazar*, s. 91; *Makâsıdu’l-Felâsife*, s. [84] 76.

Veya,

Eğer evren sonradan olma (hâdis) ise, onun bir sonradan var edeni (yaratanı) vardır.

Evrenin sonradan olduğu bilinmektedir.

O halde evrenin bir yaratanı vardır.⁵¹⁸

b- Tâlînin çelişği (nakîzi) ikinci öncül olarak alınır (istisnâ edilirse), mukaddemin çelişği sonuç olur.⁵¹⁹

Eğer bu namaz sahih ise namaz kılan abdestlidir.

Namaz kılan abdestli değildir.

O halde bu namaz sahih değildir.⁵²⁰

Veya,

Eğer evren sonradan olma (hâdis) ise, onun bir sonradan var edeni (yaratanı) vardır.

Evrenin sonradan var edeni yok olduğu bilinmektedir.

Öyleyse evren sonradan olma değildir.⁵²¹

Sonuç vermeyen darblar ise şunlardır:

c- Mukaddemin çelişğini ikinci öncül olarak alındığında (istisnâ edildiğinde), tâlînin aynını veya çelişğini sonuç vermez.⁵²²

Namaz sahih ise namaz kılan abdestlidir.

Namazın sahih olmadığı bilinmektedir

Bu da kıyas sonuç vermez, çünkü namazının sahih olmayışı abdestli olmanın dışında başka bir sebepten olabilir.⁵²³ “Eğer bu namaz sahih ise, namaz kılan abdestlidir” önermesi; abdestli olmanın, namazın geçerliliğinin ayrılmaz bir özelliği

⁵¹⁷ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [41] 53-54; *Mihakku'n-Nazar*, s. 91.

⁵¹⁸ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [40] 53; *Mihakku'n-Nazar*, s. [95] 91; *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [84] 76-77.

⁵¹⁹ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [41] 54; *Mihakku'n-Nazar*, s. 91; *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [84] 77.

⁵²⁰ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [41] 54, *Mihakku'n-Nazar*, s. 91-92.

⁵²¹ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [84] 77.

⁵²² Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [41] 54; *Mihakku'n-Nazar*, s. [96] 92; *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [85] 77; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 88.

⁵²³ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [41] 54; *Mihakku'n-Nazar*, s. [96] 92.

olduğunu göstermektedir. Fakat namaz kılan kişinin abdestli olmasının ne namaz ve ne de geçerlilik için bir özellik yapılması mümkün değildir.⁵²⁴

Aynı şekilde;

Eğer bu insan ise o hayvandır.

Fakat o, insan değildir.

Öncüllerden de “o hayvandır” veya “hayvan değildir” sonucu çıkmaz.⁵²⁵

d- Tâlînin aynısı alındığında (istisnâ edildiğinde) kıyas yine sonuç vermez.⁵²⁶

Namaz sahih ise namaz kılan abdestlidir.

Namaz kılanın abdestli olduğu bilinmektedir.

Bu öncüllerden “namazın sahih veya bozulmuş olduğu” sonucu çıkmaz, çünkü namaz başka bir nedenden dolayı da bozulabilir.⁵²⁷

Gazâlî’ye göre, bir şey başka bir şeye tâlî kılındığında, mukaddemin tâlîden daha genel olmayıp, ona eşit veya daha özel olması gerekir. Özeli gerçekleşmesi, zorunlu olarak daha genelin de gerçekleşmesini gerektirir. Çünkü, siyahın varlığı, rengin varlığını gerektirir. “Tâlînin aynının teslimi”nden (alınmasından) kastedilen budur.

Daha genelin gerçekleşmemesi, zorunlu olarak daha özeli de gerçekleşmemesini gerektirir. Zîrâ, rengin olmaması, siyahın olmamasını gerektirir. “Lâzımın (tâlî) çelişğinin teslimi”nden (alınmasından) kastedilen de budur. Ancak daha genelin gerçekleşmesi daha özeli gerçekleşmesini gerektirmez. Rengin varlığı, siyahın varlığını gerektirmez; bu nedenle, tâlînin aynısı ikinci öncül olarak kabul edildiğinde kıyas sonuç vermez.⁵²⁸

Daha özeli olmaması, daha genelin ne varlığını ne de yokluğunu gerektirir. Şöyle ki, siyahın olmaması rengin ne varlığını ne de yokluğunu gerektirir. “Melzûmun (mukaddemin) çelişğinin teslimi asla sonuç vermez” ifadesinden kastedilen de budur. Daha özel bir şeyin, daha genel bir şeye tâlî olması ise hatadır. Meselâ, “Eğer bu bir renk ise bu siyahlıktır” demek böyledir.⁵²⁹

⁵²⁴ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [41] 54; *Mihakku’n-Nazar*, s. [97] 92.

⁵²⁵ Gazâlî, *Makâsıdu’l-Felâsife*, s. [84] 77.

⁵²⁶ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [41] 54; *Mihakku’n-Nazar*, s. [96] 92; *Makâsıdu’l-Felâsife*, s. [85] 77.

⁵²⁷ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [41] 54; *Mihakku’n-Nazar*, s. [96] 92; *Makâsıdu’l-Felâsife*, s. [85] 77.

⁵²⁸ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [41] 55; *Mihakku’n-Nazar*, s. [97] 93.

⁵²⁹ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [42] 55; *Mihakku’n-Nazar*, s. [97] 93.

Gazâlî, zikredilen bu açıklamaları *Makâsıdu'l-Felâsife*'de şu misâl ile açıklamaktadır: “hayvan” kelimesi “insan” kelimesinden daha genel olduğu gibi tâlî mukaddemden daha genel ise; genel olan olumsuzlandığında özel olan da olumsuzlanmış olur. Bu durumda hayvan olumsuzlandığında insan da olumsuzlanmış olur. Özel olan olumsuzlandığında ise, genel olan olumsuzlanmaz. Dolayısıyla insanın olumsuzlanması hayvanın olumsuzlanmasını gerektirmez. Buna göre özel olan tesbit edildiğinde genel de tesbit edilmiş olur fakat, genelin tesbit edilmesi, özelin tesbit edilmesini gerektirmez.”⁵³⁰

Görüldüğü gibi bu dört istisnâdan sadece iki tanesi yani; mukaddemin aynı, tâlînin aynı; tâlînin çelişği de mukaddemin çelişğini sonuç vermektedir. Mukaddemin çelişğinin, tâlînin aynı olması, tâlînin mukaddeme eşit ve ondan daha genel olmaması şartına bağlıdır. Bu şartlar gerçekleştiğinde mukaddemin çelişği, tâlînin kendisini sonuç olarak verir.⁵³¹

Eğer tâlî mukaddeme eşit ise, dört darb sonuç verir:⁵³² Meselâ,

Bu nesne cisim ise bileşiktir.	Bu nesne cisim ise bileşiktir.
Bu nesne cisimdir.	Bu nesne bileşiktir.
O halde bu nesne bileşiktir.	O halde bu nesne cisimdir.
Bu nesne cisim ise bileşiktir.	Bu nesne cisim ise bileşiktir.
Bu nesne cisim değildir.	Bu nesne bileşik değildir.
O halde bu nesne bileşik değildir.	O halde bu nesne cisim değildir. ⁵³³

Eğer güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur.

Ancak güneş doğmuştur.

Öyleyse gündüz mevcuttur.

Eğer güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur.

Ancak gündüz mevcuttur.

Öyleyse güneş doğmuştur.

⁵³⁰ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [86] 78.

⁵³¹ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [85] 77; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 88.

⁵³² Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [42] 55; *Mihakku'n-Nazar*, s. [97] 93; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 88.

⁵³³ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [85] 77; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 88-89.

Eğer güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur.

Ancak güneş doğmamıştır.

Öyleyse gündüz mevcut değildir.

Eğer güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur.

Ancak gündüz mevcut değildir.

Öyleyse güneş doğmuş değildir.⁵³⁴

Yukarıda da ifade edildiği gibi Gazâlî, bitişik şartlı kıyasları Kur'an kaynaklı olarak görmekte, bu kıyaslara Kur'an'dan, fıkıhtan, kelâmdan ve diğer bazı ilimlerden misâller vermektedir. Ona göre bitişik şartlı kıyaslar son derece önemlidir, çünkü bu kıyaslar pek çok ilmi alanda kullanılabilmektedir. Gazâlî, bu kıyasların özellikle de sonuç vermeyen darblarının Batinîler tarafından kötü niyetli olarak kullanılmasına da dikkat çekmekte ve bu kıyasları kullanan kimseleri bu anlamda uyarmaktadır.⁵³⁵

2.2.4. Daha Sonraki İslâm Mantıkçılarında Bitişik Şartlı İstisnâî Kıyaslar

Bitişik şartlı istisnâî kıyaslarda; yüklemli olan ikinci öncül bitişik şartlı önerme olan ilk öncülün mukaddem veya tâlîsini ya da bunların nakîzini istisnâ eder. Bundan dolayı da sonuç, ikinci öncüle bağlı olarak, ilk öncülün mukaddem yahut tâlîsi yahut bunların nakîzi şeklinde ortaya çıkar. Yani bitişik şartlı kıyaslarda, mukaddem ile tâlî arasındaki ilişkiye göre, biçim yönünden dört kısımdır.⁵³⁶

İstisnâî kıyasta şartlı olan öncül, bitişik şartlı bir önerme olduğunda;

- 1- Mukaddemin aynını istisnâ, tâlînin aynını netice verir.
- 2- Tâlînin nakîzini istisnâ, mukaddemin nakîzini netice verir.
- 3- Mukaddemin nakîzini istisnâ, tâlînin nakîzini sonuçlandırmaz.
- 4- Tâlînin aynını istisnâ, mukaddemin aynının sonuçlandırmaz.⁵³⁷

⁵³⁴ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [42] 55-56; *Mihakku'n-Nazar*, s. [97] 93.

⁵³⁵ Bitişik şartlı (istisnâî) kıyaslarla ilgili geniş bilgi için bkz. Çapak, *Gazâlî*, s. 172-178; "Gazâlî'ye Göre Kıyas Şekilleri", s. 248-251.

⁵³⁶ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik* adlı eserinde bitişik şartlı öncülü ittifakiyye ve lüzûmiyye diye ikiye ayırmıştır. Eğer ittifakiyye ise iki cüz'ün doğrulukta birleşmesiyle tâlînin nakîzinin istisnâ edilmesi mümkün değildir. Eğer istisnâ edilen mukaddemin aynısı ise tâlînin aynısını sonuç verir, fakat bu bir anlam ifade etmez. Eğer lüzûmiyye ise bahsi geçen dört kısım da ele alınır. (s. 179).

⁵³⁷ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 179; *İsâğûcî*, s. 6; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 245/343; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 245-246/344; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 164/167; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, s. 164/167; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 142; Fenârî, *Şerh-i İsâğûcî*, s. 23-24;

Bu dört kısım kıyastan son iki tanesi geçersizdir ki bunlara “mukaddemi onaylamama” ve “tâlîyi onaylama” yanlışı denmektedir.⁵³⁸

Bu dört kısım kıyas için İslâm mantıkçılarının verdikler misâller şunlardır:

1- Mukaddemin aynını istisnâ (seçme), tâlînin aynını netice verir.

Eğer bu insansa o hayvandır.

Lakin o insandır.

Öyleyse o hayvandır.⁵³⁹

Eğer bu şey cisimse yer kaplamaktadır.

Lakin o cisimdir.

Öyleyse o yer kaplamaktadır.⁵⁴⁰

Bu kıyasın yapısı şöyledir:

Her ne zaman A, B ise C, D’dir.

Fakat A, B’dir.

O halde C, D’dir.⁵⁴¹

Bu kıyasların hepsinde istisnâ edilen (seçilen) öncülün aynı, şartlı olan öncülde mevcuttur yani mukaddem aynen ikinci öncül olarak kabul edilmiş ve tâlînin aynı sonuç olarak çıkmıştır. Bu nedenle verilen misâller “kıyas-ı müstakim” (doğru seçmeli) bir kıyastır.

2- Tâlînin nakîzini istisnâ (seçme), mukaddemin nakîzini netice verir.

Eğer bu insansa, o hayvandır.

Lakin o hayvan değildir.

Öyleyse insan değildir.⁵⁴²

Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğûcî*, s. 60-61; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 102; İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 224; eş-Şâmî, *el-Kıyâs*, s. 55; el-Muzaffer, *el-Mantık*, s. 251-252; Öner, *Klasik Mantık*, s. 133-134; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 56-57.

⁵³⁸ Geniş bilgi için bkz. Emiroğlu, *Mantık Yanlışıları*, s. 78-81; Mantığa Giriş, s. 168-170.

⁵³⁹ el-Habîsî, *eş-Şerh ale’t-Tehzîb*, s. 142; Fenârî, *Şerh-i İsâğûcî*, s. 23; el-Melevî, *eş-Şerh ale’s-Süllem*, s. 126; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğûcî*, s. 60; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 101.

⁵⁴⁰ Kazvîni, *er-Risâletü’ş-Şemsîyye*, s. 140/132; K. Râzî, *Tahrîru’l-Kavâidi’l-Mantıkîyye*, s. 140/132.

⁵⁴¹ Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, s. 182/254; K. Râzî, *Levâmiu’l-Esrâr*, s. 182/254.

⁵⁴² el-Habîsî, *eş-Şerh ale’t-Tehzîb*, s. 142; Fenârî, *Şerh-i İsâğûcî*, s. 23; el-Melevî, *eş-Şerh ale’s-Süllem*, s. 126-127; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğûcî*, s. 60; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 102.

Eğer bu şey cisimse yer kaplamaktadır.

Lakin o yer kaplayıcı değildir.

Öyleyse o cisim değildir.⁵⁴³

Bu kıyasın yapısı şöyledir:

Dâimâ ya A, B'dir ya da C'dir.

Fakat, A, B'dir.

O halde C', D' değildir.⁵⁴⁴

Bu kıyaslarda ise istisnâ edilen (seçilen) öncülün nakîzi, şartlı olan öncülde mevcuttur yani tâlînin karşıt hâli ikinci öncül olarak kabul edilmiş ve mukaddemin karşıt hâli sonuç olarak çıkmıştır. Bunlar “hulfi kıyas” veya “kıyas-ı gayri müstakim” (dolaşık seçmeli) dir.

3-4- Eğer mukaddemin nakîzi veya tâlînin aynı istisnâ edilirse (seçilirse); sonuç çıkmaz.

“Bitişik Şartlı Önerme”nin mukaddemi melzûm (lâzımın gerektirdiği şey), tâlîsi ise, lâzımdır. Lâzım ise, melzûma göre daha geneldir. Tâlînin (lâzım) mukaddemden (melzûm) daha umumi (genel) olması ihtimali sebebiyle de, bu kıyaslar netice vermez.⁵⁴⁵

Lâzım olmaksızın onun gerektirdiği şeyin olması (melzûmun olması) doğru değildir. Melzûm olmaksızın lâzımın varlığı ise, lâzımın melzûmdan daha genel olduğu yerlerde gerçekleşir.⁵⁴⁶

Özelin bulunması genelin bulunmasını, genelin bulunmaması özelin bulunmamasını gerektirirse de, genelin bulunması (varlığı) özelin bulunmasını (varlığını), özelin bulunmaması (yokluğu) da genelin bulunmamasını (yokluğunu) gerektirmez.⁵⁴⁷ Diğer bir ifadeyle genel olanın doğru olması, özel olanın doğru olmasının gerekli kılmadığı gibi, özel olanın yanlış olması da, genel olanın yanlış olmasını gerekli kılmaz. Meselâ,

⁵⁴³ Kazvîni, *er-Risâletü 'ş-Şemsiyye*, s. 140/132; K. Râzî, *Tahrîru 'l-Kavâidi 'l-Mantıkîyyei*, s. 140/132.

⁵⁴⁴ Urmevî, *Metâliu 'l-Envâr*, s. 182/254; K. Râzî, *Levâmiu 'l-Esrâr*, s. 182/254.

⁵⁴⁵ Ebherî, *Keşfu 'l-Hakâik*, s. 179; Urmevî, *Metâliu 'l-Envâr*, s. 245/343; K. Râzî, *Levâmiu 'l-Esrâr*, s. 245/344; Kazvîni, *er-Risâletü 'ş-Şemsiyye*, s. 164/167; K. Râzî, *Tahrîru 'l-Kavâidi 'l-Mantıkîyye*, s. 164/167; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 142.

⁵⁴⁶ Bkz. Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğûci*, s. 61.

⁵⁴⁷ A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 64-65.

Mukaddemin nakîzini istisnâ:

Bir şey her ne zaman insan olursa o hayvandır.

Lakin o, insan değildir.

Öyleyse o hayvan değildir.

Sonucunun çıkması gerekmez. Zîrâ, onun at olma ihtimali de vardır.

Tâlînin aynını istisnâ:

Bir şey her ne zaman insan olursa o hayvandır.

Fakat o hayvandır.

Öyleyse o insandır.

Sonucunun çıkması da gerekmez.⁵⁴⁸

Görüldüğü gibi, şartlı bir kıyasta mukaddemin tahakkuku (gerçekleşmesi) tâlînin tahakkukunu içerdiği halde, tâlînin tahakkuku mukaddemin tahakkukunu gerektirmeyebilir. Çünkü tâlîdeki hüküm daha genel olabilir.

Böylece, bu dört istisnâdan sadece iki tanesi yani; mukaddemin aynı, tâlînin aynını; tâlînin çelişigi de mukaddemin çelişigini sonuç vermekte, mukaddemin çelişigi ve tâlînin aynı ise sonuç vermemektedir.

Eğer “tâlî, mukaddeme” eşit olursa, her birinin aynını seçme, diğerinin aynını ve her birinin nakîzini seçme de diğerinin nakîzini sonuç olarak verir. Meselâ,

“Her ne zaman güneş doğarsa, gündüz mevcuttur” bitişik şartlı öncülünde;

Mukaddemi istisnâ (seçme):

Fakat güneş doğmuştur.

Öyleyse gündüz mevcuttur.

Mukaddemin nakîzini istisnâ:

Fakat gündüz mevcut değildir.

Öyleyse Güneş doğmuş değildir.

Tâlîyi istisnâ (seçme):

Fakat gündüz mevcuttur.

Öyleyse güneş doğmuştur.

Tâlînin nakîzini istisnâ:

Fakat Güneş doğmuş değildir.

Gündüz mevcut değildir.⁵⁴⁹

⁵⁴⁸ Bkz. Gelenbevî, *eş-Şerh alâ Îsâğûcî*, s. 61.

⁵⁴⁹ Bkz. Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 122-123; *Îsâğûcî*, s. [5-6]; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 163/166; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 122; Fenârî, *Şerh-i Îsâğûcî*, s. 20; İbn Meymûn, *Mantık Terimleri Risâlesi*, s. 25 [47]; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ Îsâğûcî*, s. 53; *Kıyâs Risâlesi*, s. 14-15.

Tâlî, mukaddeme eşit olursa, tâlînin aynını seçme, mukaddemin aynını gerektirir. Mukaddemin karşıtını seçmek, tâlînin karşıtını gerektirmesi, kıyas şeklinden dolayı değildir. Bilakis maddenin özelliği sebebiyledir. Muteber olan birincisidir. Tâlînin mukaddemden daha genel olduğu yerlerde bu gerektirme bulunmaz.⁵⁵⁰

⁵⁵⁰ A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, 64.

2.3. AYRIK ŞARTLI İSTİSNÂÎ (SEÇMELİ) KIYASLAR

Bir öncülü ayrik şartlı, diğerk öncülü ise yüklemli önermeden meydana gelen kıyaslardır. Bu tür ayrik (munfasıl) şartlı kıyasların ilk öncülü, ayıklık bildiren “veya”, “ya..., ya da...” eklemleriyle kurulur. Bu eklemler, önermede seçeneklerin varlığını dile getirir.

2.3.1. Fârâbî’de Ayrik Şartlı İstisnâî Kıyaslar

Ayrik şartlı kıyasların ilk öncülü (şartlı öncülü) ayıklık bildiren “ya” sözü veya ona benzeyen diğerk şeylerle kurulur. Bunlar, iki şeyden birinin diğeriyle uzlaşmaz olduğuna, buna aykırı ve ondan ayri olduğuna delâlet eder. Yani bu eklemler seçeneklerin varlığını dile getirir. Şartlı öncülün iki parçası dâimâ birbiriyle uzlaşmaz olarak kalırlar.⁵⁵¹

Bu kıyasların büyük önermesi munfasıl (ayrik şartlı) önerme, küçük önermesi yüklemli önermedir.⁵⁵²

Fârâbî, bu kıyasları, munfasıl (ayrik şartlı) önerme çeşitlerine göre iki kısma ayırmaktadır.⁵⁵³

- 1- Uzlaşmazlıkta tam (hakîkiyye) olan munfasıl (ayrik şartlı) istisnâî kıyaslar.
- 2- Uzlaşmazlıkta eksik (mâniâtü’l-cem veya mâniâtü’l-hulû) olan munfasıl (ayrik şartlı) istisnâî kıyaslar.

1- Uzlaşmazlıkta tam (hakîkiyye) olan munfasıl (ayrik şartlı) istisnâî kıyaslar:

Bu kıyasların büyük önermesi, uzlaşmazlıkta tam (hakîkiyye) olan munfasıl (ayrik şartlı) bir öncül; küçük önermesi uzlaşmazlıkta tam (hakîkiyye) olan munfasıl (ayrik şartlı) öncülün kısımlarının bir veya birkaçından meydana gelen bir öncüldür.

Bu kıyaslar munfasıl (ayrik şartlı) önermelerde olduğu gibi iki sınıftır.⁵⁵⁴

- a- Uzlaşmazlıkta tam (hakîkiyye) olup iki cüz’den (kısmıdan) meydana gelenler.
- b- Uzlaşmazlıkta tam (hakîkiyye) olup ikiden fazla cüz’den (kısmıdan) meydana gelenler.

⁵⁵¹ Fârâbî, *Kıyâsi’s-Sağır*, s. [67-68] 107.

⁵⁵² Fârâbî, *Kıyâsi’s-Sağır*, s. [66] 105; *Kitâbu’l-Kıyâs, II*, s. 32.

⁵⁵³ Fârâbî, *Kıyâsi’s-Sağır*, s. [68] 107; *Kitâbu’l-Kıyâs, II*, s. 32.

⁵⁵⁴ Fârâbî, *Kıyâsi’s-Sağır*, s. [68] 107; *Kitâbu’l-Kıyâs, II*, s. 32.

a- Uzlaşmazlıkta tam (hakîkiyye) olup iki cüz'den (kısmıdan) meydana gelenler:

Bu kıyaslarda şartlı öncülün kısımlarından hangisi istisnâ edilirse (seçilirse) diğerinin karşıtı sonuç olarak çıkar veya hangisinin karşıtı istisnâ edilirse diğeri aynen sonuç olarak çıkar. Şöyle ki;

* Mukaddem istisnâ edildiğinde tâlînin karşıtını sonuç verir. Meselâ,

Bu sayı ya çifttir ya tektir.

Bu sayı çifttir.

O halde tek değildir.⁵⁵⁵

Bir başka misâl,

Âlem ya sonradan olmuştur veya kadîmdir.

Âlem sonradan olmuştur.

O halde âlem kadîm değildir.⁵⁵⁶

* Tâlî istisnâ edildiğinde mukaddemin karşıtı sonuç verir. Meselâ,

Bu sayı ya çifttir ya tektir.

Bu sayı tektir.

O halde çift değildir.⁵⁵⁷

Bir başka misâl,

Âlem ya sonradan olmuştur veya kadîmdir.

Âlem kadîmdir.

O halde âlem sonradan olmuş değildir.⁵⁵⁸

* Mukaddemin karşıtı istisnâ edildiğinde tâlî aynen sonuç olarak çıkar. Meselâ,

Bu sayı ya çifttir ya tektir.

Bu sayı çift değildir.

O halde tektir.⁵⁵⁹

⁵⁵⁵ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [68] 107; *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 32.

⁵⁵⁶ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [68] 107.

⁵⁵⁷ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [68] 107; *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 33.

⁵⁵⁸ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [68] 107.

⁵⁵⁹ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [68] 107; *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 33.

Bir başka misâl,

Âlem ya sonradan olmuştur veya kadîmdir.

Âlem sonradan olmuş değildir.

O halde âlem kadîmdir.⁵⁶⁰

* Tâlînin karşıtı istisnâ edildiğinde mukaddem aynen, sonuç olarak çıkar. Meselâ,

Bu sayı ya çifttir ya tektir.

Bu sayı tek değildir.

O halde çifttir.⁵⁶¹

Bir başka misâl,

Âlem ya sonradan olmuştur veya kadîmdir.

Âlem kadîm değildir.

O halde âlem sonradan olmuştur.⁵⁶²

b- Uzlaşmazlıkta tam (hakîkiyye) olup ikiden fazla cüz'den (kısmıdan) meydana gelenler:

Bu kıyaslarda şartlı öncül ikiden fazla kısımdan meydana gelmektedir. Bu kısımlardan biri istisnâ edildiğinde diğerlerinin (geriye kalanların) karşıtı sonuç olarak çıkar. Bu kısımlardan birinin karşıtı istisnâ edildiğinde diğerlerinin (geriye kalanların) aynı sonuç olarak çıkar. Meselâ,

* Cüz'lerden (kısımlardan) birini istisnâ,

Bu sayı ya çoktur ya azdır veya eşittir.

Bu sayı eşittir.

O halde ne çoktur ne azdır.

Bir başka misâl,

Bu su ya sıcaktır, ya soğuktur veya ılıktır.

Bu su ılıktır.

O halde ne sıcaktır ne soğuktur.⁵⁶³

⁵⁶⁰ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [68] 107.

⁵⁶¹ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [68] 107; *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 33.

⁵⁶² Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [68] 107.

⁵⁶³ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [68] 107; *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 33.

* Cüz'lerden (kısımlardan) ikisini istisnâ,

Bu sayı ya çoktur ya azdır veya eşittir.

Bu sayı ne çok ne de azdır.

O halde bu sayı eşittir.

Bir başka misâl,

Bu su ya sıcaktır, ya soğuktur veya ılıktır.

Bu su ne sıcaktır ne soğuktur.

O halde bu su ılıktır.⁵⁶⁴

* Cüz'lerden (kısımlardan) birinin nakîzini istisnâ,

Bu sayı ya çoktur ya azdır veya eşittir.

Bu sayı eşit değildir.

O halde bu sayı ya çoktur ya azdır.

Bir başka misâl,

Bu su ya sıcaktır, ya soğuktur veya ılıktır.

Bu su ılık değildir.

O halde bu su ya sıcaktır ya soğuktur.⁵⁶⁵

Uzlaşmazlıkta tam (hakîkiyye) olan kısımlar kaç tane olursa olsun, durum aynıdır.⁵⁶⁶

2- Uzlaşmazlıkta eksik (mâniâtu'l-cem veya mâniâtu'l-hulû) olan munfasıl (ayrık şartlı) istisnâî kıyaslar:

a- Uzlaşmazlıkta eksik (mâniâtu'l-cem) olan:

Bu kıyasların büyük önermesi uzlaşmazlıkta eksik (mâniâtu'l-cem) olan munfasıl (ayrık şartlı) bir öncül, küçük önermesi ise büyük önermenin kısımlarının bir veya birkaçından meydana gelen bir öncüdür.

⁵⁶⁴ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [68] 107; *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 33.

⁵⁶⁵ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [68] 107; *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 33.

⁵⁶⁶ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [68] 107.

Bu kıyaslarda, kısımlardan biri veya bir kaç istisnâ edildiğinde, diğeri veya diğerlerinin karşıtı sonuç olarak çıkar; biri veya birkaçının karşılığı istisnâ edildiğinde zarûrî olarak bir şey lâzım gelmez. Meselâ,

Zeyd, Irak'ta veya Şam'da veya Hicaz'dadır.

Zeyd, Irak'tadır.

O halde Zeyd, ne Şam'da ne de Hicaz'dadır.⁵⁶⁷

Bir başka misâl,

Zeyd ya siyah ya beyaz ya kırmızıdır.

Zeyd kırmızıdır.

O halde Zeyd ne siyah ne de beyazdır.⁵⁶⁸

Birinci misâlde, sonucun zarûrî olarak “Zeyd ne Şam'da ne de Hicaz'dadır” olması lâzım gelir. İkinci misâlde ise sonucun zorunlu olarak “Zeyda ne siyah ne de beyazdır” olması gerekir. Ancak, kısımlardan birinin veya bir kaçının karşılığı bırakıldığında sonucun zarûrî olarak şartlı önermenin yazılan kısımlarından birisi olması lâzım gelmez. Meselâ,

Zeyd, Irak'ta veya Şam'da veya Hicaz'dadır.

Zeyd, Irak'ta değildir.

O halde Zeyd, ya Şam'da veya Hicaz'dadır.⁵⁶⁹

Bir başka misâl,

Zeyd ya siyah ya beyaz ya kırmızıdır.

Zeyd kırmızı değildir.

O halde Zeyda ya siyah ya da beyazdır.⁵⁷⁰

Birinci kıyasın sonucunda Zeyd'in illa ki Şam'da ya da Hicaz'da olacağı söylenemez. Çünkü Zeyd başka bir yerde de olabilir. Bununla beraber, Zeyd'in mutlaka ya Irak'ta ya Şam'da veya Hicaz'da olabileceği söylenir veya tasavvur edilirse, bu kıyas uzlaşmazlıkta tam (hakîkiyye) olan munfasıl (ayrık şartlı) kıyaslar ile aynı özellikleri

⁵⁶⁷ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [69] 107; *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 33.

⁵⁶⁸ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [68] 107.

⁵⁶⁹ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [69] 107; *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 33.

⁵⁷⁰ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [68] 107.

taşıır.⁵⁷¹ Aynı şekilde ikinci kıyasın sonucunda Zeyd'in mutlaka siyah ya da beyaz olacağı söylenemez.

b- Uzlaşmazlıkta eksik (mâniâtu'l-hulû) olan:

Fârâbî, “geri kalan diğer şartlı öncüllerden (istisnâî) kıyas sınıfları buna ırcâ edilir”⁵⁷² diyerek konuya tamamlamış uzlaşmazlıkta eksik olan kıyasların ikinci kısmı olan “mâniâtu'l-hulû” ya misâl vermemiştir.

2.3.2. İbn Sînâ'da Ayrık Şartlı İstisnâî Kıyaslar

İbn Sînâ ayrık şartlı önermeden yapılan istisnâî kıyasları iki kısımda ele almaktadır.⁵⁷³

1- Hakîkiyye olan kıyaslar

2- Gayrı hakîkiyye olan kıyaslar (mâniâtu'l-cem ve mâniâtu'l-hulû)

1- Hakîkiyye olan kıyaslar iki cüz'den (kısım) ya da birçok cüz'den (kısım) meydana gelebilir.⁵⁷⁴

a- Ayrık şartlı öncülün bölümleri ikiden çoksa;

* Bölümlerden birinin aynının istisnâ edilmesi, geriye kalanların hepsinin çelişğini ayrık şartlı bir önerme olarak sonuç verir.

Bu sayı, ya tam ya fazla ya da eksiktir.

Fakat bu sayı tamdır.

Öyleyse bu sayı, fazla ve eksik değildir.

* Şayet bölümlerden herhangi birinin karşıtı istisnâ edilirse, geriye kalanların hepsi aynen sonuç olarak çıkar.

Bu sayı, ya tam ya fazla ya da eksiktir.

Bu sayı tam değildir.

Öyleyse, bu sayı fazla veya eksiktir.⁵⁷⁵

⁵⁷¹ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [69] 107-108.

⁵⁷² Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [69]108.

⁵⁷³ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 400, 405; *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 450; *el-Mûcez fi'l-Mantık*, s. 160; *Uyûnu'l-Hikme*, s. 73.

⁵⁷⁴ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 400; *en-Necât*, s. 51; *el-Mûcez fi'l-Mantık*, s. 160; *Uyûnu'l-Hikme*, s. 73.

⁵⁷⁵ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 404; *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 450; *en-Necât*, s. 51; *el-Mûcez fi'l-Mantık*, s. 160; *Uyûnu'l-Hikme*, s. 73.

Bu kıyaslarda seçme işlemi, istisnâ edilebilir öğeler bitinceye ve tek bir kısım kalıncaya kadar devam edilir.⁵⁷⁶

b- Ayrık şartlı öncülün bölümleri ikiden fazla değilse;

* Bölümlerden herhangi birinin aynını istisnâ, diğerinin karşıtını sonuç verir.

Bu sayı ya çift ya tekdir.

Fakat bu sayı çifttir.

Öyle ise tek değildir.

* Bölümlerden herhangi birinin karşıtını istisnâ, diğerinin aynını sonuç verir.

Bu sayı ya tektir ya da çifttir.

Fakat bu sayı çift değildir.

Öyleyse bu sayı tektir.⁵⁷⁷

2- Gayrı hakîkiye olan kıyaslar iki kısma ayrılır:

a- Mâniâtü'l-hulû: Bu kıyas dışarıda bırakmayı engelleyicidir. Böylece bu kıyas karşıtının istisnâ edilmesiyle, diğerinin aynını sonuç verir.⁵⁷⁸ Meselâ,

Abdullah ya sudadır ya da boğulmamıştır.

Fakat O, suda değildir.

Öyleyse O, boğulmamıştır.

Abdullah ya sudadır ya da boğulmamıştır.

Fakat O, boğulmuştur.

Öyleyse O, sudadır.

Şayet “Abdullah ya sudadır ya da boğulmamıştır” denirse, bundan hiçbir sonuç çıkarılamaz.⁵⁷⁹ Aynı şekilde bu iki kısım olumsuz da olabilir.

Abdullah, ne hayvan ne de bitkidir.

Fakat O, bitkidir.

Öyleyse O, hayvan değildir.

⁵⁷⁶ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 401; *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 450.

⁵⁷⁷ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 401; *en-Necât*, s. 51; *el-Mûcez fi'l-Mantık*, s. 160; *Uyûnu'l-Hikme*, s. 73.

⁵⁷⁸ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 405; *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 451; *el-Mûcez fi'l-Mantık*, s. 160; *Uyûnu'l-Hikme*, s. 74.

⁵⁷⁹ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 405-406; *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 451; *en-Necât*, s. 51; *el-Mûcez fi'l-Mantık*, s. 160; *Uyûnu'l-Hikme*, s. 74.

Abdullah, ne hayvan ne de bitkidir.

Fakat O, hayvandır.

Öyleyse O, bitki değildir.

Eğer “Abdullah ne hayvan ne de bitkidir” denirse bu işlemde “onun hayvan veya bitki olmadığı”na dair hiçbir sonuç çıkarılamaz.⁵⁸⁰

b- Mâniâtü'l-cem: Bu kıyas bir arada bulunmayı engelleyicidir. Böylece bu kıyas aynının istisnâ edilmesiyle, diğerinin karşısını sonuç verir.⁵⁸¹ Meselâ, “Bu bir hayvandır ve bir ağaçtır” diyene “Bu ya bir hayvandır, ya da bu bir ağaçtır” denilmesi gibi.

İbn Sînâ, mantıkçıların bu kıyası “tam olmayan ayırıklık ya da zıtlık” olarak isimlendirdiklerini söyler.⁵⁸²

2.3.3. Gazâlî’de Ayırık Şartlı İstisnâî Kıyaslar

Büyük öncülü ayırık şartlı önermelerden meydana kıyaslara ayırık şartlı kıyas denir.⁵⁸³

Gazâlî, ayırık şartlı kıyasları “mîzân-ı teânüd” olarak isimlendirir ve bu kıyasları, üçüncü nemat başlığı altında ele alır. Ona göre bu kıyas şekli “mîzân-ı telâzüm” adını verdiği bitişik şartlı kıyas şeklinin tersidir.⁵⁸⁴

Ayırık şartlı kıyaslar da iki öncül ve bir sonuçtan meydana gelir. Bu kıyasta, birinci öncüldeki önermelerden birinin aynını seçmek, diğerinin çelişğini sonuç olarak verir. Birinci öncüldeki önermelerden birinin çelişğini seçmek, diğerinin aynını sonuç olarak verir.⁵⁸⁵ Meselâ,

Evren ya hâdis (sonradan olma) ya da kadîm (öncesiz)dir.

Evren hâdistir.

O halde kadîm değildir.

Evren kadîmdir.

O halde hâdis değildir.

⁵⁸⁰ İbn, Sînâ, *eş-Şîfa*, IV, s. 406; *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 451; *en-Necât*, s. 51; *el-Mûcez fi'l-Mantık*, s. 160; *Uyûnu'l-Hikme*, s. 74.

⁵⁸¹ İbn Sînâ, *eş-Şîfa*, IV, s. 406; *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 451.

⁵⁸² Bkz. İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 451-452.

⁵⁸³ Gazâlî, *el-Kıstâsu'l-Mustakîm*, s. 26.

⁵⁸⁴ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [42] 56; *Mihakku'n-Nazar*, s. [98] 94.

⁵⁸⁵ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [42] 56; *Mihakku'n-Nazar*, s. [98] 94; *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [86] 78; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 89.

Evren hâdis değildir.

O halde kadîmdir.

Evren kadîm değildir.

O halde hâdistir.⁵⁸⁶

Görüldüğü üzere birinci öncül (ayrık şartlı öncül) iki önermeden, ikinci öncül (yüklemlî öncül) ise bu iki önermeden birinin aynı veya karşıt hâlinde meydana gelmekte ve bu durumda böyle bir kıyas dört şekilde sonuç verebilmektedir.

Kısaca ifade etmek gerekirse, bu kıyasta, birinci öncülde bulunan iki kısımdan biri onaylandığında diğerinin onaylanmaması gerekir. Yani birinci önermenin mukaddemi olumlu olarak alınırsa tâlîsi olumsuz; tâlî olumlu olarak alınırsa mukaddemin olumsuz olması gerekir. Böylece mukaddem ile tâlî arasında bir zıtlık ve karşıtlık meydana gelir.⁵⁸⁷

Eğer ayrık şartlı önerme üç kısımdan meydana geliyorsa yani birinci öncülde üç önerme var ise, bunlardan herhangi birini istisnâ etmek, diğer ikisinin çelişiklerini sonuç olarak verir. Meselâ,

Bu sayı ya fazla ya eksik ya da eşittir.

Bu sayı fazladır.

O halde bu sayı eksik ve eşit değildir.⁵⁸⁸

Önermelerden herhangi birinin çelişliğini seçmek; seçilene değil, geriye kalan iki şıktan (kısımdan) birini gerektirir. “Sayı eşit değildir” ifadesi sayının fazla veya eksik olmasını gerektirir.

Eğer önermenin kısımları arasında bir sınırlandırma (hasr) yok ise, kısımlardan birinin aynıını seçmek, diğer ikisini geçersiz kılar. Birinin çelişliğini seçmek ise ancak geride kalan ve sınırlandırılmayanın hasredilmesi (sınırlandırılması) sonucunu doğurur.

Meselâ, “Zeyd ya Irak’tadır ya da Hicaz’dadır” öncülünü alırsak, bu iki ihtimalden birini seçmek (isbât etmek) diğerinin çelişliğini gerektirir. Fakat birinin çelişliğini seçmek (iptal etmek) diğerini seçmeyi (isbâtını) gerektirmez. Çünkü Zeyd’in başka bir

⁵⁸⁶ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [42] 56; *Mihakku’n-Nazar*, s. [98] 94; *Makâsıdu’l-Felâsife*, s. [86] 78; *Mi’yâru’l-İlm*, s. 89.

⁵⁸⁷ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [42] 56; *Mihakku’n-Nazar*, s. [98] 94; *el-Kıstâsu’l-Mustakîm*, s. 57, 59.

⁵⁸⁸ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [42] 56; *Mihakku’n-Nazar*, s. [98] 94; *Makâsıdu’l-Felâsife*, s. [86-87] 78; *Mi’yâru’l-İlm*, s. 89.

bölgede de olması mümkündür. Meselâ, “Zeyd Hicaz’da değildir” dediğimizde Irakta olması da olmaması da mümkündür.⁵⁸⁹

Gazâlî’ye göre, ayrık şartlı kıyasların ilmi derinliklerde kullanıldığı yerler çoktur. Nazarî delillerin çoğu ona dayanmaktadır. Meselâ, konuyla ilgili şu misâl zikredilebilir:

Mevcûdâtın (varlığın) tamamı ya hâdistir, ya da bir kısmı hâdistir, bir kısmı kadîmdir.

Oysa bilinmektedir ki mevcûdâtın (varlığın) tamamı hâdis değildir.

O halde mevcûdâtın (varlığın) içinde bir kadîm vardır.⁵⁹⁰

Gazâlî şartlı kıyasları vahye dayandırmakta ve Kur’an’ın yanı sıra İslâmî ilimlerden de misâller vermektedir. Gazâlî, şartlı kıyasların içeriklerini İslâmî ilimlerden verdiği misâllerle doldurmakla yetinmemekte, bir de onları kendisinin bulduğu bir takım isimlerle isimlendirmektedir.⁵⁹¹

2.3.4. Daha Sonraki İslâm Mantıkçılarında Ayrık Şartlı İstisnâî Kıyaslar

Ayrık şartlı (istisnâî) kıyaslarda; ayrık şartlı önerme olan ilk öncüldeki iki seçenekten biri, yani mukaddem veya tâlînin ya aynı, ya da nakîzi yüklemli önerme olan ikinci öncülde istisnâ edilerek (seçilerek) sonuç elde edilir. Ayrık şartlı öncül ise, ya hakîkiyyedir, ya mâniâtü’l-cem ya da mâniâtü’l-hulû’dur.⁵⁹²

1- İstisnâî kıyaslarda ayrık şartlı öncül “hakîkiyye” olursa:

Ayrık şartlı hakîkiyye eğer iki cüz’den (kısmıdan) meydana gelirse; ayrık şartlı öncülün cüz’lerinden (taraflarından), yani mukaddem ile tâlîden herhangi birinin aynını istisnâ (seçme), diğerinin nakîzini (karşıtını) sonuçlandırır. Ayrık şartlı önermenin cüz’lerinden (bölümlerinden) birinin nakîzini istisnâ (seçme) diğerinin aynını neticelendirir.⁵⁹³

⁵⁸⁹ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [42] 56-57; *Mihakku’n-Nazar*, s. [98] 94; *Makâsıdu’l-Felâsife*, s. [87] 78; *Mi’yâru’l-İlm*, s. 90.

⁵⁹⁰ Gazâlî, *el-Kıstâsu’l-Mustakîm*, s. 58.

⁵⁹¹ Ayrık şartlı kıyaslarla ilgili geniş bilgi için bkz. Çapak, *Gazâlî*, 178-182; “Gazâlî’ye Göre Kıyas Şekilleri”, s. 251-253.

⁵⁹² Ebherî, *Keşfu’l-Hakâik*, s. 179-180; el-Melevî, *eş-Şerh ale’s-Süllem*, s. 127-128; Demenhûrî, Ahmed, *Risâletün fi’l-Mantık*, (*İzâhu’l-Mübhem fi Meâni’s-Süllem*), Beyrut 1996, s. 86.

⁵⁹³ Ebherî, *Keşfu’l-Hakâik*, s. 180; Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, s. 245/344; K. Râzî, *Levâmiu’l-Esrâr*, s. 246/345; Kazvîni, *er-Risâletü’ş-Şemsîyye*, s. 164/167; K. Râzî, *Tahrîru’l-Kavâidi’l-Mantıkîyye*, s. 164/167; el-Habîsî, *eş-Şerh ale’t-Tehzîb*, s. 142; Demenhûrî, *Risâletün fi’l-Mantık*, 86; Gelenbevî, *Kıyâs*

Bu şekilde birinci öncülü hakîkiyye olan kıyaslarda, cüz'lerin ikisinin bir arada bulunmasının imkânsız olması sebebiyle dört sonuç elde edilir: Aynını istisnâ etmekle iki sonuç, ve nakîzini istisnâ etmekle iki sonuç.⁵⁹⁴

Meselâ, “Dâimâ ya bu sayı tektir veya bu sayı çifttir” önermesi dört ihtimali içinde barındırmaktadır. Bu ihtimaller sayının çiftse tek olmaması, tekse çift olmaması, çift değilse tek olması ve tek değilse çift olmasıdır.⁵⁹⁵ Bunu misâller üzerinde gösterelim.

a- Mukaddemin aynını istisnâ:

Dâimâ ya bu sayı tektir veya bu sayı çifttir.

Fakat bu sayı tektir.

O halde çift değildir.

b- Tâlînin aynını istisnâ:

Dâimâ ya bu sayı tektir veya bu sayı çifttir.

Fakat bu sayı çifttir.

O halde tek değildir.

c- Mukaddemin nakîzini istisnâ:

Dâimâ ya bu sayı tektir veya bu sayı çifttir.

Fakat bu sayı tek değildir.

O halde çifttir.

d- Tâlînin nakîzini istisnâ:

Dâimâ ya bu sayı tektir veya bu sayı çifttir.

Fakat bu sayı çift değildir .

O halde tektir.⁵⁹⁶

Ayrık şartlı hakîkiyye, eğer ikiden fazla cüz'den (kısmıdan) meydana gelirse, cüz'lerden herhangi birini istisnâ (seçme), diğer cüz'lerin nakîzini (çelişigini) sonuç

Risâlesi, s. 15; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 102-103; A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 66 vd. İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 223-224; Öner, *Klasik Mantık*, s. 134; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 57.

⁵⁹⁴ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 180; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, 245/344; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 246/345; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 164/167; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 143-144; Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 15.

⁵⁹⁵ el-Muzaffâr, *el-Mantık*, s. 252.

⁵⁹⁶ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 180; *Îsâğûcî*, s. 6; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 164/167; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 144; İbn Meymûn, *Mantık Terimleri Risâlesi*, s. 25 [47]; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ Îsâğûcî*, s. 61; *Kıyâs Risâlesi*, s. 15.

olarak verir. Cüz’lerden herhangi birinin nakîzini istisnâ, diğer cüz’lerin aynını ayırık şartlı bir önerme olarak sonuç verir yani geri kalan parçalardan meydana gelen ayırık şartlıyı sonuç olarak verir.⁵⁹⁷

a- Cüz’lerden herhangi birinin aynını istisnâ:

Bu sayı, ya diğer sayıdan fazladır ya ona eşittir ya da ondan eksiktir.

Fakat ondan fazladır.

O halde ona eşit de değildir, ondan eksik de değildir.

Yani eksik değildir ya da eşit değildir.

b- Cüz’lerden herhangi birinin nakîzini istisnâ:

Bu sayı, ya diğer sayıdan fazladır ya ona eşittir ya da ondan eksiktir.

Fakat o fazla değildir.

O halde ya ona eşittir ya da ondan eksiktir.⁵⁹⁸

Burada, başka kıyaslar yaparak tek cüz’e varıncaya (ulaşıncaya) kadar kıyas devam ettirilebilir.

Bu sayı, ya ona eşittir ya da ondan eksiktir.

Fakat o eksik değildir.

O halde bu sayı eşittir.

2- İstisnâî kıyaslarda ayırık şartlı öncül “mâniâtu’l-cem”⁵⁹⁹ olursa:

Ayırık şartlı önermenin cüz’lerinden (taraflarından) yani mukaddem ile tâlîden herhangi birinin aynını istisnâ (seçme), diğerinin nakîzini (karşıtını) sonuç olarak verir. Ayırık şartlı önermenin bölümlerinden birinin nakîzini istisnâ (diğerinin aynını) sonuç vermez. Çünkü nakîzini istisnâ da iki öncülün yanlışlıkta birleşmeleri ihtimali vardır yani önermenin iki tarafı birden yanlış olabilir.⁶⁰⁰

⁵⁹⁷ Ebherî, *Keşfu’l-Hakâik*, s. 180.

⁵⁹⁸ Ebherî, *Keşfu’l-Hakâik*, s. 180.

⁵⁹⁹ “Mâniâtu’l-Cem”, Mukaddemi ile tâlîsi arasında, bunların yalnız doğrulukları bakımından aykırılık ile veya bu aykırılığın olumsuz kılınmasıyla hükmolunan önermelerdir. (Öner, *Klasik Mantık*, s. 62-64).

⁶⁰⁰ Ebherî, *Keşfu’l-Hakâik*, s. 180; Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, s. 245/344; K. Râzî, *Levâmiu’l-Esrâr*, s. 246/345; Kazvîni, *er-Risâletü’ş-Şemsiyye*, s. 164/167; K. Râzî, *Tahrîru’l-Kavâidi’l-Mantikiyye*, s. 164/167; el-Habîsî, *eş-Şerh ale’t-Tehzîb*, s. 143; Demenhûrî, *Risâletün fi’l-Mantık*, s. 86; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğûcî*, s. 61; *Kıyâs Risâlesi*, s. 15; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 103-104; A. Cevdet, *Mi’yâr-ı Sedâd*, s. 66 vd; İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 223-224; Öner, *Klasik Mantık*, s. 134; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 59.

Taraflardan birinin nakîzini seçme demek, nakîzini seçtiğimiz tarafın yanlış olduğunu söylemek demektir. Bir tarafın yanlış olduğunu bilmekse diğer taraf hakkında herhangi bir fikir vermemektedir.⁶⁰¹ Bu nedenle mâniâtu'l-cem sadece aynını istisnâ etmekle sonuç verir. Bunlar da iki tanedir.⁶⁰²

a- Mukaddemin aynını istisnâ:

Dâimâ bu şey ya ağaçtır veya taştır.

Fakat bu şey ağaçtır.

O halde taş değildir.

b- Tâlînin aynını istisnâ:

Dâimâ bu şey ya ağaçtır veya taştır.

Fakat bu şey taştır.

O halde ağaç değildir.⁶⁰³

3- İstisnalı kıyaslarda ayırık şartlı öncül “mâniâtu'l-hulû”⁶⁰⁴ olursa:

Ayrık şartlı önermenin cüz'lerinden (bölümlerinden) yani mukaddem ile tâlîden herhangi birinin nakîzini (çelişğini) istisnâ (seçme), diğerinin aynını sonuç olarak verir. Ayrık şartlı önermenin taraflarından birinin aynını istisnâ hiçbir sonuç (diğerinin nakîzini) vermez. Çünkü aynını istisnâ (seçme)da iki öncülün doğrulukta birleşmeleri ihtimali vardır.⁶⁰⁵

Tarafların her ikisi birlikte doğru olabileceğinden, birinin doğru olduğunu bilmemiz diğerinin doğru mu yoksa yanlış mı olacağı hakkında bize bir ipucu

⁶⁰¹ el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 128-129.

⁶⁰² Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 180; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 245/344; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 246/345; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 164/167; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, s. 164/167; Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 15; Bingöl, *Gelenbevî*, 103; A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 66 vd; İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 223-224.

⁶⁰³ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 180; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, 164/167; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, 144; Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, 16; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 103; A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 66; Öner, *Klasik Mantık*, s. 135.

⁶⁰⁴ “Mâniâtu'l-Hulû” Mukaddemi ile tâlîsi arasında yalnız yanlışlıkları bakımından aykırılık ile veya bu aykırılığın olumsuz kılınmasıyla hükmolunan önermelerdir. (Öner, *Klasik Mantık*, s. 64-68).

⁶⁰⁵ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 180-181; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 245/344; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 246/345; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 164/167; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, s. 164/167; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 143; Demenhûrî, *Risâletün fi'l-Mantık*, s. 86; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğûcî*, s. 61; *Kıyâs Risâlesi*, s. 15; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 104; A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 66 vd; İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 223-224; Öner, *Klasik Mantık*, s. 135; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 58.

vermez.⁶⁰⁶ Bu sebeple, mâniâtu'l-hulû yalnız nakîzini istisnâ etmekle netice verir. Bunlar da iki tanedir.⁶⁰⁷

a- Mukaddemin nakîzini (karşıtını) istisnâ:

Bir şey ağaç olmayandır veya taş olmayandır.

Fakat bu şey ağaçtır.

O halde taş olmayandır.⁶⁰⁸

Zeyd ya denizdedir ya da boğulmamıştır.

Fakat o denizde değildir.

O halde boğulmamıştır.⁶⁰⁹

b- Tâlînin nakîzini (karşıtını) istisnâ:

Bir şey ağaç olmayandır veya taş olmayandır.

Fakat bu şey taştır.

O halde ağaç olmayandır.⁶¹⁰

Zeyd ya denizdedir ya da boğulmamıştır.

Fakat o boğulmuştur.

O halde denizdedir.⁶¹¹

İslâm mantıkçılarına göre muhtemel 16 çeşit istisnâî kıyastan sadece 10 tanesi sonuç verir. Bunlardan 2 tanesi bitişik şartlı öncülle yapılan istisnâî kıyastan, 8 tanesi ise ayrık şartlı öncülle yapılan istisnâî kıyastan elde edilir. Ayrık şartlı öncülle yapılan istisnâî kıyasların 4 tanesi hakîkiyye'den, 2 tanesi mâniâtu'l-cem'den ve 2 tanesi de mâniâtu'l-hulû'dandır.

⁶⁰⁶ el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 129.

⁶⁰⁷ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 180-181; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 164/167; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 164/167; Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, 15; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 104; A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 66 vd; İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s. 223-224.

⁶⁰⁸ K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 164/168; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 144; Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 16; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 104; A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 66; Öner, *Klasik Mantık*, s. 135.

⁶⁰⁹ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 180-181.

⁶¹⁰ K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 164/168; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 144; Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 16; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 104; A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 66; Öner, *Klasik Mantık*, s. 135.

⁶¹¹ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 180-181.

Netice vermeyen 6 muhtemel kıyastan 2 tanesi bitişik şartlı öncülle yapılan istisnâî kıyastan, 4 tanesi de ayrık şartlı öncülle yapılan istisnâî kıyastandır. Ayrık şartlı öncülle yapılan istisnâî kıyasın 2 tanesi mâniâtu'l-cem'den ve 2 tanesi de mâniâtu'l-hulû'dandır.⁶¹²

Netice veren ve netice vermeyen kıyasları topluca şu şekilde gösterebiliriz.

İstisnalı kıyaslar:	Netice Veren	Netice Vermeyen
1- Bitişik şartlı:	2	2
2- Ayrık şartlı:		
a- Hakîkiyye:	4	-
b- Mâniâtu'l-cem:	2	2
c- Mâniâtu'l-hulû:	2	2
Toplam:	10	6

⁶¹² Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 179-181; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 245/343-344; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 245-246/344-345; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 164/167; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 164/167-168; el-Habisî, *eş-Şerh ale't-Tehzib*, s. 142-144; el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 127; Demenhûrî, *Risâletün fi'l-Mantık*, s. 85-86; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğûcî*, s. 61; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 104; eş-Şâmî, *el-Kıyâs*, s. 55-57.

III. BÖLÜM

KIYASIN EKLERİ (LEVÂHİK)

İslâm mantıkçıları, eserlerinde kıyasın ekleri (levâhık) veya sonuç (hatime) başlığı (adı) altında, genel olarak şu kıyaslardan bahsetmektedirler:

- 1- Bileşik kıyas
- 2- Hulfî kıyas
- 3- Nâkıs (Eksik öncüllü) kıyas
- 4- Kıyas-ı müsâvât (Eşitlik Kıyası)
- 5- İstikrâ (Tümevarım)
- 6- Temsîl (Analoji)¹

Bunları sırasıyla îzah edeceğiz.

1. BİLEŞİK KIYASLAR

İki öncül ve bir sonuçtan meydana gelen kıyaslara “basit kıyaslar” denilmektedir. İki öncül ve bir sonuçtan meydana gelen kıyaslara ise “bileşik kıyaslar” (kıyas-ı mürekkeb)² adı verilmektedir. Öncülleri ikiden fazla olduğu için bu kıyaslar aynı zamanda iki veya daha fazla basit kıyası da ihtiva ederler. Yani bileşik kıyaslar, iki veya daha çok iktirânî kıyastan, iki veya daha çok istisnâî kıyastan, yahut da bir iktirânî, bir de istisnâî kıyastan meydana gelebilirler.

1.1. Fârâbî’de Bileşik Kıyaslar

İki öncül ve bir sonuçtan meydana gelen kıyaslara “basit kıyaslar” diyen **Fârâbî**, ikiden fazla öncülünden meydana gelen kıyaslara “bileşik kıyaslar” der ki bu kıyasların öncüllerini başka kıyasların sonuçları teşkil eder.³ Meselâ,

¹ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 183 vd. Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 246/345 vd.; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 246/345 vd.; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 164/168 vd.; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, s. 164/168 vd.; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 144 vd.; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 144 vd.; Ahderî, *es-Süllem*, s. 132 vd.; el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 132 vd.; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâgûcî*, s. 62 vd.

² Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, 183; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 246/345; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, 246-247/345-346; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, 164/168; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, s. 164/168; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâgûcî*, s. 62 vd.; Bingöl, *Gelenbevî*, s. 125. Ayrıca bkz. A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. [78-79]; Ali Sedâd, *Mizânu'l-Ukûl*, s. 79; Öner, *Türkiyede İlim ve Mantık*, s. 41; *Klasik Mantık*, s. 141; Taylan, *Mantık*, s. 127; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 173; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 61.

³ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [70] 108-109.

Her cisim bileşiktir.

Her bileşik bir arazla birleşmiştir, ondan ayrılmaz.

O halde her cisim bir arazla birleşmiştir, ondan ayrılmaz.

Her cisim bir arazla birleşmiştir, ondan ayrılmaz.

Her arazla birleşmiş olan şey arazdan ayrılmaz, o takdirde araz sonradan olmuş olanla birleşir, ondan ayrılmaz.

O halde her cisim sonradan olmuş olanla birleşir, ondan ayrılmaz.

Her cisim sonradan olmuş olanla birleşir, ondan ayrılmaz.

Her sonradan olmuş olan ve ondan ayrılmayan, sonradan olmuş olmadan önce olamaz.

O halde her cisim, sonradan olmuş olmadan önce olamaz.

Her cisim, sonradan olmuş olmadan önce olamaz.

Her sonradan olmuş olmadan önce gelmeyen şey, sonradan olmuş olanın varlığıyla beraber olan şeydir.

O halde her cismin varlığı, sonradan olmuş olanın varlığıyla beraberdir.

Her cismin varlığı, sonradan olmuş olanın varlığıyla beraberdir.

Her varlığı sonradan olmuş olanın varlığıyla beraber olan şeyin varlığı, var değil iken var olur.

O halde her cismin varlığı, var değil iken var olmuştur.

Her cismin varlığı, var değil iken var olmuştur.

Her varlığı var değil iken var olanın varlığı, sonradan olmadır.

O halde her cismin varlığı, sonradan olmuş olan bir şeydir.

Her cismin varlığı, sonradan olmuş olan bir şeydir.

Âlem cisimdir.

O halde âlem sonradan olmuştur.

Fârâbî, bu kıyasın parçalarının hepsinin sayılması durumunda sözün uzayacağını, ancak öncülleri içinde bulunan önceki kıyasların sonuçları atılarak sadece öncüllerle yetinilebileceğini, çünkü sonuçların bu öncüllerde zaten gizli bulunduklarını

belirtmektedir ve sonuncu (en sondaki) sonuçta toplanabileceğini söylemektedir.⁴
Meselâ,

Her cisim bileşiktir.

Her bileşik bir arazla beraberdir ondan ayrılmaz.

Her arazla beraber olan ondan ayrılmaz,

O halde o, sonradan olmuş olanla beraberdir, ondan ayrılmaz.

Her sonradan olmuş olanla beraber olan, ondan ayrılmaz.

O halde o, sonradan olmuş olmadan önce gelmez.

Her sonradan olmuş oladan önce gelmeyen şeyin varlığı, sonradan olmuş olanın varlığıyla beraberdir.

Her varlığı sonradan olmuş olanın varlığıyla beraber olan şeyin varlığı, var değil iken var olmuştur.

Her var değil iken var olmuş olan varlık, sonradan olmuştur.

Halbuki âlem cisimdir.

O halde âlem sonradan olmuştur.⁵

İslâm Mantıkçıları, Fârâbî'nin bahsetmiş olduğu sonuçların da dâhil olduğu bileşik kıyaslara “mevsûlu'n-netâic”; sonuçların öncüllerden ayrılıp sonucun sonuncu sonuçta toplandığı kıyaslara “mefsûlu'n-netâic” adlarını vermektedirler.⁶

Bileşik kıyaslar, şartlı, cezimli, hulfî ve doğru kıyaslar olmak üzere çeşitli kıyaslardan meydana gelmektedirler. Doğru kıyaslardan meydana gelen bileşik kıyaslar için Fârâbî şu misâli vermektedir:⁷

Âlem ya kadîmdir ya sonradan olmuştur.

Eğer kadîm ise sonradan oluşlara maruz kalmaz.

Halbuki o, sonradan oluşlara maruzdur, çünkü cisimdir.

Zîrâ, eğer cisim sonradan oluşlara maruz kalmasaydı onlardan hâlî kalırdı.

Onlardan hâlî kalan ise bileşik değildir ve hareket etmesi imkânsızdır.

Halbuki bunu akıl almaz.

⁴ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağır*, s. [71] 109.

⁵ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağır*, s. [70-73] 108-110.

⁶ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 183; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 246/345; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 247/346; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 164/168; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 164-165/168; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 146; el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 143.

⁷ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağır*, s. [72] 110.

O halde âlem sonradan olmuştur.

Bu kıyas, munfasıl şartlı, muttasıl şartlı, hulfî, cezimli ve doğru cezimli kıyaslardan meydana gelen bileşik kıyastır.⁸

1.2. İbn Sînâ'da Bileşik Kıyaslar

İbn Sînâ'ya göre bileşik kıyaslar istisnâî ve iktirânî kıyaslardan meydana gelir. Her kıyasta matlûb (istenilen netice) ve netice (elde edilen netice) tek bir şey için olduğundan bunlara “terkîbu'l-kıyas” denmez, bilakis “teksîru'l-kıyas” denir.⁹

Bileşik kıyaslar ya mevsûl olur ya da mefsûl olur.¹⁰

1- Mevsûl: İstenilen neticeyi (matlûb) elde etmek için, kıyastan çıkan neticenin teşkil edilecek diğer kıyas için öncül yapılmasıdır. Bu kıyasta netice bilfiil zikredilir.

Her C, B'dir.

Her B, D'dir.

Her C, D'dir.

Her C, D'dir.

Her D, H'dir.

Her C, H'dir.

Burada netice gizlenmemiş, bilakis bir kez fiili olarak zikredilmiştir. Netice aynı zamanda diğer kıyasın mukaddimesi (öncül) olmuştur.¹¹

2- Mefsûl: Mevsûl'deki kıyasta, asıl neticenin teşkil edilen diğer kıyasta terk edilmesidir.

Her C, H'dir.

Her D, H'dir.

Her H, Z'dir.

Her Z, H'dir.

Her C, H'dir.

Burada netice gizlenmiş, tekrar edilmemiştir.¹²

⁸ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [72-73] 110.

⁹ İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 51.

¹⁰ İbn Sînâ, *eş-Şifâ*, IV, s. 436.

¹¹ İbn Sînâ, *eş-Şifâ*, IV, s. 436-437; *en-Necât*, s. 51-52.

İbn Sînâ'ya göre, daha sonraki mantıkçılar, şartlı öncüllerle yapılan istisnâî kıyası ilâve etmişlerdir.¹³ Meselâ,

Eğer güneş doğarsa gündüz olur.

Eğer gündüz olursa gece körü olan kimse görür.

Güneş doğmuştur.

Öyleyse gece körü olan kimse görür.

Burada netice bilkuvve olarak istisnâî öncülde gizlenmiştir. Şöyle ki;

Fakat güneş doğmuştur dediğimizde “gündüz olur” neticesi gerekir. O netice de bu neticeden dolayı gerekir.¹⁴

1.3. Gazâlî’de Bileşik Kıyaslar

Gazâlî’ye göre peş peşe gelen arada sonuçları zikredilmeyen veya bir çok öncülde aynı sonuca varılan kıyaslar bileşik kıyastır. Bu kıyaslar aynı zamanda birbirlerine karıştırılmış kıyaslardır.¹⁵

Bileşik kıyaslarda her kıyas şeklinden bir öncül zikredilir ve bazısı bazısının üzerine getirilerek tek bir sonuca varılır. Ona göre bu tür kıyaslar, öğretimde ve karşılıklı konuşmalarda çok sık kullanılır.¹⁶

Gazâlî, kıyastaki karışıklıktan ve bileşik olmasından dolayı kıyasın formundan uzaklaşılacağını, buna rağmen farklı öncüllerden meselâ; yüklemli, bitişik şartlı ve ayrık şartlı öncüllerden tek bir sonuca varılabileceğini ifade eder.¹⁷ Bileşik kıyaslara şöyle bir misâl verilebilir:

Âlem ya ezelîdir ya da sonradan değildir.

Eğer ezelî ise sonradan olan şeylere bitişik değildir.

Fakat âlem cisim olması hasebiyle sonradan olan şeylere bitişiktir ve cisim sonradan olan şeylere bitişik değilse, ondan hâlî olması (onunla bir ilgisinin olmaması) gerekir.

¹² İbn Sînâ, *eş-Şifa’*, IV, s. 442; *en-Necât*, s. 52.

¹³ İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 52.

¹⁴ İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 52; Bileşik kıyasla ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Sînâ, *eş-Şifa’*, IV, s. 433-445.

¹⁵ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [49] 65; *Mihakku’n-Nazar*, s. 109; *Makâsıdu’l-Felâsife*, s. [96] 84.

¹⁶ Gazâlî, *Mi’yâru’l-İlm*, s. 104.

¹⁷ Gazâlî, *Mi’yâru’l-İlm*, s. 103.

Sonradan olan şeylerden hâlî olan bitişik değildir ve hareket etmesi mümkün değildir.

O halde âlem sonradan değildir.¹⁸

Bu kıyas; ayrık şartlı, bitişik şartlı, hulf yoluyla kesin kıyastan ve müstakim kıyaslardan meydana gelmektedir.¹⁹ Bileşik kıyaslarla ilgili diğer bir misâl:

Her cisim bileşiktir.

Her bileşik, kendisinden ayrılmayan bir araza bitişiktir.

Her araz hâdistir.

Her hâdis bitişik olan şey, ondan önce olamaz.

Her varlığı hâdisten önce olmayan şey, varlığı onunla (hâdisle) olandır.

Her varlığı hâdisle olan şey sonradan değildir.

O halde âlem sonradan değildir.²⁰

Bu öncüllerden her biri sonuçları hazf edilmiş birer tam kıyastır. Sonuçları zikredilirse şöyle olması gerekir:²¹

Her cisim bileşiktir.

Her bileşik kendisinden ayrılmayan bir araza bitişiktir.

O halde her cisim kendisinden ayrılmayan bir araza bitişiktir.

Sonra tekrar baştan başlanır ve kendisine başka bir öncül ilâve edilir, o da şudur:

Kendisinden ayrılmayan bir araza bitişik olan her şey, hâdis olana bitişiktir.²²

Gazâlî, kıyasın devamının açık olduğunu ifade ederek zikretmez,²³ ancak bu kıyasın tam şekli şöyledir:

Her cisim bileşiktir.

Her bileşik kendisinden ayrılmayan bir araza bitişiktir.

O halde her cisim kendisinden ayrılmayan bir araza bağlıdır.

Her cisim kendisinden ayrılmayan bir araza bağlıdır.

Kendisinden ayrılmayan bir araza bitişik olan her şey, hâdis olana bitişiktir.

¹⁸ Gazâlî, *Mî'yâru'l-İlm*, s. 103.

¹⁹ Gazâlî, *Mî'yâru'l-İlm*, s. 104.

²⁰ Gazâlî, *Mî'yâru'l-İlm*, s. 104.

²¹ Gazâlî, *Mî'yâru'l-İlm*, s. 104.

²² Gazâlî, *Mî'yâru'l-İlm*, s. 104.

²³ Gazâlî, *Mî'yâru'l-İlm*, s. 104.

O halde her cisim hâdis olana bitişiktir.

Her cisim hâdis olana bitişiktir.

Her hâdis bitişik olan sonradan değildir.

O halde her cisim sonradan değildir.

Gazâlî karışık bileşik kıyaslara şu misâli vermektedir;

Allah, eğer arş üzerinde ise ya ona eşit, ya ondan büyük ya da ondan küçüktür.

Her eşit, küçük ve büyüğün bir miktarı vardır.

Her miktarı olan ya cisimdir ya da cisim değildir.

Miktarı olan şeyin cisim olmaması bâtil olduğundan, onun cisim olduğu sâbit olur.

Bundan Allah'ın (c.c) cisim olması gerekir.

Allah'ın (c.c) cisim olması muhaldir.

O halde Allah'ın arş üzerinde olması muhaldir.

Bu kıyas, karışık olarak hem iktirânî, hem bitişik hem de ayrık şartlı kıyasları kapsamaktadır. Gazâlî'ye göre bu kıyastaki karıştırmayı, ayrıntılı bir şekilde incelemeyen kişi anlayamaz. Ancak müfretleri (tekilleri) bilen kişinin, karışık misâlleri o müfretlere ircâ etmesi mümkündür.²⁴

Yukarıda da ifade edildiği gibi, bileşik kıyasların formu; sadece kıyas çeşitlerinin birinden meydana gelebileceği gibi bütün çeşitlerinden de meydana gelebilir. Bu bakımdan bileşik kıyaslar, form bakımından diğer kıyas çeşitlerinden tamamen farklıdır.²⁵

1.4. Daha Sonraki İslâm Mantıkçılarında Bileşik Kıyaslar

Daha sonra gelen **İslâm mantıkçıları**, bileşik kıyasları, ister istisnâî, ister iktirânî ve isterse muhtelif kıyaslardan meydana gelmiş olsun, her üç durumda da mevsûlu'n-netâic, ve nefsûlu'n-netâic, diye ikiye ayırırlar.²⁶

²⁴ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [51] 67; *Mihakku'n-Nazar*, s. 111.

²⁵ Gazâlî'de bileşik kıyaslarla ilgili geniş bilgi için bkz. Çapak, *Gazâlî*, s. 190-193.

²⁶ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 183; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 246/345; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 247/346; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, s. 164/168; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkîyye*, s. 164-165/168; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 146; el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 143.

1- Mevsûlu'n-Netâic: İstenen netice elde edilinceye kadar, her basit kıyas sonuca ulaşınca, bu sonuca diğer bir basit kıyas elde edilsin diye başka bir öncülün ilâve edilmesi sûretiyle meydana getirilen kıyastır.²⁷

Birinin sonucu diğerinin öncülü olmakla beraber meydana gelen teliften, sonucun zorunlu olarak çıkmasıyla sonuç verir. Bu durum ulaşılmak istenen sonuçta son bulur.²⁸ Kısaca ifade etmek gerekirse, bu tip kıyaslar ardarda gelen birçok kıyastan meydana gelir. Birinci kıyasın sonucu onu takip eden kıyasın öncüllerinden biri olur.

Bütün insanlar hayvandır.

Bütün hayvanlar yürüyendir.

Bütün insanlar yürüyendir.

Sonra,

Bütün insanlar yürüyendir.

Bütün yürüyenler iradesiyle hareket eder.

Bütün insanlar iradesiyle hareket eder.

Sonra,

Bütün insanlar iradesiyle hareket eder.

Bütün insan iradesiyle hareket edenler bir yerden bir yere gidebilir.

Bütün insanlar bir yerden bir yere gidebilir.

Bu kıyasın formülle ifadesi şöyledir:

Bütün C'ler, B'dir.

Bütün B'ler, D'dir.

Bütün C'ler, D'dir.

Sonra

Bütün C'ler, D'dir.

Bütün D'ler, A'dır.

Bütün C'ler, A'dır.

²⁷ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 183; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 246/345; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 247/346; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 164/168; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 164/168; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 146; Ahderî, *es-Süllem*, s. 134; el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 134; Demenhûrî, *Risâletün fi'l-Mantık*, s. 87. Ayrıca bkz. eş-Şâmi, *el-Kiyâs*, s. 58; el-Muzaffer, *el-Mantık*, s. 259; A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 79; Bingöl, *Gelenbevi*, s. 126.

²⁸ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 183; Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 164/168; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 164/168.

Sonra

Bütün C'ler, A'dır.

Bütün A'lar, H'dir.

Bütün C'ler, H'dir.²⁹

2- Mefsûlu'n-Netâic: Eğer “mevsûlu'n-netâic” de (basit) kıyasların sonuçları ortadan kaldırılırsa (fasl olunursa), yani (basit) kıyasların sonucu kıyasın lafzından atılırsa “mefsûlu'n-netâic” elde edilir. Diğer bir ifadeyle “mevsûlu'n-netâic”i meydana getiren basit kıyasların neticesinin zikredilmediği kıyaslara “mefsûlu'n-netâic” denilmektedir.³⁰

Bütün insanlar hayvandır.

Bütün hayvanlar yürüyendir.

Bütün yürüyenler iradesiyle hareket eder.

Bütün iradesiyle hareket edenler bir yerden bir yere gidebilir.

Öyleyse bütün insanlar bir yerden bir yere gidebilir.

Bu kıyasın formülle ifadesi şöyledir:

Bütün C'ler, B'dir.

Bütün B'ler, D'dir.

Bütün D'ler, A'dır.

Bütün A'lar, H'dir.

Öyleyse bütün C'ler, H'dir.³¹

²⁹ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 183; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 246/345; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 247/346; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 164/168; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 164-165/168.

³⁰ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 183; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 246/345; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 247/346; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 164/168; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 165/168; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 146; Ahderî, *es-Süllem*, s. 134; el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 134; Demenhûrî, *Risâletün fi'l-Mantık*, s. 88. Ayrıca bkz. A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 87; Ali Sedâd, *Mizânu'l-Ukûl*, s. 79; eş-Şâmî, *el-Kıyâs*, s. 59; el-Muzaffâr, *el-Mantık*, s. 259; Öner, *Türkiyede İlim ve Mantık*, s. 41; Klasik Mantık, s. 142; Bingöl, *Gelenbevi*, s. 126; Taylan, *Mantık*, s. 127; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 61.

³¹ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 183; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 246/345; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 247/346; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 164/168; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 165/168;

2. HULFÎ KIYAS

Hulfî kıyas, iktirânî bir kıyas ile bir istisnâî kıyastan yapılır³² ve saçma yolu ile isbâtta kullanılır. Hulfî kıyas iki kıyastan meydana gelmiş olması sebebiyle bileşik kıyaslar arasında da sayılmıştır.

2.1. Fârâbî’de Hulfî Kıyas

Fârâbî, iki öncülünün de doğrulukları, doğru oldukları, apaçık, meydanda olan cezimli kıyaslara “Doğru Kıyaslar” denildiğini ve bunların zorunlu olarak doğru netice verdiğini belirtmektedir.³³ Meselâ,

Her cisim bileşiktir.

Her bileşik sonradan olmuştur.

O halde her cisim sonradan olmuştur.³⁴

Veya,

Her insan hayvandır.

Her hayvan duyguludur.

Her insan duyguludur.³⁵

Öncüllerden birinin doğruluğu, doğru olduğu apaçık meydanda olan ve diğerinin doğruluğu, doğru olduğu şüpheli olan, doğru veya yanlış olduğu bilinmeyen ama sonucun yanlışlığı apaçık meydanda olan kıyaslara Fârâbî, “Hulfî Kıyas” adını vermektedir.³⁶

Fârâbî’ye göre hulfî kıyas ile bir önermenin doğruluğunu açıklamak için; nakîzi alınır ve ona doğruluğu şüphesiz olan bir önerme ilâve edilir. Bu ikisiyle birlikte bir kıyas yapılır. Bu kıyas, yanlışlığı açık olan bir netice verir. Diğer bir ifadeyle hulfî kıyasda doğru mu, yanlış mı olduğu şüpheli olan veya yanlışlığı apaçık olan öncülün çelişği alınır ve doğru olan bu çelişik önerme o kıyasın sonucu olur.³⁷ Meselâ,

³² Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 184; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 247/346; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 247/346; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 165/168; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 144; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 144.

³³ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [69] 108; *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 34.

³⁴ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [69] 108.

³⁵ Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, 33-34.

³⁶ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [69] 108. *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 34.

³⁷ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [69] 108; *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 34.

Âlem ezeldir.

Hiçbir ezeli bileşik değildir.

O halde âlem bileşik değildir.

O halde âlem ezeli değildir.³⁸

Bu durumda, Fârâbî'ye göre Hulfi kıyas ile bir sonuç çıkarılmak istenildiğinde şöyle yapılır:

“... sonuç olarak çıkarmak istediğimiz şeyi göz önüne alırız. Bu, ‘Âlem ezeli değildir’ sözümüz olsun; çelişğini alalım, o da ‘Âlem ezeldir’ hükmüdür. Ona doğruluğu meydana olan başka bir doğru öncül izâfe edelim, öyle ki ona izâfe edildikte ikisi birden bir kıyas teşkil etsinler, o da “Hiçbir ezeli mürekkep değildir’ hükmüdür; bunun sonucu “Âlem mürekkep değildir” hükmü olur. Halbuki sonuç yanlışlığı meydana olan yanlış bir sonuçtur. Bundan da âlemin ezeli olmadığı sonucu çıkar.”³⁹

Fârâbî, “Her insan duyguludur” sözünü hulfi kıyas ile şu şekilde açıklar:

“‘Her insan duyguludur’ sözü doğrudur. Eğer bu sözümüz doğru değilse bu sözün nakîzi olan ‘Her insan duygulu değildir’ sözü doğru olur. Şüpheli olan bu nakîzi alır ve doğruluğundan şüphe olmayan mukaddime (öncül) ilâve ederiz. Bu ‘Her insan hayvandır’ sözüdür. Böylece üçüncü şeklin altıncı darbından kıyas teşkil edilir.

Hiçbir insan duygulu değildir.

Her insan hayvandır.

Hiçbir hayvan duygulu değildir.

“Bu, yanlışlığı muhal olmayandır. Bu muhal ‘Her insan hayvandır, doğrudur’ sözünü mümkün kılmıyor. Öyleyse bu muhalden ‘Her insan duygulu değildir’ sözü gerekir. Bu ise muhaldir. Bunun çelişğinin doğru olduğunu daha önce farzetmiştik. Bu ‘Her insan duyguludur’ sözüdür. Bunun doğru olduğunu açıkladık.”⁴⁰

Fârâbî, zikredilen bu misâl ve açıklama ile kendisinden yanlış meydana gelen şeyin de yanlış olacağını ifade etmektedir.⁴¹ Fârâbî, bu bilgileri basit kıyaslar için zikreder. Ona göre bileşik kıyaslarda hulfi kıyasın yapılış tarzı çok farklıdır. Bileşik

³⁸ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [69-70] 108.

³⁹ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [70] 108.

⁴⁰ Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 34.

⁴¹ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [69-70] 108.

kıyaslarda parçalarından bir çoğu atılır ve araya bir çok şeyler girer.⁴² Fârâbî'nin hulfi kıyası, Aristoteles'in imkânsızlıkla neticelenen kıyaslarını karşılar.⁴³

2.2. İbn Sînâ'da Hulfi Kıyas

İbn Sînâ da hulfi kıyası, “istenen şeyin kendisinde çelişğinin yanlış olması ile açıklandığı kıyastır” şeklinde tanımlamakta⁴⁴ ve bu kıyasın, biri bitişik şartlı ve yüklemli önermelerden meydana gelen iktirânî diğeri de istisnâ kıyas olmak üzere iki kıyastan meydana geldiğini söylemektedir.⁴⁵

İbn Sînâ'ya göre “bu kıyasın temeli; muhal olan sonucun çelişğini alıp onu, doğruluğuna şüphe olmayan bir öncülle birlikte bir kıyas yapmaktır. Buna göre de o, muhal bir öncülün çelişğini kendi hâli üzerine netice verir.”⁴⁶

Hulfi kıyası meydana getiren kıyaslar şu şekilde gösterilebilir.

Eğer “Her A, B'dir” doğru değilse “Her A, B değildir” doğrudur.

Her C, B'dir.

Öyleyse “Her A, B'dir” doğru değilse “Her A, C değildir” doğrudur.

Sonuç alınır ve tâlînin çelişğı istisnâ edilir. Mukaddemin çelişğı sonuç olarak çıkar.

Eğer “Her A, B'dir” doğru değilse “Her A, C değildir” doğrudur.

Fakat “Her A, C'dir.”

Öyleyse “Her A, B'dir.”⁴⁷

2.3. Gazâlî'de Hulfi Kıyas

Gazâlî, hulfi kıyası “öncülü açıkça doğru, sonucu da açıkça yanlış olan şeyi dayatarak (izâfe), imkânsız şeylerin (muhâlât) çelişğini gerektirmek sûretiyle çelişğı iptal edip, görünüşünü tesbit etmektir”⁴⁸ şeklinde tanımlamaktadır.

⁴² Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağır*, s. [70] 108.

⁴³ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 87 vd. Hulfi kıyasa “saçma (imkânsıza indirgeme) yoluyla isbât (reductio ad absurdum)” da denir.

⁴⁴ İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 55.

⁴⁵ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 408; *el-İşârât ve't-Tenbihât*, s. 453; *en-Necât*, s. 55.

⁴⁶ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbihât*, s. 458.

⁴⁷ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 408-409; *el-İşârât ve't-Tenbihât*, s. , 453-454; *en-Necât*, s. 55.

⁴⁸ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [88] 79.

Hulfi kıyas, öncüllerden birinin doğru diğerinin de yanlış veya şüpheli ve sonucun yanlışlığının apaçık olması, bu yanlışlığa da yanlış olan bir öncül ile varılması durumunda gerçekleşir.⁴⁹

Hulfi kıyasın yapısı, yüklemli kıyasın yapısı gibidir. Fakat eğer kıyasta iki doğru öncül var ise “kıyas-ı müstakim” (doğru kıyas) olarak isimlendirilir.⁵⁰ Böyle bir kıyastan doğru sonuç elde edilir. Yanlış öncüllerden ise yanlış sonuç meydana gelir. Hulfi kıyasta, öncüllerden biri doğru olduğuna göre, ikinci öncüldeki yanlışlık belirlenir. Meselâ,

“Bütün nefisler cisimdir” denilecek olursa;

Bütün nefisler cisimdir.

Bütün cisimler bölünendir.

“Öyleyse, bütün nefisler bölünendir” denir.

İnsan nefsi dikkate alındığında bu kıyasın açıkça yanlış olduğu görülür.

Hulfi kıyasta, sonucun ve öncüllerden birinin yanlış olması gerekir. Zikredilen kıyasta “Bütün cisimler bölünendir” öncülü doğrudur. Öyleyse yanlışlık “Bütün nefisler cisimdir” öncülünde bulunmaktadır. Bu öncülün yanlış olduğu tesbit edilince; “Nefis cisim değildir” ifadesinin doğru olduğu anlaşılmış olur.⁵¹

Kısaca hulfi kıyas, hasmın görüşünü alıp öncül yapmak ve ona doğru olan bir başka öncül eklemektir. Böyle bir kıyastan yanlış sonuç çıkar. Sonucun yanlış olması öncüllerden birinin yanlış olmasından kaynaklanır.⁵² İşte bu duruma “hulfi kıyas” denir. Böyle bir kıyasın hulfi kıyas olarak isimlendirilmesinin sebeplerinden biri, sonuçtan hareket ederek hulfun (saçmaya icra) ortaya konması, diğeri de öncüllerden birinin kesin olarak doğru olduğunun bilinmesi ve diğer öncülün çelişğinin doğru olarak kabul edilmesiyle sonuca ulaşılmasıdır.⁵³ Buna göre hulfi kıyas, öncüllerinden birinin yanlış olmasından dolayı zorunlu olarak yanlış sonuç veren kıyastır. Ancak böyle bir kıyasta çıkan sonucun çelişği olan önerme doğru sonuç olur.⁵⁴

⁴⁹ Gazâlî, *Mî yâru'l-İlm*, s. 90.

⁵⁰ Gazâlî, *Mî yâru'l-İlm*, s. 90.

⁵¹ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [88] 79.

⁵² Gazâlî, *Mî yâru'l-İlm*, s. 90.

⁵³ Gazâlî, *Mî yâru'l-İlm*, s. 90-91.

⁵⁴ Hulfi kıyasla ilgili geniş bilgi için bkz. Çapak, *Gazâlî*, s. 184-186.

Gâzâli; Fârâbî ve İbn Sînâ'nın değindiği bileşik hulfî kıyasları⁵⁵ ele almamıştır.

2.4. Daha Sonraki İslâm Mantıkçılarında Hulfî Kıyas

Daha önce açıklandığı üzere hulfî kıyas bir iktirânî ve bir istisnâî kıyastan yapılıyor ve saçma yolu ile isbâtta kullanılıyordu.

İslâm mantıkçıları hulfî kıyası şöyle tarif etmişlerdir: “Sonucun doğruluğu nakîzinin iptali ile isbât edilen kıyastır.”⁵⁶ Yani, sonucun çelişğinin yanlışlığının ortaya konulmasıyla sonucun kendisinin doğruluğunun isbât edilmesidir.

Metali' şârihi Kutbiddin Râzî şöyle der:

“Hulfî kıyasın yapısındaki iktirânî kıyas iki bitişik şartlı önermeden meydana gelmektedir. Bunlardan birinci bitişik şartlı, ‘Eğer sonuç doğru olmazsa onun zıddı olur’ kaydını, ikinci bitişik şartlı da, ‘Her ne zaman onun zıddı doğru olursa, muhal gerekir’ cümlesini ifade eder. Aynı şekilde istisnâî kıyas da, bir bitişik şartlı önerme ile bir yüklemli önermeden meydana gelir. Bunlardan bitişik şartlı önerme, söz konusu iktirânî kıyasın sonucudur. Yüklemli önerme de ‘Tâlinin bâtlı olmasının mukaddemin de bâtlı olmasını gerektireceğini’ ifade eder.”⁵⁷

Bu kıyasa hulfî (bâtlı) denilmesi kendi yapısında bâtlı olduğu için değil, neticenin doğru olmadığının takdiri üzerine, yani bâtlı neticelendirdiği içindir.⁵⁸

Hulfî kıyasta, isbât edilmek istenen neticenin nakîzinin saçmalığını göstermekle isbât edilmek istenenin hakîkati ortaya konulmaktadır. Diğer bir ifadeyle, ulaşılmak istenen neticenin karşıt hâlinin imkânsız olduğunu ortaya koymakla, ulaşılmak istenenin doğruluğuna hükmedilmektedir.⁵⁹ Meselâ,

“Bir şey kendini yoktan var edemez” hükmünü isbâtlamak için, önce bu hükmün karşıtı olan “Bir şey kendini yoktan var eder” hükmü isbât edilir. Eğer karşıtı kanıtlanamazsa o hükmün kendisi doğrudur, denilir.

⁵⁵ Bkz. Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [69-70] 108; *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 33-34; İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 408-409; *el-İşârât ve't-Tenbihât*, s. 453-458; *en-Necât*, s. 55-56.

⁵⁶ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 184; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 247/846; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 165/168; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 165/168-169; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 144; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 144.

⁵⁷ K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 247/346.

⁵⁸ Bkz. K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 165/168-169.

⁵⁹ A.Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 80; Ali Sedâd, *Mizânü'l-Ukûl*, s. 79; Öner, *Türkiyede İlim ve Mantık*, s. 41; *Klasik Mantık*, s. 143; Taylan, *Mantık*, s. 127; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 174.

“Bir şey kendini yoktan var edemez” hükmü doğru olmazsa,

“Bir şey kendini yoktan var eder” hükmü doğru olur.

Eğer bir şey, kendini yoktan vareste, evvelce yok iken varolması gerekir.

Bir şeyin kendisi yok iken var olması imkânsız (bâtıl)dır.

Öyleyse “Bir şey kendini yoktan var edemez.”

Bu kıyasın yapısı şöyledir:

“Hiçbir C, B değildir” doğru olmazsa,

“Her C, B’dir” doğru olur.

“Her C, B’dir” doğru olursa,

“Her B, A’dır”,

“Her C, A’dır” doğru olması gerekir.

“Her C, A’dır” olması imkânsızdır.

Öyleyse “Hiçbir C, B’ değildir” doğrudur. Bu da istenen sonuçtur.⁶⁰

Görüldüğü üzere iddia edilen bir hüküm eğer doğru değilse, bunun çelişğinin doğru olması gerekir.⁶¹ Yani sonuç doğru olmazsa, o zaman bunun çeliğinin doğru olması gerekir. Eğer sonucun çelişğı doğru olursa, o zaman büyük öncül ya da küçük öncül doğru olmaz. Büyük öncül doğru olmadığında bu sonuç çıkar, doğru olduğunda ise, küçük öncül doğru olmaz. Burada büyük öncül, sonucun çelişğıyle birlikte, kendi çelişğini sonuç olarak veren bir kıyas meydana getirmişlerdir. Öyleyse sonuç doğru olmamış olsaydı, o zaman bu ikisinden biri doğru olmazdı. Fakat her ikisi de doğrudur. Öyleyse sonuç da doğrudur.⁶²

Bu tür kıyasta, ileri sürülen bir iddianın eğer karşıt hâli doğru kabul edilirse ne gibi saçmalıkların veya çıkmazların ortaya çıkacağı belirtilir⁶³ ve sonuçta, ileri sürülen iddiayı kabul etmek gerektiği neticesine ulaşılır.

⁶⁰ Ebherî, *Keşfu’l-Hakâik*, s. 184-185; Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, s. 247/346; K. Râzî, *Levâmiu’l-Esrâr*, s. 247/346; Kazvîni, *er-Risâletü’ş-Şemsiyye*, s. 165/168; K. Râzî, *Tahrîru’l-Kavâidi’l-Mantıkıyye*, s. 165/168-169; el-Habîsî, *eş-Şerh ale’t-Tehzîb*, s. 144-145.

⁶¹ Çelişiklerin/karşıtların ikisinin birden, aynı anda doğru veya yanlış olması imkânsızdır. Bkz. Öner, *Klasik Mantık*, s. 94; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 130.

⁶² Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, s. 247/346.

⁶³ Bu tür kıyasları, kelâmcılar sıkça kullanırlar. Bkz. Öner, *Klasik Mantık*, s. 143; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 174

3. NÂKIS (EKSİK ÖNCÜLLÜ) KIYAS

İslâm mantıkçıları, iki öncüllü (basit) ve ikiden fazla öncüllü (bileşik) kıyaslardan ayrı olarak, öncül düzeni farklı bir kıyas çeşidinden daha bahsetmişlerdir. Bu, “kıyas-ı matvî” (entimem) adı verilen düzensiz bir kıyastır.

Aristoteles, Entimem’i şöyle tarif etmektedir: “Hakîkate yakın öncüllerden veya işâretlerden hareket eden bir kıyastır.”⁶⁴

İslâm mantıkçıları göre bu kıyas, büyük öncülü hazfedilip (düşürülüp), yalnızca küçük öncülü zikredilen, kıyaslardır. Onlar bu kıyas için; “Gizli (zamîr), Nâkıs, Eksik Önermeli/Öncüllü ve Kısaltılmış kıyas,” tabirlerini de kullanmışlardır.⁶⁵

Büyük öncül, ya gerek duyulmadığından, ya onu açıklığa kavuşturmak ya da muğâlata⁶⁶ (yanıltma) için yani yanlış olduğunu gizlemek için hazfedilmiştir.⁶⁷ Meselâ,

Filan kişi geceleyin dolaşüyor.

Öyle ise onun akli başında değildir

Bu kıyasta büyük önerme hazfedilmiştir. Bu kıyasın büyük önermesi şudur:

“Geceleyin dolaşan bütün insanların akli başında değildir.”⁶⁸

İfadede eksik fakat zihinde tam olan bu kıyas türüne konuşma dilinde çok sık rastlanır. Düzenli bir kıyasta iki öncül ve bir sonuç bulunması gerektiğine göre kısaltılmış kıyas için üç durum söz konusudur. “Eğer büyük öncül eksik bırakılmışsa, bu kıyas birinci seviyeden, küçük öncül eksikse ikinci seviyeden, sonuç eksik bırakılmışsa üçüncü seviyeden eksik öncüllü kıyas (entimem) durumundadır”.⁶⁹

Eksik önermeli kıyas tek bir önermeden bile meydana gelebilir. Birisinin kalbini kırana “Kalp kırmak kötü şeydir” dendiğinde bu şekilde bir kıyas yapılmış olur. Çünkü

⁶⁴ Aristoteles, Birinci. Analitikler, s. 226

⁶⁵ İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 58; *el-Mûcez fi’l-Mantık*, 161; *Uyûnu’l-Hikme*, s. 75; Ebherî, *Keşfu’l-Hakâik*, s. 186.

⁶⁶ Muğâlata “doğruya benzeyen yanlış öncüllerden veya meşhûrâtan olan yanlış öncüllerden yahut da yanlış olan vehmî öncüllerden kurulan kıyastır.” Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 245.

⁶⁷ İbn Sînâ, *el-Mûcez fi’l-Mantık*, s. 161; *Uyûnu’l-Hikme*, s. 75; Ebherî, *Keşfu’l-Hakâik*, s. 186;

⁶⁸ İbn Sînâ, *el-Mûcez fi’l-Mantık*, s. 161; *Uyûnu’l-Hikme*, s. 75; Ebherî aynı misâli *Keşfu’l-Hakâik*’te “aklı başında değildir” ifadesi yerine “hırsızdır” ifadesini kullanarak vermektedir. Bkz. 186.

⁶⁹ Öner, *Klasik Mantık*, s. 144; Ural, *Temel Mantık*, s. 106; Yıldırım, *Mantık*, s. 47; Özlem, *Mantık*, 195; Taylan, *Mantık*, s. 154; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 182-183; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 60.

bu kıyasta, hem öncüllerden birisi hem de sonuç ifade edilmemiştir. Bu eksik ifadenin zihindeki tam şekli şudur:

Bu hareket kalp kırmaktır.

Kalp kırmak kötü şeydir.

Bu hareket kötü bir şeydir.⁷⁰

Gazâlî, nâkıs kıyaslarla eksik öncüllü kıyasları kasteder. Ona göre kitaplarda, öğretimde ve karşılıklı konuşmalarda ifadeler çoğu zaman ya eksik ya fazla ya da birbirine karıştırılmış olarak zikredilir. Bu durum, kişiyi onların kıyas olmadıkları anlayışına götürmemelidir. Bunların her birinin özünde bir kıyas şekli vardır. Fakat önemli olan sözün şeklini değil, manayı anlamaktır.⁷¹

Gazâlî, bir kıyastaki öncüllerden birinin veya sonucun zikredilmemesinin birden fazla sebebinin olduğunu vurgulamakta ve bunları misâllerle îzah etmektedir.⁷² Bu sebepleri kısaca şöyle sıralayabiliriz:

1- Büyük öncül başlıca şu nedenlerden dolayı zikredilmeyebilir:

- a. Meşhur olduğu için: Fıkḥî konularda ve karşılıklı konuşmalarda meşhur öncüller, genellikle sözü uzatmaktan kaçınmak için zikredilmez.
- b. Yalanın gizli kalmasını amaçlamak için zikredilmeyebilir.
- c. Açıklığından dolayı: Konuşmalardaki ve kitaplardaki kıyasların çoğu bu şekildedir.
- d. Tartışmalı olduğu için.
- e. Kafa karıştırmak (telbis) amacıyla: Gazâlî, Kur'an delillerinin çoğunun bu şekilde olduğunu ifade etmektedir.⁷³

2- Küçük öncül kafa karıştırmak amacıyla zikredilmeyebilir: Meselâ,

Fulan kişi ile içli dışlı olma.

Çünkü hasetçilerle içli dışlı olunmaz.

⁷⁰ Öner, *Klasik Mantık*, s. 144; Taylan, *Mantık*, s. 128.

⁷¹ Gazâlî, *Mî'yâru'l-İlm*, s. 102

⁷² Gazâlî'de eksik öncüllü kıyaslarla ilgili geniş bilgi için bkz. Çapak, *Gazâlî*, s. 186-190.

⁷³ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [49-50] 65; *Mihakku'n-Nazar*, s. 109; *Mî'yâru'l-İlm*, s. 103.

Bu ifadeleri tam bir kıyası temsil etmez. Bunun tamam olabilmesi için şu ilâvenin yapılması gerekir:

Hasetçi ile içli dışlı olunmaz.

Bu adam hasetçidir (kıskanç).

Öyleyse bu adamla içli dışlı olunmaz.⁷⁴

Gazâlî'ye göre bu tür yanlışlar, fikhî ve kelâmî konularda sayılamayacak kadar çoktur.⁷⁵

3- Sonuç açıklığından veya ihtiyaç duyulmamaktan dolayı zikredilmeyebilir.⁷⁶
Meselâ, Hz peygamber şöyle buyurmuştur:

Kişi nasıl yaşarsa öyle ölür.

Kişi nasıl ölürse öyle haşredilir.

Bu iki öncülün sonucu, “O halde, kişi nasıl yaşarsa öyle haşredilir” önermesidir. “Hayatın durumu” küçük terim, “Ölümün durumu” ise orta terimdir. Haşrin durumu, ölümün durumuna eşit olduğu zaman, ölümün durumu hayatın durumuna eşit olur.

Sonuç olarak, Gazâlî'ye göre konuşmalarda geçen kelimelerin hepsi, şekli değiştirilmiş kıyaslardır. Kolaylık olsun diye telifleri değişmiştir, insanın şekle bakarak “o kıyas değildir” demesi gerekmez, aksine nakledilen şeylere değil aklî gerçeklere bakmak gerekir.⁷⁷

⁷⁴ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [50] 66; *Mihakku'n-Nazar*, s. 110, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 103.

⁷⁵ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [50] 66; *Mihakku'n-Nazar*, s. 111.

⁷⁶ Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 103.

⁷⁷ Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 105.

4. KIYASI MÜSÂVÂT (EŞİTLİK KIYASI)

Kıyası müsâvât, iki öncülден meydana gelmiş bir kıyastır. Bu kıyasta birinci öncülün yüklemi diğerine konu olmuştur. Sonuç ise bizzat öncüllerden değil, yabancı veya haricî bir öncül vasıtasıyla çıkar.⁷⁸ Meselâ,

C, B'ye eşittir.

B, A'ya eşittir.

Öyle ise C, A'ya eşittir.

Bu kıyasta öncüllerin neticeyi gerekli kılması bizzat (zâtından dolayı) değil, yabancı bir öncül vasıtası ile. Bu öncül “eşitin eşiti, eşittir” önermesidir.⁷⁹

İbn Sînâ'ya göre bu tür bir kıyasta müşâreket (ortaklık), orta terimin tümünde değil de bir kısmında sağlanmıştır.⁸⁰ Böyle bir kıyas, tam bir gereklilik (istilzâm-ı küllî) ile sonucu gerektirmemektedir.⁸¹

Böyle kıyaslarda sonuç, yabancı bir öncül sayesinde ortaya çıktığı için bu yabancı öncül doğru olmazsa matlup (istenilen netice) hâsıl olmaz. Meselâ,

İnsan cansıza mübâyindir (karşıt).

Cansız hayvana mübâyindir.

İnsan hayvana mübâyindir.

Bu öncüllerden bu sonuç çıkmaz.⁸² Çünkü “bir şeye karşıt olana karşıt olan bir şeyin, o şeye karşıt olması gerekmez.” Burada doğru sonuç şu şekildedir:

“İnsan Hayvana mübâyin olana mübâyin olandır!”⁸³

Aynı şekilde “iki dördün yarısıdır, dört de sekizin yarısıdır”, dediğimizde “iki sekizin yarısıdır” sonucu çıkmaz. Çünkü “bir şeyin yarısının yarısı, o şeyin yarısı değildir”.⁸⁴

⁷⁸ K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 139/131.

⁷⁹ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 444.

⁸⁰ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 444.

⁸¹ K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 139/131.

⁸² Bkz. K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye*, s. 139/131; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğûcî*, s. 51-52.

⁸³ A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 60; Emiroğlu, *Mantık Yanlıları*, s. 84.

⁸⁴ A. Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 60.

5. İSTİKRÂ (TÜMEVARIM)

Aristoteles, mantığın her konusu gibi tümevarım konusunu da incelemiştir. Onun tümevarım anlayışı, klasik mantık ve bilim felsefesi ile ilgili kitaplarda defalarca incelenmiş ve tartışılmıştır.

Aristoteles, tümevarımı, bölümcül (haller)den bütüncül'e (hususî'den umumî'ye) veya bilinen'den bilinmeyen'e geçiş olarak tarif eder.⁸⁵ O'nun tümevarımı “zihnin bölümcül ve çokluk hâlindeki verilerden umumî, birlik ve birleşmiş neticeler teşkil eden kavramlar ve hükümler çıkardığı ameliyelerin bütünüdür”.⁸⁶

Tümevarım, Aristoteles'in tarifi göz önünde bulundurularak genel hatlarıyla şu şekilde tanımlanabilir:

Tümevarım; (istikrâ) zihnin tikelden tümele (özelden genele), parçadan bütüne, misâllerden kurallara veya tek tek olgulardan ve olaylardan kanunlara (genel yasalara) yükselten (ulaştıran) akıl yürütme şeklidir. Başka bir ifade ile, bir bütünün parçalarına dayanarak bütün hakkında hüküm vermek demektir. Zihnin tikellerden tümellere veya daha az tümelden daha çok tümele intikâlidir.⁸⁷

Şunu açık bir şekilde söyleyebiliriz; tüm dengelim, tümelden tümele veya tümelden tikele doğru hareket ederken, tümevarım ise tam tersine tikelden yola çıkmakta ve tümele doğru hareket etmektedir. Bu yönüyle de tümevarımda bir çıkarımdan ziyade bir varma, tümele ulaşma söz konusudur. Onun temel özelliği; sonuç önermesinin, öncüllerinin kaplamasını aşan bir kısma sahip olmasıdır. Yani istikrâda varılan sonuç, öncüllerle sınırlı kalmayıp onları aşan, daha öteye bir olgu veya bilgiye götüren niteliktedir. O, olguların bilgisinden bu olguları idare eden yasaların bilgisine

⁸⁵ Aristoteles, *Orgonon V, Topikler*, Çev. H. Ragıp Atademir, s. 22, 235; Ayrıca bkz. Atademir, *Aristo*, s. 144.

⁸⁶ Atademir, *Aristo*, s. 146.

⁸⁷ Bkz. Aristoteles, *Topikler*, s. 22; Nicod, Jean, *Tümevarımın Mantıksal Problemi*, çev. Tahir Yaren, Ankara, 2003, s. 15; Lachelier, Jules, *Tümevarımın Temeli Hakkında*, çev. H. Ragıp Atademir, İstanbul, 1986, s. 3; Bertrand, Alexis, *Felsefe-i İlmiyye*, çev. Salih Zeki, İstanbul, 1333, s. 199; İsmail Fennî, *Lügatçe-i Felsefe*, İstanbul, 1341, s. 353; Çankı, Mustafa Namık, *Büyük Felsefe Lügatı*, C. II, İstanbul 1954, s. 246; Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara, 1996, s. 407; Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Ankara, 1997, s. 681; Öner, *Türkiyede İlim ve Mantık*, 43; *Klasik Mantık*, 174; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 195. (Endüksiyon hakkında müstakil bir çalışma için bkz. es-Sadr, Muhammed Bâkır, *el-Üsüsü'l-Mantıkıyye li'l-İstikrâ*, Beyrut 1986)

ulaştırır. Kısaca tümevarım, “Zihnin, kaplamı dar olandan kaplamı daha geniş olana geçişidir.”⁸⁸

Tümevarım ikiye ayrılır: Birincisi, Aristoteles anlayışının hakim olduğu ve genellikle klasik mantıkçıların incelediği tam tümevarım; ikincisi de, Francis Bacon’la birlikte başlayan ve Stuart Mill’in ele alıp geliştirdiği, mantıkçıların yanında bilim felsefecilerinin de araştırma konusu yaptığı, özellikle pozitif (deneysel) bilimlerde kullanılan eksik tümevarımdır.⁸⁹

1- Tam Tümevarım: Yukarıda da belirttiğimiz gibi, tam tümevarımı ilk defa Aristoteles incelemiştir.⁹⁰ Ondan sonra da klasik mantıkçılar, kitaplarında bu tümevarıma yer vermişler ve bir mantık problemi olarak ele almışlardır. Tam tümevarım, genel hatlarıyla şu şekilde tanımlanmaktadır:

Tam tümevarım, bir bütünü meydana getiren parçaların tamamını veya bir sınıfı meydana getiren bireylerin hepsini incelemek sûretiyle, o bütün veya sınıf hakkında hüküm vermektir. Buna şekilsel, biçimsel ve formel tümevarım da denilir.⁹¹ Meselâ,

Pazartesi, Salı, Çarşamba, Perşembe, Cuma, Cumartesi ve Pazar günlerinin her biri 24’er saattir.

Pazartesi, Salı, Çarşamba, Perşembe, Cuma, Cumartesi ve Pazar haftanın bütün günleridir.

O halde haftanın günleri 24 saattir.

Bu akılyürütmede, hafta bir bütündür. Bu bütünün parçaları olan günler teker teker sayılıp, parçalar (günler) hakkında verilen hüküm, sonuçta, bütün (hafta) hakkında da verilmektedir. Aristoteles’in ele aldığı tümevarım bu tür tümevarımdır.⁹² Daha sonraki klasik mantıkçılar da bunu incelemişlerdir. Misâlde de görüldüğü gibi tam tümevarımda sonuç zorunludur.⁹³

⁸⁸ Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 195.

⁸⁹ Hasırcı, Nazım, *John Stuart Mill’in Tümevarım Anlayışı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 81; Öner, *Klasik Mantık*, s. 175; Taylan, *Mantık*, s. 145; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 197.

⁹⁰ Aristoteles’in tümevarım anlayışı için bkz. *Birinci Analitikler*, s. 182 ve *İkinci Analitikler*, s. 100; *Topikler*, s. 15-21; Atademir, *Aristo*, s. 136 vd.

⁹¹ Aster, *Bilgi Teorisi ve Mantık*, s. 148; es-Sadr, *el-Üsüsü’l-Mantıkıyye*, s. 14.

⁹² Öner, *Türkiyede İlim ve Mantık*, s. 44; *Klasik Mantık*, 175; Taylan, *Mantık*, s. 145; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 195-196; Hasırcı, *Mill*, s. 82.

⁹³ Öner, *Klasik Mantık*, s. 175; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 196; Hasırcı, *Mill*, s. 82;

Aristoteles, *Birinci Analitikler*'de şöyle der:

“Tümevarım veya tümevarımlık kıyas, uçlardan birine dayanarak öbürünün orta terime yüklendiğini çıkarmaktan ibarettir. Sözgelimi, B, A ile G arasında orta terim olmak üzere, A'nın, B'ye ait olduğu G vasıtasıyla isbât olunacaktır: İşte gerçekte, tümevarımlarımızı biz böyle yaparız. A'nın uzun yaşamak, B'nin safradan mahrum olmak, G'nin de, sözgelimi, insan, at ve katır gibi uzun ömürlü fertler demek olduğunu kabul edelim. O zaman A, G'nin bütününe aittir; çünkü safrasız her hayvan uzun yaşar. Fakat B (safradan mahrum olmak) da her G'ye aittir. Öyleyse G, B ile aks olunur ve orta terimin G'den daha çok kaplamı olmazsa, gerekli olarak A, B'ye ait olur.”⁹⁴

Aristoteles'in kullandığı terimlerle tümevarım şu şekilde yapılır:

İnsan, at ve katır uzun ömürlüdür.

Bütün safrasız hayvanlar insan, at ve katırdır.

Öyleyse bütün safrasız hayvanlar uzun ömürlüdür.

Burada sonucun kesin, aynı zamanda da tümevarımın mümkün olması için; küçük terim (yani, safrasız hayvanlar) ile orta terim (yani, insan, at ve katır)in eş değer olması gerekir. Çünkü, birinci önermenin konusu olan insan at ve katır yerine, sonuçta konu olarak bütün safrasız hayvanlar alınmıştır. Bunun anlamı şudur: Bu tür tümevarımda sayımın tam olması gerekir.⁹⁵

Tam tümevarım, genel olarak iki şekilde eleştirilmektedir:

1- Bu şekildeki bir akılyürütme verimsizdir. Meselâ; haftanın günlerinin 24 saat olduğunu, tek tek bütün günleri sayarak çıkartmak basit bir totolojidir, yeni bir şey vermez,⁹⁶ aynı şeyi tekrardan ibarettir.

2- Tam sayım, her zaman mümkün olmaz, ancak basit koleksiyonlar tamamen sayılabilir. Meselâ bir sınıfta bulunan öğrenciler, gezegenler vs. bu hallerde tam tümevarım uygulanabilir, fakat bir “tür” böyle değildir. Türler, verilmiş sınırlı fertler olmayıp, sınırsız dâimâ çoğalan fertler topluluğudur. Onların tam sayımı, pratik

⁹⁴ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 183.

⁹⁵ Ali Sedâd, *Mizânü'l-Ukûl*, s. 99; Atademir, *Aristo*, s. 136-137; es-Sadr, *el-Üsûsü'l-Mantıkîyye*, s. 15; Öner, *Klasik Mantık*, s. 176.

⁹⁶ Atademir, *Aristo*, s. 140; Lachelier, *Tümevarımın Temeli*, s. 5; es-Sadr, *el-Üsûsü'l-Mantıkîyye*, ss. 18-19; Öner, *Klasik Mantık*, s. 178.

bakımdan mümkün değildir. Böyle durumlarda tam değil, eksik tümevarım denilen akılyürütme şekli kullanılır.⁹⁷

Bu eleştiriler karşısında, Aristoteles'in tümevarım anlayışı farklı bir şekilde de yorumlanmaktadır. Aristoteles, tümevarımı “tikelden tümele geçiş”⁹⁸ olarak da tanımlar. O şöyle der; “Biz ferdi varlıkları idrâk ediyoruz, fakat idrâkin asıl konusu tümel olandır, meselâ, insan, Callias diye adlandırılan insan değildir.”⁹⁹ Bu durumda, Aristoteles'e göre tümel, yalnızca bütün değil aynı zamanda zorunlu anlamına da gelir. Böyle olunca, tümevarım bütüne geçiş değil, zorunluyu, özü yakalamak olur. “Yani biz fertlerden türü çıkarmıyoruz, fakat fertte türü görüyoruz.”¹⁰⁰ O halde Aristoteles için tümevarım, “zihnin, daha önce bilmesi gereken çok sayıda ve özel veriden kendine has olan sezgisel bir güç aracılığıyla, genel ve birleştirilmiş sonuçları teşkil eden kavram ve yargılara geçme işlemlerinin bütününe içine alır. Bir akılyürütmeden çok çıkarım olan tümevarım kıyasın zıddıdır.”¹⁰¹ Yani aslında bir akıl yürütme şekli değil tikel misâllerin gözden geçirilişiyle zihnin, tümeli doğrudan sezmesi, kavraması yani tikelden tümele sıçraması sürecidir.

Aristoteles'de tümevarım çok büyük bir öneme sahiptir. Çünkü mantığın özünü teşkil eden kıyasın temelinde, tümevarım vardır.¹⁰²

“Her kanaat, gerçekte kıyasla kazanılır veya tümevarımdan çıkar”.¹⁰³

“Gerçekte, biz ancak tümevarım veya isbât yolu ile öğreniriz”.¹⁰⁴

Kıyas, bir takım genel kurallardan, ilkelerden hareket eder. Aristoteles'de doğuştan fikirler olmadığına göre,¹⁰⁵ bu genel fikirler nasıl elde edilir? Aristoteles bu soruya şu cevapları vermektedir:

“O halde bize ilkeleri bildirenin gerekli olarak tümevarım olduğu apaçıktır.”¹⁰⁶

⁹⁷ Bkz. es-Sadr, *el-Üsüsü'l-Mantıkıyye*, ss. 17-24; Öner, *Klasik Mantık*, s. 179; Özlem, *Mantık*, s. 43; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 197; Hasırcı, *Mill*, s. 83.

⁹⁸ Aristoteles, *Topikler*, s. 22.

⁹⁹ Aristoteles, *İkinci Analitikler*, s. 135.

¹⁰⁰ Lachelier, *Tümevarımın Temeli*, s. 67; Öner, *Klasik Mantık*, s. 179; Hasırcı, *Mill*, s. 84.

¹⁰¹ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul, 1996, s. 142. (dipnot 5); Ross, *Aristoteles*, s. 59; Atademir, *Aristo*, ss. 137-140; es-Sadr, *el-Üsüsü'l-Mantıkıyye*, s. 25; Hasırcı, *Mill*, s. 84.

¹⁰² Öner, *Klasik Mantık*, s. 179.

¹⁰³ Aristoteles, *İkinci Analitikler*, s. 183.

¹⁰⁴ Aristoteles, *İkinci Analitikler*, s. 49.

¹⁰⁵ Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, s. 142.

¹⁰⁶ Aristoteles, *İkinci Analitikler*, s. 136.

“İspat, bütüncül ilkelerden itibaren, tümevarım da bölümcül hallerden itibaren yapılır. Ama bütüncüllerin bilgisini tümevarımdan başka yolla elde etmek imkânsızdır.”¹⁰⁷

Atademir’in belirttiği gibi, Aristoteles’e göre tümevarım, bütüncülü bölümcülerden çıkarır; isbâtın dayanakları olan ilk ve vasıtasız (dolaysız) prensipleri (ilkeleri) bulur, sağlar. Tümevarım, ilmî isbâta öncülleri sağlaması bakımından ilmin verimli kaynaklarından biri, onun başlıca aletidir. Denebilir ki, Aristoteles’e göre tümevarım isbâtın son kaynağını teşkil etmektedir.¹⁰⁸

Sonuç olarak, tümevarımın doğasında, insanı tikel bir bilgiden tümel bir bilgiye yöneltme vardır¹⁰⁹ ve biz, bu tümel bilgiler ile kıyas yaparız.

2- Eksik Tümevarım: Eksik tümevarım, genel hatlarıyla “Bir bütünü meydana getiren parçaların, hepsine değil de bir kısmına dayanılarak, o bütün hakkında hüküm verme veya bütünün bağlı bulunduğu kanunlara ulaşma süreci” olarak tanımlanır. Bu çeşit tümevarıma; büyültücü/genişletici, bilimsel, hatta gerçek tümevarım da denir.¹¹⁰

Bu tümevarımın en büyük özelliği; onunla bir bütünü meydana getiren öğelerin hepsi değil de, bir kısmı araştırılarak tümel bir sonuca ulaşılmasıdır. Eksik tümevarım, yapısı gereği en çok deneysel bilimlerde kullanılır.

Eksik tümevarım, en çok kullanılan akıl yürütme yollarından birisidir. Tarihin başından günümüze değin, ister belli bir bilimsel birikime sahip olsun isterse olmasın, hemen her insan tarafından kullanılmakta ve ona göre bazı çıkarımlar yapılmaktadır. Fakat eksik tümevarım, bazı problemleri de beraberinde getirmekte, çözümü zor ve oldukça karışık soruları ortaya çıkartmaktadır. Bu sebeple, günümüze kadar birçok düşünür, eksik tümevarımla ilgili problemleri çeşitli şekillerde ele almış ve çözmeye çalışmıştır. Ancak bir çözüme ulaşıldığını söylemek de oldukça zor gözükmektedir.¹¹¹

Eksik tümevarım, basit sayımsal ve bilimsel tümevarım olmak üzere ikiye ayrılır.¹¹²

¹⁰⁷ Aristoteles, *İkinci Analitikler*, s. 49-50.

¹⁰⁸ Atademir, *Aristo*, s. 146.

¹⁰⁹ Ross, *Aristoteles*, s. 58.

¹¹⁰ Bkz. Copi, *Intoduction to Logic*, s. 361; Öner, *Klasik Mantık*, s. 175; Özlem, *Mantık*, s. 41; Taylan, *Mantık*, s. 166; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 196.

¹¹¹ Hasircı, *Mill*, s. 86-87

¹¹² Hasircı, *Mill*, s. 88

a- Basit Sayımsal Tümevarım: Basit sayımsal tümevarım, en genel anlamda geçmişte gördüğümüz düzenliliklerin gelecekte de var olacağını beklemek şeklinde tasvir edilebilir. Çocukluğumuzdan beri çevremizdeki varlıkların, şu anda gözümüzün gördüğü, elimizin dokunduğu şekliyle, gelecekte de meydana geleceği hususunda taşıdığımız inanç,¹¹³ bu tür bir tümevarımdır.

Sayımsal tümevarım, misâllerin basit sayımı ile başlar ve kendinden önce hiçbir şeyin yapılmadığını farz eder.¹¹⁴ Burada, bir misâlin bütün niteliklerinin diğer misâlin de nitelikleri¹¹⁵ olduğu şeklinde bir düşünce vardır. Yani A ve B gibi iki olgunun defalarca bir arada bulunduğu basit sayım yoluyla saptanır ve ‘Her A, B’dir’ şeklinde bir genelleme yapılır.¹¹⁶ Bu genelleme, şu şekilde gösterilebilir:

Gözlediğim birinci aslanın yelesi vardı.

Gözlediğim ikinci aslanın yelesi vardı.

Gözlediğim üçüncü aslanın yelesi vardı.

Gözlediğim n’inci aslanın yelesi vardı.

O halde bütün aslanların yelesi vardır.

Yukarıdaki tümevarım, basit sayım yoluyla yapılmıştır. Sayımsal tümevarım, analojiye çok benzer fakat daha genel bir sonucu¹¹⁷ içerdiği için ondan farklı bir niteliğe sahiptir.¹¹⁸

b- Bilimsel Tümevarım: Yukarıda, sayımsal tümevarımın, bir çok kere tekrarlanan gözlem ve deneyin genellemesi olduğunu; onun, sayımın genişliği ile ters orantılı, yani sayım ne kadar çok olursa bu tümevarımın da o kadar kesinliğe yaklaşacağını, ancak hiçbir zaman zorunlu sonuca ulaşamayacağını belirledik. Buna karşılık bilimsel tümevarım, her olguyu bir kanunun ifadesi olarak kabul eder¹¹⁹ ve tek bir gözlem ya da deney üzerine hemen genel kanunu meydana getirir. Fizikçi deneyi bir defa yapar,

¹¹³ Aster, *Bilgi Teorisi ve Mantık*, s. 153.

¹¹⁴ Lachelier, *Tümevarımın Temeli*, s. 17.

¹¹⁵ Copi, *Intoduction to Logic*, s. 361.

¹¹⁶ Özlem, *Mantık*, ss. 41-42.

¹¹⁷ en-Neşşâr, *Menâhicu'l-Bahs*, s. 86.

¹¹⁸ Hasırcı, *Mill*, s. 88.

¹¹⁹ Lachelier, *Tümevarımın Temeli*, s. 16.

doğru yapmış olduğundan emin olmak için en çok bir kontrol denemesi daha yapar. Sonra da ulaştığı genel sonucu ilan eder.¹²⁰

5.1. Fârâbî’de İstikrâ

Fârâbî’ye göre “tümevarım, herhangi bir şey hakkında olumlu veya olumsuz olarak verilmiş olan bir hükmün, doğru olup olmadığının belli olması için bu şeyin içine giren şeylerin araştırılmasıdır”.¹²¹ Ona göre, bir şey hakkında bir şeyi tasdik etmek veya ondan onu kaldırmak istediğimiz zaman, o şeyin ait olduğu şeyleri araştırırız. Bu şeyin ya hepsini veya çoğunu buluruz ve bunun yardımıyla o şeyi, o şey hakkında tasdik ederiz veya araştırırız; fakat bu şeyi onlardan hiçbirini hakkında vârit olmuş görmeyiz. Bunun üzerine o şeyin, bu şey hakkında vârit olmadığını ifade ederiz.¹²²

Fârâbî de tümevarımı, tam ve eksik tümevarım olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Ona göre tam tümevarım, ortaya konulması istenen öncülün konusu içine giren şeylerin bütün sınıflarının araştırıldığı tümevarımdır ve birinci şekildeki kıyas kuvvetindedir. Eksik tümevarım ise bu şeylerin sınıflarının birçoğunu araştırmaktır.

Bir şeyin tümevarımla ortaya konulmasının maksadı, bu şeyi bir kıyasta öncül olarak kullanmaktır; o kıyasın amacı da bu öncülün yüklemine bu öncülün konusuna giren bazı şeyler hakkında tasdik etmektir. Meselâ, tümevarımla her hareketin sonradan olmuş olduğunu veya yüzmenin sonradan olduğunu ortaya koyarak şu şekilde bir kıyas yapmak mümkündür:

Her hareket sonradan değildir.

Halbuki yüzmek bir harekettir.

O halde yüzmek sonradan değildir.¹²³

“Her hareket bir sonradan değildir” önermemizi; yüzme, uçma, yürüme vb. hareket çeşitlerini tümevarım metoduna uygulayarak elde edebiliriz. Ancak böyle bir tümevarımda yüzmenin sonradan olduğunu isbât etmek istediğimizde, bu tümevarım tam bir tümevarım olmaz.¹²⁴

¹²⁰ Hasirci, *Mill*, s. 94.

¹²¹ Fârâbî, *Kıyâsi’s-Sağır*, s. [73] 110; *Kitâbu’l-Kıyâs*, II, s. 35.

¹²² Fârâbî, *Kıyâsi’s-Sağır*, s. [73] 110; *Kitâbu’l-Kıyâs*, II, s. 35.

¹²³ Fârâbî, *Kıyâsi’s-Sağır*, s. [73-74] 111; *Kitâbu’l-Kıyâs*, II, s. 35.

¹²⁴ Fârâbî, *Kıyâsi’s-Sağır*, s. [74] 111-112; *Kitâbu’l-Kıyâs*, II, s. 35.

Demek ki, her hareketin sonradan olduğunu bilmezsek, yüzmenin, bir hareket olduğu halde, eğer yüzme sonradan olan bâzı hareketler içine girmiyorsa, sonradan olup olmadığını bilemeyiz.¹²⁵

Fârâbî'ye göre “Her fâil cisimdir” hükmünün gerekli olabilmesi için, hiçbir fâili dışarıda bırakmadan bütün fâilleri içine alan (kalfa, duvarcı, doğramacı v.s. gibi) bir araştırma yapmak gerekir. Eğer hakkında hüküm verilecek şeyin hepsi araştırılmadan, araştırılan kısma dayanılarak tümel bir hükme varılırsa hüküm geçersiz olur. Çünkü fâillerin bir tanesi bile incelenmese bütün fâillerin cisim olduğunu söylemek doğru (câiz) olmaz.¹²⁶

Gayet açıktır ki, tümevarım bir kıyasta, öncülün yüklemine, öncülün konusuna giren bâzı şeyler hakkında tasdik veya nefyedildiği bir öncül olarak kullanılması mümkün değildir. İşte bunun için “Her fâil cisimdir” sözü fâil sınıflarından tümevarmak sûretiyle ortaya konulduğu zaman Ulu Tanrının, “Tanrı fâildir, halbuki her fâil cisimdir” sözüyle bir cisim olduğunun söylenmesi mümkün olmaz.¹²⁷

5.2. İbn Sînâ'da İstikrâ

İbn Sînâ'ya göre tümevarım, tümeller (külli) üzerine verilen bir hükümdür. Bu hükmün verilmesinin sebebi aynı hükmün tikellerde bulunmasıdır.¹²⁸

O, tümevarımı (istikrâyı); tam ve tam olmayan diye ikiye ayırmaktadır.¹²⁹

Hüküm ya bütün tikeller tek tek göz önünde bulundurularak hepsi için verilir buna “tam tümevarım”, ya da bazıları göz önünde bulundurularak bütün için verilir buna da “meşhur tümevarım” denir.¹³⁰

Tam tümevarım, belli sayıdaki objenin tek tek incelenmesi sonucu belli bir hükmün incelenenlerin hepsi için verilebildiğinin görülmesi demektir. İbn Sînâ'ya göre bu, bir objeden onun benzeri olan objeye geçmek ve sonunda hükmü, grubun tamamı hakkında ifade etmektir.¹³¹

¹²⁵ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağır*, s. [75] 112; *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 35.

¹²⁶ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağır*, s. [73-74] 111.

¹²⁷ Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağır*, s. [75] 112.

¹²⁸ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, 561; *el-İşârât ve't-Tenbihât*, 367; *en-Necât*, s. 58.

¹²⁹ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, 561; *en-Necât*, s. 58.

¹³⁰ İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 58.

¹³¹ İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 58.

Tam olmayan (eksik) tümevarım yahut İbn Sînâ'nın adlandırmasıyla “meşhur tümevarım”¹³² ise, bütünün bir kısma ile ilgili tesbitin, o bütünün tamamı hakkında geçerli sayılmasıdır. Bugünkü bir olaya ait hükmün daha sonra ortaya çıkacak benzer olay hakkında da geçerli sayılması, eksik tümevarımın geleceğe ait bilgi veren bir akıl yürütme yolu olarak düşünülmesine, dolayısıyla da eleştirilmesine neden olmuştur.

İbn Sînâ, eksik tümevarım hakkında şunları söylemektedir:

“Eksik tümevarım, çok sayıdaki tikellere ait belli bir niteliğin, bu fertlerin meydana getirdiği sınıfın tamamı için geçerli sayılması demektir. Meselâ, her hayvanın bir şey yerken alt çenesini hareket ettirdiği yargısı, bu olayın bazı insanlarda, bazı hayvanlarda ve bazı kuşlarda görülmesi sonucu yapılmış bir yargıdır. Bu tümevarım dâimâ doğru bilgiyi gerektirmez; çünkü incelenmemiş olan fertlerin diğer fertlerden farklı bir niteliğe sahip olması mümkündür. Yukarıdaki misâl ile ilgili olarak timsahın durumu gibi.”¹³³

İbn Sînâ, tam tümevarımın kıyas formuna sokulduğu zaman geçerli ve kesin sonuç veren bir akıl yürütme yolu olacağını ifade etmiştir.¹³⁴

O, tümevarımın her iki çeşidinin de işe fertlerden başlayıp, genelliğin en üst derecesine varmayı hedeflediğini, tümevarımda fertlerin tamamına ulaşmanın gerekli olmadığını, bunun bazı durumlarda gerçekleştiğini ifade etmiştir.¹³⁵ Yine O, bir tümevarımın kıyas formunda ortaya konmasıyla, orta terim yerindeki terimin, küçük terim olacağını söylemiş, böylece de kesinliğin bir değişiklik sonucu elde edildiğini belirtmek istemiştir.¹³⁶

Bir tam tümevarımda, kıyasta cins olarak yer almış bir terimin yerine, o cins içindeki türler tek tek zikredilerek konmuş olmaktadır. Meselâ,

İnsan, at ve katır, safrasız hayvanlardır.

İnsan, at ve katır, çok yaşarlar.

O halde bütün safrasız hayvanlar çok yaşarlar.¹³⁷

şeklindeki bir tam tümevarım,

¹³² İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 58.

¹³³ İbn Sînâ, *el-Işârât ve't-Tenbihât*, s. 367-368.

¹³⁴ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 564.

¹³⁵ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 562-563.

¹³⁶ İbn Sînâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 564.

¹³⁷ İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 58.

Safrasız hayvanlar çok yaşarlar.

İnsan, at ve katır, safrasız hayvanlardır.

O halde insan, at ve katır çok yaşarlar.

şeklinde bir kıyasa dönüştürülebilir.

5.3. Gazâlî’de İstikrâ

Gazâlî’nin eserlerinde, birbirine benzer tümevarım tanımlarını şu şekilde sıralamak mümkündür: “tikel şeyleri tek tek inceleyerek onları içine alan tümel bir hükme varmaktır.”¹³⁸; “bir çok tikelden hareketle, tikelleri kapsayan tümel hakkında hüküm vermektir.”¹³⁹; “bir çok tikeli gözden geçirerek elde edilen hükmü onları kapsayan tümeller için de geçerli saymaktır.”¹⁴⁰

Gazâlî, tümevarım hakkında şunları söyler:

- 1- Tümelden tikele geçen hükümdür. Gazâlî, bununla kıyası kasteder, ona göre bu doğru bir yoldur.
- 2- Tikelden diğer bir tikele geçen hükümdür. Gördüğümüz bir şeyin hükmü ile görmediğimiz şey hakkında bilgi vermektir. Bu analogidir.
- 3- Bir çok tikelin hükmünü, bir tek tikele vermektir. Bu tümevarımdır, analogiden daha güçlüdür.¹⁴¹

Gazâlî, tümevarımı ikiye ayırır:

a- Tam tümevarım: Bir bütünü meydana getiren parçalara dayanarak bütün hakkında hüküm vermektir. Tam tümevarım kesinlik ifade eder. Çünkü kendisinden birinci şekilden bir kıyas kurulabilir. Tümevarımda tikellerin her biri tek tek araştırılarak tümel bir hükme varılır. Eğer araştırılması gereken tikellerden birine bile ulaşılamazsa tam tümevarım gerçekleşmez.

b- Eksik tümevarım: Çoğunlukta görülen bir niteliğin geride kalanlarda da bulunmasıdır. Eksik tümevarım kesinlik ifade etmez. Çünkü çoğunlukta görülen bir niteliğin geride kalanlarda da olması mümkündür¹⁴² ancak zorunlu değildir. Gazâlî’nin

¹³⁸ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [51] 67; *Mihakku’n-Nazar*, s. 113.

¹³⁹ Gazâlî, *Makâsıdu’l-Felâsife*, s. [89] 79.

¹⁴⁰ Gazâlî, *Mi’yâru’l-İlm*, s. 91.

¹⁴¹ Gazâlî, *Mi’yâru’l-İlm*, s. 91.

¹⁴² Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [51-52] 67-68; *Mihakku’n-Nazar*, s. 113-114.

daha ziyade üzerinde durduğu bu son çeşit tümevarımdır. Çünkü ona göre, tam tümevarım mümkün değildir. Onun için tümevarım yoluyla elde edilecek sonuçta, şüpheyi tamamen kaldırmayan bir zan olabilir.¹⁴³

Gazâlî'ye göre eğer tümevarım tam ise, kıyasın birinci şekline râcîdir ve kesin şeyler için uygundur. Eğer tümevarım tam değil ise, sadece fikhî konular için uygun olur. Çünkü çoğunluk her ne zaman bir durum (nemat) üzerinde bulunursa, diğerinin de böyle olduğu zanna gâlib gelir.¹⁴⁴

Gazâlî, her ne kadar tümevarımı ikiye ayırıp, tam tümevarımın kesinlik ifade ettiğini zikretse de tam tümevarımın gerçekleşmesinin zorluğunu vurgular. Ona göre tümevarım şu nedenlerden dolayı kesinlik ifade etmez:

1- Bütünü meydana getiren tikellerin tümünü incelemek mümkün değildir, bütünü meydana getiren tikellerden birinin incelenmemiş olma ihtimali her zaman vardır.

2- Tümevarım işlemi yapılırken acaba gök bütünüyle incelenmekte midir? eğer incelenmiyor ise, bütünü incelenmiyor demektir. Meselâ bin tikel inceleniyor, fakat bir tikel incelenmiyor olabilmekte ve bu tikel de, aşağıda timsah misâlinde olduğu gibi, bu bin tikelden, hüküm bakımından farklı olabilmektedir. Eğer gök'ün incelenip musavver olmasından dolayı muhdes olduğu sonucuna varılsa yine de tartışma konusu olacaktır. Çünkü bu durumda, kıyasın öncülü doğrulanmadan sonuç açığa çıkmış olur, eğer bu şekilde sonuç tesbit ediliyorsa kıyasa gerek kalmaz.¹⁴⁵ Meselâ,

Bazı hayvanlar üzerinde bir araştırma yapan, gördüğü bütün hayvanların, yiyeceklerini çiğnerken alt çenelerini hareket ettirdiğini müşâhede eden, fakat timsahı görmeyen birisi diğer müşâhedelerinden hareketle şöyle bir metod izler:

Her hayvan ya insan ya at ya da bunların dışında bir şeydir.

Her insan çiğneme esnasında alt çenesini hareket ettirir.

Her at çiğneme esnasında alt çenesini hareket ettirir.

Her şöyle, böyle olan ve bunların dışındakiler çiğneme esnasında alt çenelerini hareket ettirir.

O halde her hayvan çiğneme esnasında alt çenesini hareket ettirir.

¹⁴³ Taylan, Necip, *Gazâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İstanbul 1994, s. 129.

¹⁴⁴ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [51] 67; *Mihakku'n-Nazar*, s. 113; Ayrıca bkz. *Mi'yâru'l-İlm*, s. 96.

¹⁴⁵ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [91-92] 81.

Oysaki timsah yiyeceklerini yerken üst çenesini hareket ettirmektedir.

Bütünü meydana getiren parçaların hiçbiri dışarıda kalmayacak şekilde bütün parçaları, bütünün altında toplayarak bundan birinci şekilde bir kıyas düzenlemek mümkündür. Fakat bütünü meydana getiren parçalardan birinin dışarıda kalma ihtimali var ise –üst çenesini hareket ettiren timsah misâlinde olduğu gibi- bu kıyas kesinlik ifade etmez. Çünkü bazen bütünü meydana getiren bin parçada bulunan bir özellik, birinde bulunmayabilir. Ya da bin şahsın, bir cinsten bir hüküm üzere olup, bir şahsın bu bin şahsa muhâlif olması mümkündür.¹⁴⁶

3- Müşâhede edilen usuller (temeller), yani parçalar (cüz) birbirinden farklı olarak çoğalınca, zan güçlenmiş olur. Meselâ, başın mesh edilmesi abdestte aslî bir görevdir, abdestte meshin tekrarlanması mustehaptır. Bunun niçin böyle olduğu sorulursa yüzün, ellerin ve ayakların yıkanmasının tümevarım metoduna uygulanmasıyla bu sonuca varıldığı söylenebilir. Ebu Hanîfe, teyemmüm ve gizli (mest üzerine yapılan) mesti tümevarım metoduna dayanarak mesh'te tekrarın gerekmediğini ifade eder. Farklı iki tekilin incelenmesine delâlet ettiği için onun zannı daha kuvvetlidir.¹⁴⁷

Eğer tümevarım tam değil ise, bir konuda bir durumun tersinin imkânı, zannı ortadan kaldırmaz ve yine imkânın tamamen reddedilmesini de gerektirmez. O halde bundan tam tümevarımın ilim, eksik tümevarımın da zan ifade ettiği ortaya çıkar. Eğer bazı tekillerde aksi durum varsa tümevarımın faydası olmaz ve bu durumda tümevarım tümel ilim ifade etmez. Böyle bir tümevarımda, kıyasta kullanılacak yakîni bir öncül elde edilemez, buna rağmen hüküm bazı fertler için geçerli olur. Kısaca; tümevarım ile elde edilen bir önermede, konusuna geçmesi için yüklem üzerine bir hüküm verilirse bunun bir sakıncası olmaz fakat önermenin yüklemi konunun bazı cüz'lerine nakledilirse bu doğru olmaz. Çünkü sonuç tümevarımın kendisinde değildir, dolayısıyla böyle bir durumda kıyasın faydası ortadan kalkar.¹⁴⁸

Buna göre Gazâlî, tümevarımı, kesinlik gerektiren hususlarından ziyade fikhî meselelerde kullanmak üzere ele alır. Ona göre fikhî konularda araştırma ne kadar

¹⁴⁶ Gazâlî, *el-Kıstâsu'l-Mustakîm*, s. 104; *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [89] 79-80. Ayrıca bkz. *Mi'yâru'l-İlm*, s. 92-93.

¹⁴⁷ Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 92.

¹⁴⁸ Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 93.

kuvvetli ve bütünü meydana getiren parçalar ne kadar çok ise, tümevarımda da zann-ı gâlib o derece güçlü olur.¹⁴⁹

Sonuç olarak, tümevarım konusunu bir çok mantıkçı ele alıp tam ve eksik tümevarım ayırımına tabi tutmuştur. Yukarıda da ifade edildiği gibi Gazâlî, tümevarımı tam ve eksik tümevarım olarak ikiye ayırmakla beraber, tam tümevarımın gerçekleşmesinin neredeyse imkânsız olduğunu ancak gerçekleşmesi hâlinde de yakîn ifade ettiğini, eksik tümevarımın da fikhî konular için elverişli olduğunu ifade eder. Gazâlî'nin tümevarımı fikhî ile ilişkilendirmesi ve eksik tümevarımı fikhî konular için yeterli görmesi İslâm mantık tarihi açısından önemli bir yeniliktir.¹⁵⁰

5.4. Daha Sonraki İslâm Mantıkçılarında İstikrâ

İslâm mantıkçıları, kıyas'a tabi olanlar arasında saydıkları istikrâ ve temsîl'e fazla ehemmiyet vermemişler, kıyas konusunda olduğu gibi geniş bir şekilde tetkik etmemişler, yalnızca ne olduklarını belirtmekle yetinmişlerdir.

Ebherî, istikrâ için “bütünün parçalarını inceleyerek onun var oluşu hakkında hüküm vermektir.”¹⁵¹ derken, Kâtibî, istikrâ hakkında; “hükümün cüz'lerinin ekserinde (çoğunluğunda) bulunması¹⁵² sebebiyle bütün (küll) hakkında da hüküm vermektir.”¹⁵³ demektedir.

İstikra önceki mantıkçılarda olduğu gibi daha sonraki mantıkçılar tarafından da istikrâ; istikrâ-i tam (tam tümevarım) ve istikrâ-i nâkıs (eksik tümevarım) ve diye ikiye ayrılır.¹⁵⁴

1- İstikra-i tam (tam tümevarım); bir tûmelin bölümlerinin hepsini nazarı dikkate alarak o tümele varmaktır. Yani bir bütünü meydana getiren parçalarının hepsini

¹⁴⁹ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [90] 80.

¹⁵⁰ Gazâlî'de tümevarımla ilgili geniş bilgi için bkz. Çapak, *Gazâlî*, 218-227.

¹⁵¹ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 187.

¹⁵² Kazvînî, istikrâ'nın tanımına “Cüzlerinin ekserinde bulunması” kaydını koymuştur. Şayet hüküm bütün cüzlerde bulunursa bu istikrâ değil, bilakis Kıyas-ı Mukassim'dir. Dolayısı ile Kazvînî, istikrâ ile yalnızca istikrâ-i nâkıs'ı kastetmekte, istikrâ-i tam'ı Kıyas-ı Mukassim addederek istikrâya dâhil etmemektedir. (K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 165/169)

¹⁵³ Kazvînî, *er-Risâletü'l-Şemsîyye*, s. 165/169; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 165/169.

¹⁵⁴ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 187; Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 248/348; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 248/348; el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 135.

inceleyerek, o bütün veya sınıf hakkında hüküm vermektedir.¹⁵⁵ Tam tümevarım kesin bilgi verir, ve “kıyas-ı mukassim” kabilinden sayılır.¹⁵⁶

Bütün cisimler ya cemattır (cansız) ya nebattır (bitki) ya da hayvandır.

Halbuki, bunların her biri (cematlar, nebatlar ve hayvanlar) yer kaplar.

Öyleyse bütün cisimler yer kaplar.¹⁵⁷

2- İstikra-i nâkıs (eksik tümevarım) ise; bir tümelin bazı bölümlerini nazarı dikkate alarak o tümel hakkında hükme varmaktır. Yani bir bütünü meydana getiren parçaların hepsine değil de, bir kısmına dayanarak o bütün hakkında hüküm vermektedir.¹⁵⁸

Eksik tümevarımda, zikredilmeyen herhangi bir durumun zikredilen durumun tersi olma ihtimali de vardır. Bu nedenle tümevarım “kesinlik” değil, “zann” ifade eder,¹⁵⁹ yani kesin bilgi (yakîn) vermez, ancak zannî bilgi verebilir. Zîra, bu tür kıyasların sonucu ne tamdır, ne de zorunludur. Tam değildir, zirâ tabiattaki tüm bireyleri veya fertleri yoklamak veya saymak fiilen mümkün değildir; zorunlu değildir, çünkü, aksi düşünülebilmektedir.

Hemen hemen her mantık kitabında istikrâ-i nâkıs ile ilgili şu misâl verilir.

İnsanlar, hayvanlar ve kuşlar bir şeyi çiğnerken alt çenelerini hareket ettirirler.

Bütün hayvanlar ya insandır ya hayvandır ya da kuştur.

Öyleyse bütün hayvanlar bir şey çiğnerken alt çenelerini hareket ettirirler.¹⁶⁰

Burada, az sayıda hayvan üzerinde yapılan gözleme dayanılarak genel bir hüküm çıkarılmış, böylece tikelden tümele veya kanuna varılmıştır. Bu durum eksik

¹⁵⁵ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 187; Urnevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 248/348; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 248/348

¹⁵⁶ Urnevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 248/348; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 248/348; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 165/169.

¹⁵⁷ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 187.

¹⁵⁸ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 187; Urnevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 248/348; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 248/248; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 165/169; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 165/169; Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 150; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 150.

¹⁵⁹ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 187; Urnevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 248/348; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 248/348; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 165/169; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 166/169; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 150.

¹⁶⁰ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 187; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 165/169; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 165/169; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 248/348; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 150; el-Mevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 135; Gelenbevi, *Kıyâs Risâlesi*, s. 16. Ayrıca bkz. M. Rıza el-Muzaffer, *el-Mantık*, s. 265; Taylan, *Mantık*, s. 147; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 196; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 13-14.

tümevarımın en temel özelliğidir. Çünkü bütün hayvan türlerini inceleme imkânımız yoktur. Nitekim timsah bir şey yerken alt çenesini değil üst çenesini oynatmaktadır. Hayvanların çoğu için doğru olan bu hüküm timsah için doğru değildir.

Tekrarlayacak olursa, tümevarım tümel değildir, zîrâ istisnâsı bulunabilir; zorunlu değildir (istilzâmı tam değildir), çünkü aksi düşünülebilir.

Bu iki çeşit istikrâ arasındaki fark; birincisinde (istikrâ-i tam) sonucun zorunlu, ikincisinde (istikrâ-i nâkıs) ise muhtemel olmasıdır. Klâsik mantığın üzerinde durduğu, yalnızca birinci tür istikrâdır.¹⁶¹

¹⁶¹ Öner, *Klasik Mantık*, 175; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, 197.

6. TEMSİL (ANALOJİ)

Aristoteles'e göre misâl (temsîl) yoluyla istidlâl (akılyürütme) ne bölüm'den bütün'e, ne bütün'den bölüme'e, (ne hususî'den umumî'ye ne de umumî'den hususî'ye) giden bir kıyastır. Bilakis, iki hususî hal aynı terime tabi olduğu ve bunlardan biri bilindiği zaman, bölüm'den bölüm'e (hususî'den hususî'ye) giden bir kıyastır.¹⁶²

Hususî'den (tikel) gidilerek bütüncül (tümel) elde edildiği halde, bu bütüncül (tümel) analogi yoluyla yapılan istidlâlde (akılyürütme) elde edilen bütüncül (tümel) değildir.

Temsîl ile yapılan istidlâllerde bir halden benzeri veya yakın bir başka hâle geçilmektedir. Ama hiçbir zaman hallerin bütünü'ne (tamamına) geçilemez. Bu nitelik analoginin tümevarımdan daha güçsüz olduğunu gösteren bir delil olarak kabul edilebilir.¹⁶³

Aristoteles'e göre, analoginin incelenmesi tümevarımlık ve tümdengelimlik deliller için de faydalıdır. Çünkü benzer bölümcül hallerin tümevarımıyla bütüncülü çıkarmayı düşünürüz.¹⁶⁴

Aristoteles tümevarımı çoğu kez analogiye yaklaştırmıştır. Aristoteles, *Topikler*'de “analogi noktalarını bilmeden, tümevarım yapmak kolay değildir” demek sûretiyle tümevarımda analoginin yerine ve rolüne işaret etmektedir.¹⁶⁵

Analogi “ferdî olan'dan ferdî olan'ı, hususî'den hususî'yi çıkarma” olduğuna göre, tümevarımda analoginin bulunduğu kolayca kabul edilebilir. Fakat bunlar asla birbirinin aynı değildir. Aristoteles'in bunları ayırt ettiği de muhakkaktır.¹⁶⁶

Analogi ile tümevarım şu noktalarda birbirinden ayrılmaktadır:

Tümevarım fertlerden hareket ederek büyük terimin orta terim olduğunu isbât eder, kıyas'ı da küçük terime tatbik etmez. Halbuki misâl (temsîl) kıyas'ı da küçük

¹⁶² Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 185; Bkz., Atademir, *Aristo*, s. 145-146.

¹⁶³ Aristoteles, *Topikler*, s. 255-256; Bkz., Atademir, *Aristo*, s. 145.

¹⁶⁴ Aristoteles, *Topikler*, s. 35.

¹⁶⁵ Aristoteles, *Topikler*, s. 35; Bkz. Atademir, *Aristo*, s. 145.

¹⁶⁶ Atademir, *Aristo*, s. 145.

terime tatbik eder ve fertlerden hareket ederek isbât etmez.¹⁶⁷ Kısaca ifade etmek gerekirse, analogi, tikelden tikele; tümevarım ise tikelden tümele gider.¹⁶⁸

6.1. Fârâbî’de Temsîl

Fârâbî temsîl’i şöyle tarif etmektedir: “Misâl (temsîl) birbirine benzeyen iki şeyi almaktır. Bunlardan biri hakkında diğerine benzemiş olduğu şeyle tavsif edilmek bakımından bir hüküm verilir ve o diğer şey hakkında bir şey söylenmez. O ikisinden hakkında hüküm verilen, hüküm verilmeyen için bir misâldir”.¹⁶⁹ Bir başka ifadeyle temsîl, “iki ayrı şeyde, bazı yönlerden vâkî olan benzerlik veya benzerliklerden hareketle, biri için varılan sonucu, diğeri için de geçerli bir hüküm olarak ortaya koymaktır”.¹⁷⁰

Fârâbî, temsîl’in değeri hakkında şöyle der:

“‘Misâl’ (temsîl) hemen hemen, küllînin (tümel) yerine geçmiş cüz’îye (tikel) yakındır. O ikisinin benzemiş olduğu şey hakkında hükmün doğru olması, yerine cüz’înin geçmiş olduğu küllînin bilindiği şekilde bilinir. Bu hüküm doğru olunca küllî bir öncül meydana gelir, ve herhangi bir şeyin bu öncülün konusuna girdiği belli olunca misâl hakkında verilmiş olan hüküm bu şeye geçer ve hakkındaki kıyas birinci şekilde yapılır.”¹⁷¹

Meselâ, duvarı yaratan (inşa eden) bir fâili (onu yapanı) olduğunu müşâhede ile biliyoruz. Sonra cisim olması hususunda Gökyüzünün duvara benzediğini tesbit ediyoruz. Duvarın yaratılmasını tesbit etmemizden dolayı bu mana küllî olur. Aynı şekilde, yaratılanın bir fâili (yaratanı) olması sebebiyle Gökyüzü üzerine hüküm verilir.

Buna göre temsîl, şu şekilde yapılır:

Duvar (set) yaratılmıştır.

Duvar cisimdir.

Gökyüzü (duvara benzeyen bir) cisimdir.

Öyleyse Gökyüzü yaratılmıştır.¹⁷²

¹⁶⁷ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 185; Bkz., Atademir, *Aristo*, s. 146.

¹⁶⁸ Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 199.

¹⁶⁹ Fârâbî, *Kıyâsi’s-Sağır*, s. [93] 124.

¹⁷⁰ Fârâbî, *Kitâbu’l-Kıyâs, II*, s. 36.

¹⁷¹ Fârâbî, *Kıyâsi’s-Sağır*, s. [93] 124.

¹⁷² Fârâbî, *Kitâbu’l-Kıyâs, II*, s. 36.

Fârâbî, bu açıklamadan sonra temsîl'in, şartlı ve yüklemli kıyasla bağlantısı ve bu kıyasın ne zaman mümkün olup olmadığı hakkında da açıklamalarda bulunur.¹⁷³

6.2. İbn Sînâ'da Temsîl

İbn Sînâ' temsîl'i, "Bir şeyle ilgili olarak (bir şey üzerine), kendi benzerinde bulunan bir hükümle hüküm vermeye çalışmak"¹⁷⁴ şeklinde tanımlar. Buna göre temsîl, görülen ve bilinen benzerliklerden, görünmeyen ve bilenmeyen benzerlikleri ortaya çıkarmaktır.

İbn Sînâ'ya göre temsîl, "muayyen şey üzerine verilmiş bir hükümdür, bu hükmün verilmesinin sebebi ise diğer bir şeyin veya şeylerin de muayyen olmasıdır. Bu hüküm aralarındaki benzer manadan dolayı tûmeldir."¹⁷⁵ Meselâ,

Âlem muhdestir.

Çünkü müellef bir cisimdir.

O binaya benzer.

Bina muhdestir.

Öyleyse âlem muhdestir.¹⁷⁶

İbn Sînâ, hakkında hüküm verilen şeye fer' (dal), benzetilene asıl (kök), ikisi arasında ortak olana "anlam" ya da "neden" isminin verildiğini söyler.¹⁷⁷

İbn Sînâ'ya göre bir konuda birbirine benzerlik veya ortaklığa dayalı yargıların en güvenilir olanı, benzerlik konusunun veya ortak olan özelliğin, dış dünyada görülen hakkında verilen hükmün illeti olduğu kıyaslardır.¹⁷⁸

6.3. Gazâlî'de Temsîl

Gazâlî'ye göre, "Bilinmeyen bilinen ile değer kazanmasına analogi" denir. Buna göre analogi, gördüğümüz bir şeyin hükmü ile görmediğimiz şey hakkında hüküm

¹⁷³ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Fârâbî, *Kıyâsi's-Sağîr*, s. [93-95] 124-126; *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 36-37.

¹⁷⁴ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 368. İbn Sînâ bunu, "şâhidi (görüneni/bilineni) gâibe (görünmeyene/bilinmeyene) delil getirme" yani 'dış dünyada mevcut olan bir şeye bakarak (aralarındaki benzerliklere dayanarak), bilinmeyen (görünmeyen) hakkında hüküm verme' diye de tanımlar (Bkz. İbn Sînâ, *el-Mûcez fi'l-Mantık*, s. 161; *Uyûnu'l-Hikme*, s. 75).

¹⁷⁵ İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 58.

¹⁷⁶ İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 58.

¹⁷⁷ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 369.

¹⁷⁸ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 369; *el-Mûcez fi'l-Mantık*, s. 161; *Uyûnu'l-Hikme*, s. 75.

vermektir.¹⁷⁹ Ona göre analogiyi, “bir tikel hakkında verilen hükmü, diğer bir tikel hakkında da vermek” diğer bir ifade ile, “tikelden diğer bir tikele geçen hüküm”¹⁸⁰ veya “Bir hükmün belli bir tikelde bulunması ve bu tikeldeki hükmün, kendisine herhangi bir yönden benzeyen başka bir tikele intikâl ettirilmesidir”¹⁸¹ şeklinde tanımlamak da mümkündür.

Gazâlî, fıkıhçıların ve kelâmcıların bu çeşit akıl yürütmeye “fıkhî kıyas” dediklerini belirterek, onun kesin bilgi ifade etmediğini fakat, diyaloglarda kalbi rahatlamaya yaradığını ve karşıdakini ikna edebilecek bir özelliğe sahip bulunduğunu zikreder.¹⁸²

Gazâlî’ye göre, bir eve bakıp evin musavver ve hâdis olduğunu gören kişinin, göğün de musavver olduğunu görünce göğü, eve kıyas ederek; “Gök musavver bir cisimdir” “Öyleyse gök de ev gibi hâdistir” sonucuna varması analogidir.¹⁸³ Ancak bu hüküm, kesinlik ifade etmez fakat yukarıda da belirtildiği gibi, diyaloglarda kalbi rahatlatmaya, karşıdakini ikna etmeye yarayabilir. Analogi, daha çok hitâbette (retorik) kullanılır. Hitâbetten kasıt; övme, yerme, hakir görme gibi hususlarda mâzeretler, şikâyetler ve sataşmalar şeklinde yapılan karşılıklı konuşmalardır. Müellifimize göre bir hastaya; “bu içecek sana fayda verir” denildiğinde; “Niçin?” der. Hastaya; “çünkü falanca hastaydı, içti ve faydasını gördü” denilir. Hasta bunu duyduktan sonra; bu içecek herkese mi fayda verir? Bu içeceği içip iyileşenin hastalığı onun hastalığıyla aynı mıdır? İyileşen hasta yaş, güç ve diğer hususlarda onunla aynı durumda mıdır? gibi soruların cevaplarını araştırmadan, o içeceği içmekle iyileşeceğine inanır.¹⁸⁴

Gazâlî, sadece analogiyi tanımlamakla kalmamış bir çok misâl vererek analogide yapılabilecek yanlışlıkların kaynakları üzerinde de durmuştur.¹⁸⁵

Gazâlî, analogiyi aklî alan için yetersiz görürken fıkhî alan için son derece önemli görmektedir. Çünkü analogi aklî alan için bir kesinlik ifade etmediği halde fıkhîta verilecek hükümlerde benzerliklerden hareketle son derece önemli bir işlev

¹⁷⁹ Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 91.

¹⁸⁰ Gazâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 91.

¹⁸¹ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [90] 80; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 94.

¹⁸² Bkz. Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [38] 49; *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [90] 80; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 94.

¹⁸³ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [91] 80.

¹⁸⁴ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [90-91] 80.

¹⁸⁵ Bkz. Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. [36] 47; *Mihakku'n-Nazar*, s. [85] 80; *Makâsıdu'l-Felâsife*, s. [92-95] 82-83; *Mi'yâru'l-İlm*, s. 94-97. Ayrıca bkz. Çapak, *Gazâlî*, 232-233.

görmektedir. Bu bakımdan analogi, hem klasik mantıkta hem de fıkhıta azımsanamayacak derecede önem arz etmektedir.¹⁸⁶

6.4. Daha Sonraki İslâm Mantıkçılarında Temsîl

Temsîl (analoji), günlük konuşmalarda, tabiat (doğa) bilimlerinde ve sosyal bilimlerde çok sık kullanılan bir akıl yürütme şeklidir. Daha önce belirtildiği üzere **İslâm mantıkçıları**, kıyasın yanı sıra “istikrâ ve temsîl”e de yer vermiş ve onların ne oldukları üzerinde durmuşlardır. Ancak onlar, bu konuyu kıyas konusunda olduğu gibi tafsilatlı olarak ele almamışlardır.

İslâm mantıkçılarının eserlerinde, birbirine benzer temsîl (analoji) tanımlarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

Ebherî, “iki şey (cüz) arasındaki ortaklığa dayanarak biri hakkında sâbit olan hükmü diğerine isnâd etmek, hükmü diğerine geçirmektir.”¹⁸⁷

Kazvînî, ve Kutbuddin Râzî, “aralarındaki ortak manadan dolayı, bir cüz’deki hükmün diğerinde de bulunması sebebi ile ve onun için isbât edilmesidir (sâbit olmasıdır).”¹⁸⁸

Taftazânî, ise, “aralarındaki bir ortaklığa (benzerliğe) dayanarak zihnin iki şeyden biri hakkındaki hükmü diğeri için de geçerli saymasıdır”¹⁸⁹ demektedir.

İslâm mantıkçılarının yapmış olduğu bu tanımlar şu şekilde bir araya getirilebilir:

Temsîl (analoji) bir akıl yürütme yolu olarak, iki şey arasındaki benzerliğe dayanarak, birisi hakkında verilen bir hükmü, bu benzerlikten dolayı diğeri hakkında da vermektir.¹⁹⁰ Kısaca ifade etmek gerekirse temsîl, “zihnin özelden özele (tikelden tikele) gitmesidir.”¹⁹¹

¹⁸⁶ Geniş bilgi için bkz. Çapak, *Gazâlî*, 232-236.

¹⁸⁷ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 188.

¹⁸⁸ Kazvînî, *er-Risâletü's-Semsiyye*, s. 166/169; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, s. 166/169; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 248/348.

¹⁸⁹ Taftazânî, *Tehzîbu'l-Mantık*, s. 150; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzîb*, s. 150.

¹⁹⁰ Bkz. el-Melevî, *eş-Şerh ale's-Süllem*, s. 136; İbn Meymûn, *Mantık Terimleri Risâlesi*, s. 26 [48]; Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 16; eş-Şâmî, *el-Kıyâs*, s. 63; el-Muzaffer, *el-Mantık* s. 268; Öner, *Türkiyede İlim ve Mantık*, s. 44; *Klasik Mantık*, s. 172-173; Taylan, *Mantık*, s. 148; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 198-199.

¹⁹¹ Öner, *Klasik Mantık*, s. 173; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 199.

Urmevî ise temsîl (analoji) hakkında şöyle der:

“Bir hükmün illeti ve tekabuliyeti konusunda ayrılık noktalarıyla birleşme noktalarının ortak olduğu sâbit olsa, şartlar aynı olsa ve engeller de aynı şekilde ortadan kalkıyor olsa, o zaman (biriyle ilgili zikredilen) hükümde diğerinin ona ortak olması gerekir. Fakat bu öncüllerin bilgisine ulaşmak oldukça zordur.”¹⁹²

İslâm mantıkçıları temsîl’e şu misâli verir.

Âlem müelleftir.

Âlem, ev gibi hâdistir, yani,

Ev hâdistir.

Çünkü o müelleftir.¹⁹³

Bu misâl şöyle denilerek kıyas formuna dönüştürülür;

Ev hâdistir (sonradan yaratılmış).

Her ne zaman ev sonradan yaratılmış ise bileşik olması onun sonradan yaratılmasının sebebidir

Sonuç: O halde bileşik olma sonradan yaratılmanın sebebidir.

Sonra şöyle denir:

Bileşik olma sonradan yaratılmanın sebebi olduğundan gökyüzü sonradan yaratılmıştır.¹⁹⁴

Görülüyor ki, “ev” gibi şekillenmiş ve telif olunmuş olduğu için “gökyüzü de sonradan yaratılmıştır” denilmekte, “sonradan yaratılmış olmak” hükmünde “gökyüzü” eve tabi kılınmaktadır. İşte burada yapılan akılyürütme temsîldir.

İslâm mantıkçılarına göre temsîl, yakîni elde etmede yetersizdir, zannî sonuç verir. Şöyle ki, temsilde, öncüllerle sonuç arasında zorunlu bir bağ yoktur. Öncüllerin doğruluğu sonucun doğruluğu için ihtimal sağlamakta, fakat sonucu isbâtlamaya yetmemektedir. Çünkü iki şeyin bir konuda birbirlerine benzemeleri bütün şeylerde birbirlerine benzemelerini gerektirmez. Bu nedenle temsîl ile verilen hüküm, dâimâ muhtemel olarak kalır, zorunluluğu gerektirmez. Bununla birlikte temsilde ortak

¹⁹² Urmevî, *Metâliu'l-Envâr*, s. 248/348.

¹⁹³ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 188; K. Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr*, s. 248/348; Kazvînî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, s. 166/169; K. Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, s. 166/169.

¹⁹⁴ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 188.

özelliklerin sayısı ne kadar çok olursa, sonucun doğru olma ihtimali de o kadar fazla olur.¹⁹⁵

İslâm hukûkunda temsîle “kıyas-ı fikhî” denmektedir. O, fıkıhta çok kullanılan bir akılyürütme yoludur. Fakat mantıkçılar bunu mantikî kıyastan saymazlar.¹⁹⁶

Fikhî kıyasta, nebîz’in¹⁹⁷ haram olduğu hükmü, sarhoşluk verme özelliğinden dolayıdır. Ancak sarhoşluk verme illetinin tesbiti için nebîz incelenir (istikrâ); onda bu özellik bulunursa genele (sarhoşluk veren şeylere) verilen hüküm (haram) ona da verilir. Bu yapılırken hem tümevarıma, hem de tündengeline başvurulur. İçecekleri tek tek inceleyip sarhoşluk verici olanları tesbit etmek bir tümevarımdır.¹⁹⁸

Üzüm suyundan yapılan şarap sarhoşluk verdiği için haramdır.

Nebîz de sarhoşluk vermektedir.

O halde Nebîz de haramdır.

Nebîz sarhoşluk vermek yönüyle üzümünden yapılan şaraba benzer. Bu nedenle birinci için Kur’an-ı Kerim’de geçen haramlık hükmü diğeri için de geçerli sayılmıştır.¹⁹⁹

İslâm mantıkçıları temsilde dört unsurun bulunduğunu ifade ederler:

- 1- Müşebbeh (benzetilen veya benzeyen şey): Asıl değil fer’i bir unsurdur (fer’ ve mikyas).
- 2- Müşebbehü’n-bih (kendisine benzetilen şey): Asıl olan unsurdur (asl ve mikyas aleyh).
- 3- İllet (benzerlik yönü/neden): İki arasında bulunan müşterek/ortak anlamdır.
- 4- Teşbih (benzetme): Hüküm (sonuç). Asıl hakkında sâbit olan ve temsîl yoluyla fer’a da uygulanmak istenen unsurdur.²⁰⁰

¹⁹⁵ Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 16; Öner, *Klasik Mantık*, s. 174; Emiroğlu, *Mantiğa Giriş*, s. 199-200; Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 14.

¹⁹⁶ Öner, *Türkiyede İlim ve Mantık*, s. 44; *Klasik Mantık*, s. 173 Emiroğlu, *Mantiğa Giriş*, s. 201.

¹⁹⁷ Hurma suyundan yapılan bir tür içki.

¹⁹⁸ Emiroğlu, *Mantiğa Giriş*, s. 200

¹⁹⁹ el-Habîsî, *eş-Şerh ale’t-Tehzîb*, s. 151; el-Melevî, *eş-Şerh ale’s-Süllem*, s. 136-137; Gelenbevî, *Kıyâs Risâlesi*, s. 16; eş-Şâmî, *el-Kıyâs*, s. 63.

²⁰⁰ el-Habîsî, *eş-Şerh ale’t-Tehzîb*, s. 151; el-Melevî, *eş-Şerh ale’s-Süllem*, s. 136-137; el-Muzaffer, *el-Mantık*, s. 268.

Bu dört unsuru temsîl için verilen bir misâlde gösterirsek:

Üzüm suyundan yapılan şarap sarhoşluk verdiği için haramdır.

Nebîz de sarhoşluk vermektedir.

O halde nebîz de haramdır.

Nebîz : Benzetilen

Üzüm suyundan yapılan şarap : Kendisine benzetilen

Sarhoşluk veren şey : İllet

Haram : Hüküm (sonuç)

Burada, üzüm suyundan yapılan şarap ile nebîz arasında bir benzerliğe dayanarak, üzüm suyundan yapılan şarapta olan bir durumun nebîz’de de olması gerektiği çıkarılmıştır.

Analojinin tek başına bir akılyürütme yolu olduğu tartışılmaktadır. Bu şekildeki bir akılyürütmede hem tûmdengelim hem de tûmevarım bulunduğu söylenir. Yani burada akıl iki türlü hareket etmektedir.²⁰¹

1- Birinci hareket birbirine benzeyen iki olgunun aynı yapıda olduğuna doğru bir harekettir. Böyle bir hareket istikrâdır. Misâldeki, “Üzüm suyundan yapılan şarap ve nebîz aynı yapıdadır” hükmü istikrâ ile olur.

2- İkinci hareket, farzedilen (varsayılan) yapıdan zorunlu bir sonuç çıkartmaktır. Bu da tûmdengelim ile olur. “Nebîz de haramdır” hükmü atmosferin varlığına sıklıdan sıkıya bağlıdır.

Ancak böyle genel hükümden sonuç çıkarılabilir. “O halde Nebîz de haramdır” hükmü zihinde yapılan gizli kıyasla elde edilir.

Zikredilen misâlin tûmdengelim kalıbındaki şekli şöyledir:

Bütün sarhoşluk veren şeyler haramdır;

Nebîz de sarhoşluk vermektedir.

O halde nebîz de haramdır.

²⁰¹ Öner, *Klasik Mantık*, s. 173-174; Emiroğlu, *Mantığa Giriş*, s. 200.

SONUÇ

“İlk Dönem İslâm Mantıkçılarında Kıyas” adlı bu çalışmamızda klasik mantıktaki kıyas konusunun, ilk dönem İslâm mantıkçılarından Fârâbî, İbn Sînâ ve Gazâlî, daha sonraki mantıkçılardan Ebherî, Urmevî, Kazvînî, Kutbuddin Râzî ve Taftazânî tarafından nasıl ele alındığını inceledik.

Genel olarak üç türlü akılyürütmeden bahsedilmektedir. Tümdengelim (ta’lîl), tümevarım (istikrâ) ve analogi (temsîl). Klasik mantığın en çok önem verdiği akılyürütme tümdengelimdir. Tümdengelimde zihin bir veya birkaç hükümden hareket ederek zorunlu bir sonuca varır. Kıyas tümdengelimin en mükemmel şekli olarak kabul edilmiş bu nedenle klasik mantık akılyürütmede esas olarak kıyası almıştır. Amaç kıyası incelemektir. Diğer iki akılyürütme şekli olan tümevarım ve analogi klasik mantıkçıların fazla önem verdikleri konular hâline gelmemiştir.

Bilindiği gibi mantık biliminin kurucusu Aristoteles’tir. Her ne kadar ondan önce İran, Hint ve Yunan’daki filozoflar mantık üzerine çeşitli düşünceler ileri sürmüşlerse de bu bilimi ilk defa sistemli bir şekilde ele alan ve disiplin hâline getiren Aristoteles olmuştur.

Aristoteles, mantık konularını kendisinden sonra “*Organon*” adı verilen eserlerinde incelemiş, akılyürütmelerde en çok yeri kıyasa vermiştir. Kıyas, Aristoteles mantığının belkemiğini teşkil eder.

Aristoteles’in eserlerinin Arapça’ya tercüme edilmesi ile İslâm kültür dünyasına giren Aristoteles mantığı üzerinde asıl çalışmalar, Fârâbî ile başlamış ve İbn Sînâ ile devam etmiştir.

İslâm kültür dünyasında mantık bilimi aleyhine beliren bazı fikirler ortaya çıkmışsa da, “mantıkta dine taalluk eden menfî ve müsbet bir husus olmadığını ve bu ilmi bilmeksizin sağlam bilgiler elde edilemeyeceğini” söyleyen ve İslâmî ilimlere uygulayan Gazâlî sayesinde, mantık İslâm dünyasında meşrulaşmış ve İslâm medreselerinde okutulan bilimlerin en önemlilerinden biri hâline gelmiştir.

Daha sonra gelen Ebherî, Urmevî, Kazvînî, Kutbuddin Râzî ve Taftazânî gibi İslâm mantıkçıları da, esasını Aristoteles mantığının teşkil ettiği Fârâbî ve İbn Sînâ geleneğini takip etmişlerdir.

Bu incelememiz sonucunda İslâm mantıkçılarının kıyas anlayışı ile ilgili şu sonuçlara varmak mümkündür:

Müslüman mantıkçılar, Aristoteles geleneğine bağlı olarak kıyası “önergelerden meydana getirilen (müellef) bir sözdür ki, her ne zaman bunların doğruluğunu kabul edersen (teslim edersen) bundan doğrudan doğruya (lizâtihi) başka bir söz lâzım gelir (gerekir).” şeklinde tanımlamışlardır. Onların tanımları arasındaki fark “sözlerden telif olunan” ifadesi yerine “önergelerden telif olunan” veya “iki veya daha fazla önermeden telif olunan” ifadesini kullanmış olmalarıdır.

İslâm mantıkçıları, kıyasın tanımından sonra bu tanımın tahlilini yapmışlar, yaptıkları tahlilde tanımı meydana getiren terimleri teker teker açıklayıp bir çeşit kavram çözümlemesine gitmişlerdir.

Kıyas yaparken uyulması gereken kurallar vardır. Bunlara uyulmadığı takdirde kıyas sonuç vermez. İslâm mantıkçılarının eserlerinde bu kurallar, toplu halde verilmemekle birlikte, şekillerin sonuç vermesinin şartları olarak her şekilde ayrı ayrı zikredilmiştir.

İslâm mantıkçıları, kıyası meydana getiren unsurları teker teker açıklamışlardır. Onların eserlerinde kıyasların küçük önermesi başta yer almaktadır. Kıyas misâlleri gösterilirken genellikle küçük önerme, büyük önermeden önce verilmektedir. Bu durumun tersine olarak Türkçe’de büyük önerme/öncül önce, küçük önerme/öncül sonra gelmektedir.

Fârâbî, kıyasları, ihtiva ettikleri önermelerin sayısına göre “basit ve bileşik kıyaslar”, önermelerin çeşitlerine göre de “yüklemli kıyaslar ve şartlı kıyaslar” diye sınıflamaktadır. Fârâbî’nin “şartlı kıyaslar”ı istisnâî kıyaslara karşılık gelmektedir.

İbn Sînâ, kıyası sûreti açısından iktirânî ve istisnâî olmak üzere ikiye ayırmış ve bunların açık bir şekilde tanımlarını yapmıştır. Önceki mantıkçılar yalnızca yüklemli önermelerle yapılan kıyaslara yer verdikleri için kıyasın öncüllerine göre bu ayrımı yapmışlardır. İbn Sînâ ise, zihnin kıyas yaparken yaptığı işlemlere dayanarak bu ayrımı yapmıştır. İbn Sînâ ilk kez iktirânî kıyası;

- 1- Yalnızca yüklemli önermelerle yapılan iktirânî kıyaslar,
- 2- Yüklemli ve şartlı önermelerin karışımından yapılan iktirânî kıyaslar,

3- Yalnızca şartlı önermelerle yapılan iktirânî kıyaslar diye üç kısma, sonra da bunu;

- a- Sadece bitişik şartlı önermelerden yapılan iktirânî kıyaslar,
- b- Sadece ayırık şartlı önermelerden yapılan iktirânî kıyaslar,
- c- Bitişik ve ayırık şartlı önermelerden yapılan iktirânî kıyaslar diye tekrar üç kısma ayırmıştır.

Şartlı öncüllerle yapılan iktirânî kıyasın şekil ve işlemlerini bütün yönleriyle en geniş biçimde ilk defa İbn Sînâ ele almıştır. Kıyasla ilgili terimler tam olarak onda teşekkül etmiştir. Onun kıyasa dair çalışmaları kendisinden sonraki bütün mantıkçıları etkilemiş, daha sonra yapılan mantık çalışmalarında genellikle onun tanımları, terimleri ve tasnifleri kullanılmıştır.

İbn Sînâ'ya göre yüklemli kıyasların üç şeklinde olduğu gibi bitişik şartlı önermelerden de kıyas şekilleri yapılabilir. Bu durumda şartlı öncülün mukaddeminin yüklemli öncüldeki özne (konu), tâlîsinin ise yüklem gibi ele alınması gerekir.

- 1- Eğer öncüllerden birinde mukaddem olan diğerinde tâlî olursa birinci şekil olur.
- 2- Eğer her iki öncülde de tekrar eden tâlî olursa ikinci şekil olur.
- 3- Eğer her iki öncülde de tekrar eden mukaddem olursa üçüncü şekil olur.

Gazâlî kıyası üç nemat (kısım) olarak kabul etmiştir.

- 1- Birinci nemat (Mîzân-ı Teâdül) :Yüklemli (iktirânî) kıyas ve üç şekline
- 2- İkinci nemat (Mîzân-ı Telâzüm) :Bitişik şartlı (istisnâî) kıyasa
- 3- Üçüncü nemat (Mîzân-ı Teânüd) :Ayrık şartlı (istisnâî) kıyasa karşılık gelmektedir.

Gazâlî kıyasın Kur'an kaynaklı olduğunu, bütün peygamberler özellikle de Hz. İbrahim ve Hz. Muhammed tarafından kullanıldığını ifade etmiştir.

Daha sonra gelen İslâm mantıkçıları, kıyasları Fârâbî ve İbn Sînâ'da olduğu gibi şeklen iki kısımda ele almışlardır. Onlar, kıyasları önce içerisinde bulundurduğu önermelerin sayısına göre "basit ve bileşik" diye ikiye ayırmışlar, sonra da bu önermelerin çeşidine göre "iktirânî ve istisnâî" diye bir sınıflama daha yapmışlardır.

İslâm mantık literatüründeki bu sınıflamanın ilki, kıyasları meydana getiren önermelerin sayısından hareketle yapılmıştır. İkinci sınıflama ise, kıyasların yapısından

kaynaklanan bir tasnif biçimidir. Bu tasnife göre, ikinci gruptaki iktirânî ve istisnâî kıyaslar, birinci gruptaki basit kıyasların içinde yer almaktadır.

İslâm mantıkçıları, iki öncül ve bir sonuçtan yani üç önermeden meydana gelen kıyaslara “basit kıyas”; ikiden fazla (çok) öncülden meydana gelen kıyaslara da “bileşik kıyas” adını vermişlerdir.

Onlar, sonucun aynı veya karşıt hâli, öncüllerde madde olarak (anlam bakımından) bulunup şeklen bulunmayan (bilfiil zikredilmeyen) kıyaslara “iktirânî (kesin) kıyas”; sonucun aynı veya karşıt hâli, öncüllerde hem maddeten (anlam bakımından) hem de şeklen bulunan (bilfiil zikredilen) kıyaslara ise “istisnâî (seçmeli) kıyas” demişlerdir.

İslâm mantıkçılarına göre, istisnâî kıyasta neticenin maddesi ve sûreti veya sûretinin nakîzi öncüllerde bilfiil mevcut olmalıdır. Bilkuvve mevcut olması yeterli değildir. Nitekim; Ebherî, Urmevî, Kazvînî, Kutbuddin Râzî ve Taftazânî dâhil bütün İslâm mantıkçılarının bu konudaki görüşleri aynıdır.

Yüklemli iktirânî kıyaslar, İslâm dünyasında asıl üzerinde durulan kıyaslardır. Aristoteles de yalnız bu kıyaslar üzerinde durmuştur. O, *Organon*’da bunları işlemiş ve şartlı önermelerden yapılan kıyaslara yer vermemiştir. Şartlı önermeleri ve bunlarla yapılan kıyasları daha sonraki mantıkçılar Aristoteles mantığına ilâve etmişlerdir. Şartlı kıyaslar özellikle İbn Sînâ tarafından işlenmiş ve geliştirilmiştir.

Aristoteles, üç kıyas şeklinden bahsetmektedir. Dördüncü şekil ne *Analitikler*’de ne de Aristoteles’in diğer eserlerinde zikredilmektedir. Her ne kadar Aristoteles dördüncü şekilden sayılan darblardan bahsederse de, bunları ayrı bir şekilde ele almayıp birinci şeklin dolaylı darbları olarak telakki etmektedir.

İlk dönem İslâm mantıkçıları da kıyasın üç şeklini ele almışlar, daha sonra gelen mantıkçılar dördüncü şekle de yer vermişlerdir.

Fârâbî, iki öncül ve bir sonuçtan meydana gelen ve öncüllerinin dört yönden (makbûlât, meşhûrât, mahsûsât, makûlât) biriyle bilindiği farzedilerek yapılan kıyaslara “Yüklemli Kıyaslar” demektedir. Bu kıyaslar Aristoteles’in Kategorik kıyaslarına karşılık gelmektedir. Fârâbî, yüklemli kıyasları üç şekle göre on dört çeşit olarak saymış, dördüncü şekilden Aristoteles’te olduğu gibi bahsetmemiştir.

İbn Sînâ, kıyas şekillerini belirleme konusunda Aristoteles'ten farklı düşünmektedir. O, Aristoteles'in uç terimlerle orta terim arasında kaplam ilişkisini esas alan, bu yüzden de dördüncü şekli hesaba katmayan görüşünden ayrılmış ve ilk kez dördüncü şeklin zorunlu olarak ortaya çıkışından bahsetmiştir. İbn Sînâ, kıyasın dördüncü şeklinin mümkün olduğunu söylemekle birlikte, bu şekli normal dışı ve anlaşılmasa bulduğunu da vurgulamıştır. O, bu şekli akılyürütmenin tabiatına uygun olmadığı ve birinci şeklin tam aksi bir şekil olduğu için kıyas şekilleri arasına dâhil etmemiştir.

Gâzâlî, Aristoteles'de olduğu gibi iktirânî kıyasın üç şeklini ele almıştır. Kendisinden önce bazı mantıkçıların dile getirmekle beraber gereksiz bulduğu ve kendisinden sonra bazı mantıkçıların detaylı olarak ele aldığı kıyasın dördüncü şekline ise hiç değinmemiştir.

Bu şekil daha sonra gelen Ebherî, Urmevî, Kazvînî, Kutbuddin Râzî ve Taftazânî gibi İslâm mantıkçıları tarafından kabul edilmiş ve XV. Asırdan sonra rağbet görmüştür.

İslâm mantıkçıları, Yüklemlî İktirânî kıyas şekillerinin her birinin sonuç vermesi için keyfiyet ve kemiyet yönünden bazı özel şartlarının bulunması gerektiğine işaret etmişler ve bu şartlarla birlikte her bir şekilde sonuç veren darbları misâllerle açıklamışlardır.

Yüklemlî İktirânî kıyaslar, öncülleri olan önermelerin keyfiyet/nitelik (olumlu/olumsuz) ve kemiyet/niceliklerine (tümel/tikel) göre darblara ayrılır. Darb, önermelerin nicelik ve nitelik bakımından kıyastaki alt alta sıralanışını ifade eder.

Üç kıyas şeklini kabul edenlere göre birinci şekilden dört, ikinci şekilden dört, ve üçüncü şekilden altı olmak üzere toplam on dört ($4+4+6=14$) darb, kıyasın dördüncü şeklini kabul edenlere göre de bunlara ilâveten (5 veya 8) darb daha vardır.

İslâm mantıkçılarının yüklemlî iktirânî kıyaslarla ilgili açıklamaları, bunların netice veren darbları ve sayıları hakkındaki görüşü genel olarak birbirinden farksızdır. Ebherî, Îsâğûcî'de bunlardan birinci şeklin dışındakilere hiç yer vermemiştir. Urmevî ve Kazvînî'de misâller harflerle rumuzlandırılmıştır.

Klasik mantıkta şekillerin değeri konusunda çeşitli tartışmalar vardır. Yani hangi şekilden elde edilen sonuçlar daha açık, seçik ve kesindir, hangilerinden elde edilen sonuçlar kapalı ve kesinlikten uzaktır.

Birinci şeklin diğer şekillere üstünlüğü ve diğer üç şeklin bu şekle göre durumu, Müslüman mantıkçılar nazarında her zaman üzerinde durulan bir konu olmuştur. Mantıkçıların genel yaklaşımı şöyledir:

Aristoteles’in “mükemmel (yetkin)” dediği kıyaslar birinci şekilden olan kıyaslar; “mükemmel olmayan (eksik)” dediği kıyaslar ise ikinci ve üçüncü şekilden olan kıyaslardır.

Kıyas şekillerinin en mükemmeli birinci şekildir. İslâm mantıkçıları birinci şekil için “kıyas-ı kâmil” tabirini kullanmışlardır. Bu şekil İslâm mantıkçıları tarafından “mi’yâru’l-ulûm” (ilimlerin temel ölçüsü) olarak telakkî edilmiştir.

İslâm mantıkçılarına göre ikinci şekil; orta terimin küçük önermede yüklem olmasıyla birinci şekille ortaklık arzeder ve küçük önermedeki bu ortaklıktan dolayı birinci şekli takip eder. Üçüncü şekil; orta terimin büyük önermede konu olmasıyla birinci şekille benzerlik arzeder ve büyük önermedeki bu benzerlik nedeniyle üçüncü sırada yer alır. Dördüncü şeklin ise; birinci şekille hiçbir ortak yanı yoktur ve kıyasın tabiatından uzaktır. Bu nedenle en son sırada yer alır.

Kıyas şekilleri arasında, üzerinde en çok tartışma yapılan dördüncü şekildir. Bazı mantıkçılar kıyasın normal düzenine aykırı olduğu gerekçesiyle bu şekli tümüyle reddetmişler, bazıları ise sorunlu da olsa bir takım çıkarımlar için kullanışlı olduğunu gerekçe göstererek bu şekli savunmuşlardır. Dördüncü şekille ilgili bu tartışmaların sebebi, Aristoteles’in bu şekli açıkça kıyas şekilleri arasında zikretmemiş olmasıdır.

Aristoteles’e göre birinci şekil açık ve berrak olup hiçbir şeye muhtaç değildir. Bu şekil ilimleri isbât eder. Birinci şekle ait olan özellikler, diğer şekillerde bu kadar açık ve net değildir.

Birinci şekle, sonucunun apaçık olması nedeniyle büyük bir değer atfeden mantıkçılar; diğerlerine bu şekle benzedikleri ölçüde değer biçmişler, bu yüzden diğer üç şekli birinci şekle dönüştürme yollarını araştırmışlardır.

Fârâbî'ye göre, “kâmil (mükemmel) kıyas” olarak isimlendirilen birinci şeklin sonucu kendiliğinden açıktır ve herhangi bir şeyle açıklanmaya ihtiyacı yoktur. “Mükemmel olmayan kıyaslar” olarak isimlendirilen diğer şekiller (ikinci ve üçüncü şekil) ise ancak birinci şeklin darblarına ircâ edilerek açık hâle gelir. Fârâbî, bu iki şeklin birinci şekle ircâ'ını yüklemli kıyaslarla birlikte verir ve bunların nasıl ircâ edildiklerini de misâlleriyle birlikte açıklar.

İbn Sînâ'ya göre, birinci şekle ait kıyaslar tamlığı bakımından yeterli delil durumundaki önermelerden meydana gelen mükemmel kıyaslardır ve kendi kendine yetmektedir. Diğer iki şekildeki kıyaslar ise mükemmel olmayan kıyaslardır. Dolayısıyla da birinci şekildeki kıyasların yardımıyla isbât edilmiş olmaları lâzımdır. Diğer iki şeklin, birinci şekle indirgenmesi; saçmaya ircâ yoluyla dolaylı olarak yapılabileceği gibi, döndürme (aks) ve öncüllerin yerini değiştirme yoluyla doğrudan da yapılabilir.

İbn Sînâ, ikinci ve üçüncü şekillerle ilgili olarak bir orta yol izlemiştir. Bu orta yol, bu şekilleri büsbütün değersiz saymaya da, mükemmel şekiller saymaya da taraftar olmama yoludur.

Gazâlî, kıyasın birinci şeklini, sonucunu göz önünde bulundurarak “mîzân-ı ekber” (büyük ölçü) olarak isimlendirir. Çünkü birinci şeklin sonucu açıktır. Bu nedenle de ikinci ve üçüncü şekiller birinci şekle ircâ edilmek sûretiyle açık hâle getirilebilir.

İslâm dünyasında mantıkçıların çoğu diğer şekillerin birinci şekle ircâmı kabul etmişler, bir kısmı ise her şekli bağımsız bir şekil kabul ederek ircâ işlemini hoş karşılamamışlardır. Birincilere göre; ikinci şekil de dâhil olmak üzere birinci şekil dışındaki bütün kıyaslar birinci şekle indirgenerek kontrol edilebilir. İkincilere göre; ircâ olsa bile ircâ edilen tabiatından bir şeyler kaybeder.

Ebherî, Urmevî, Kazvînî ve Kutbuddin Râzî, sonucu açık olmayan ikinci, üçüncü ve dördüncü şekil kıyasların sonuçlarının doğruluğunun isbâtı için, onların birinci şekle nasıl ircâ edileceğinin kurallarını vermişlerdir.

Dördüncü şeklin sonuç veren darbları mantıkçıların bir kısmına göre beş, bir kısmına göre ise sekizdir.

Urmevî dördüncü şeklin beş darbı olduğunu söylerken, Kazvînî, Kutbuddin Râzî ve Taftazânî, gibi mantıkçılar sekiz darbı bulunduğunu ifade etmişlerdir.

Ebherî ise dördüncü şeklin netice veren darblarının basit kıyaslarda beş darb olduğunu, bileşik (mürekkeb) kıyaslarda ise bu beş darba ilâveten üç darb daha ortaya çıktığını söyler.

Kısaca ifade etmek gerekirse, dördüncü şeklin netice veren darblarının beş olduğu görüşü mütekaddimîne aittir. Bazı müteahhirîn mantıkçıları ve onları takip eden mantıkçıların büyük bir kısmı dördüncü şeklin netice veren darblarını sekize çıkarmışlardır.

Darbların sıralaması konusunda da ilk dönem İslâm mantıkçıları arasında farklılıklar vardır.

Gazâlî'nin, *Mi'yâru'l-ilm* ve *Makâsıdu'l-Felâsife* adlı eserlerinde birinci ve ikinci şeklin ikinci ve üçüncü darblarının yerleri değişmiştir.

Fârâbî'nin üçüncü şeklin dördüncü darbını daha sonraki mantıkçılar beşinci darb olarak almışlardır.

İbn Sînâ'nın eserlerinde ise üçüncü şeklin darblarının sıralaması tamamen farklıdır. *eş-Şifa'* ve *en-Necât* adlı eserlerinde dördüncü, beşinci ve altıncı darbın sıralamaları, *el-İşârât ve't-Tenbîhât* adlı eserinde ise birinci darb hariç diğerlerinin sıralaması tamamen farklıdır. *el-Mûcezü's-Sağîr fi'l-Mantık* ve *Uyûnu'l-Hikme* adlı eserlerinde ise ikinci darbın sonucu yanlış verilmiştir.

Gazâlî'nin *Makâsıdu'l-Felâsife* ve *Mi'yâru'l-İlm* adlı eserlerinde, üçüncü şeklin beşinci ve altıncı darbının sıralamaları değişmiştir. Dördüncü darb ise daha sonraki mantıkçılar tarafından beşinci darb olarak alınmıştır.

İslâm mantıkçıları, şartlı iktirânî kıyasları öncüllerinde yer alan önermelerin çeşidine göre; (1) iki bitişik şartlı önermeden, (2) iki ayrık şartlı önermeden, (3) bir bitişik şartlı önerme ile bir yüklemli önermeden, (4) bir ayrık şartlı önerme ile bir yüklemli önermeden ve (5) bir bitişik şartlı önerme ile bir ayrık şartlı önermeden tereküp eden kıyaslar olmak üzere beş kısma ayırarak incelemişlerdir.

Şartlı önermelerde terimlerin yerinde, önermeler bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle bir şartlı önermenin bölümlerinden her biri bir önermedir. Bu nedenle şartlı iktirânî

kıyasta her iki öncülde de geçen ve orta terimin görevini üstlenen ögeye “ortak cüz” denmiştir. Şartlı kıyasların öncülleri arasındaki ortak cüz’, yüklemli kıyasların öncüllerinde yer alan orta terime tekâbül etmektedir. İslâm mantıkçıları, şartlı kıyaslar üzerindeki incelemelerini bu kıyasların öncüllerindeki ortak cüz’den hareketle yapmışlardır.

I- Öncüllerinin her ikisi de bitişik şartlı önermelerden meydana gelen şartlı iktirânî kıyasları, İslâm mantıkçıları üç kısma ayırmışlardır.

- 1- Orta terim, kıyası meydana getiren iki bitişik şartlı önermede cüz’-i tam olur.
- 2- Orta terim, kıyası meydana getiren iki bitişik şartlı önermede cüz’-i nâkıs olur.
- 3- Orta terim kıyası meydana getiren iki bitişik şartlı önermenin birinde cüz’-i tam, diğerinde cüz’-i nâkıs olur.

II- Öncüllerinin her ikisi de ayırık şartlı önermelerden meydana gelen şartlı iktirânî kıyasın ikinci bölümünü de üç kısma ayırmışlardır.

- 1- Orta terim, her iki ayırık şartlı önermede de cüz’-i tam olur.
- 2- Orta terim, her iki ayırık şartlı önermede de cüz’-i nâkıs olur.
- 3- Orta terim, öncüllerinin birinde cüz’i tam, diğerlerinde cüz’i nâkıs olur.

III- Şartlı iktirânî kıyasların üçüncü bölümü yüklemli bir önerme ile bitişik şartlı (muttasıl) bir önermeden meydana gelen (yapılan) kıyaslardır. İslâm mantıkçılarına göre bu tür kıyaslar dört sınıftır.

- 1- Ortaklık bitişik şartlı önermenin tâlîsinde olur. Yani ortak olan kısım (ortak cüz) bitişik şartlı önermenin tâlîsi olur ve yüklemli önerme de büyük öncül olur.
- 2- Bunun aksi yani, yüklemli önermenin küçük öncül, bitişik şartlı önermenin büyük öncül olması hâlidir.
- 3- Ortaklık bitişik şartlı önermenin mukaddeminde olur. Yani ortak olan kısım (ortak cüz) bitişik şartlı önermenin mukaddemi olur ve yüklemli önerme de küçük öncül olur.
- 4- Bunun aksi yani, yüklemli önermenin büyük öncül, bitişik şartlı önermenin küçük öncül olması hâlidir.

IV- Şartlı iktirânî kıyasların dördüncü bölümü yüklemli bir önerme ile ayrık şartlı (munfasıl) önermeden meydana gelen (yapılan) kıyastır. İslâm mantıkçılarının çoğu bu bölümden olan kıyasları iki sınıfta toplamışlardır.

- 1- Yüklemli önerme sayısı ayrık şartlı önermenin cüz'leri/bölümleri sayısındadır.
- 2- Yüklemli önerme sayısı ayrık şartlı önermenin cüz'leri/bölümleri sayısından azdır.

V- Şartlı ve iktirânî kıyasların beşinci ve son bölümü bir öncülü bitişik şartlı diğeri ayrık şartlı önermelerden meydana gelen (yapılan) kıyaslardır.

İslâm mantıkçılarına göre, orta terimin öncüllerde cüz'i tam veya cüz'-i-nâkıs olmasına göre bu kıyasların da, üç çeşidi vardır. Bunların her biri bitişik şartlı öncülün büyük önerme ve küçük önerme olabilmesine bağlı olarak iki kısma ayrılır. Bunlardan tabîi (uygun) olanı bitişik şartlı önermenin küçük öncül, ayrık şartlı öncülün olumlu ve büyük önerme olmasıdır.

- 1- Orta terim, her ikisinde de cüz'-i tam olur.
- 2- Orta terim, her ikisinde de cüz'-i nâkıs olur.
- 3- Orta terim, iki taraftan birinde cüz'-i tam, diğerinde cüz'-i nâkıs olur.

İstisnalı kıyasların yapısı ile ilgili İslâm mantıkçılarının görüşleri şöyledir:

İstisnalı kıyaslar iki öncülden meydana gelmektedir. Öncüllerin biri şartlı önerme, diğeri yüklemli önermedir. Şartlı önerme, neticeyi içinde bulundurur ve iki parçadan meydana gelir. İlkine “mukaddem”, sonrakine “tâlî” denir.

Yüklemli önerme, şartlı önermenin iki tarafından biri (mukaddem veya tâlî) olarak yer alır ve bu iki taraftan birini ya vaz' eder (olumlar/onaylar) veya ref' eder (olumluluğu kaldırır/reddeder). Böylelikle diğer cüz'ün (tarafın) vaz'ını veya ref'ini gerektirir.

İstisnalı kıyasın birinci öncülü kıyasın tipini tayin eder. Şartlı öncül ya bitişik şartlı önermeden veya ayrık şartlı önermeden yapılır. Birinci öncülün bitişik veya ayrık şartlı olmasına göre de istisnâî kıyas ikiye ayrılır.

- 1- Bitişik şartlı öncülle yapılan istisnâî kıyaslar.
- 2- Ayrık şartlı öncülle yapılan istisnâî kıyaslar.

Fârâbî'nin “şartlı kıyaslar” olarak ele aldığı kıyaslar istisnâî kıyaslara tekâbül etmektedir. O'na göre istisnâî kıyaslar iki öncülünden meydana gelmektedir. Büyük öncül şartlı önerme, küçük öncül yüklemli önermedir. Şartlı öncül iki sözden yapılmıştır. Bu iki söz birbirine bir şartla bağlanmışlardır.

Fârâbî, istisnâî kıyasları, şartlı önerme çeşitlerine göre iki kısma ayırmıştır.

- 1- Şartlı öncülü muttasıl şartlı önermeden meydana gelen istisnâî kıyaslar.
- 2- Şartlı öncülü munfasıl şartlı önermeden meydana gelen istisnâî kıyaslar.

İbn Sînâ'ya göre, istisnâî kıyaslar da diğer kıyaslar gibi iki öncülünden meydana gelir. Bu kıyaslarda öncüllerin biri şartlı önerme, diğeri de yüklemli bir (istisnâî) önermedir. Yüklemli öncül, şartlı öncülün mukaddem veya tâlîsinin ya aynen tekrar edilmesinden veya çelişiginden meydana gelir. Bu kıyas istisnâ edilmeyen diğer parçasını veya karşıtını sonuç olarak verir.

İbn Sînâ, Fârâbî'de olduğu gibi istisnâî kıyasları şartlı önerme çeşitlerine göre iki kısma ayırmıştır.

- 1- Bitişik şartlı öncüllerden yapılan istisnâî kıyaslar.
- 2- Ayırık şartlı öncüllerden yapılan istisnâî kıyaslar.

Gâzâlî'nin, “ikinci ve üçüncü nemat” veya “mîzân-ı telâzüm” ve “mîzân-ı teânüd” olarak isimlendirdiği kıyaslar istisnâî kıyasların iki kısmına yani bitişik şartlı ve ayırık şartlı öncülle yapılan istisnâî kıyaslara tekâbül etmekteydi. Dolayısıyla istisnâî kıyaslar bitişik şartlı ve ayırık şartlı kıyaslar olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.

İslâm mantıkçıları eserlerinde kıyasın ekleri (levâhık) veya sonuç (hatime) başlığı (adı) altında, genel olarak şu kıyaslardan bahsetmişlerdir:

- 1- Bileşik kıyas
- 2- Hulfi kıyas
- 3- Nâkıs (Eksik öncüllü) kıyas
- 4- Kıyas-ı müsâvât (Eşitlik Kıyası)
- 5- İstikrâ (Tümevarım)
- 6- Temsîl (Analoji)

İslâm mantıkçıları, Kıyas’a tabi olanlar arasında saydıkları istikrâ ve temsîl’e fazla önem vermemişler, kıyas konusunda olduğu gibi tafsilatlı bir şekilde ele almamışlar, sadece onların ne olduklarını belirtmişlerdir.

İstikrâ; istikrâ-i tam (tam tümevarım) ve istikrâ-i nâkıs (eksik tümevarım) ve diye İslâm mantıkçıları tarafından, ikiye ayrılmıştır.

1- İstikrâ-i tam (tam tümevarım); bir tümelin bölümlerinin hepsini nazarı dikkate alarak o tümele varmaktır. Yani bir bütünü meydana getiren parçalarının hepsini inceleyerek, o bütün veya sınıf hakkında hüküm vermektir. Tam tümevarım kesin bilgi verir ve “kıyas-ı mukassim” kabilinden sayılmıştır.

2- İstikrâ-i nâkıs (eksik tümevarım) ise; bir tümelin bazı bölümlerini nazarı dikkate alarak o tümele varmaktır. Yani bir bütünü meydana getiren parçaların hepsine değil de, bir kısmına dayanarak o bütün hakkında hüküm vermektir.

Eksik tümevarımda, zikredilmeyen herhangi bir durumun zikredilen durumun tersi olma ihtimali de vardır. Bu nedenle tümevarım “kesinlik” değil, “zann” ifade eder, yani kesin bilgi (yakîn) vermez, ancak zannî bilgi verebilir. Zîra, bu tür kıyasların sonucu ne tamdır, ne de zorunludur. Tam değildir, zirâ tabiattaki tüm bireyleri veya fertleri yoklamak veya saymak fiilen mümkün değildir; zorunlu değildir, çünkü, aksi düşünülebilmektedir.

Temsîl (analoji), günlük konuşmalarda, tabiat (doğa) bilimlerinde ve sosyal bilimlerde çok sık kullanılan bir akıl yürütme şeklidir.

İslâm mantıkçılarına göre temsîl “bir akıl yürütme yolu olarak, iki şey arasındaki benzerliğe dayanarak, birisi hakkında verilen bir hükmü, bu benzerlikten dolayı diğeri hakkında da vermektir.” Temsîl, “zihnin özelden/tikelden özele/tikele yürüyüşüdür”.

İslâm mantıkçılarına göre temsîl, yakîni elde etmede yetersizdir, zannî sonuç verir. Şöyle ki; temsîlde öncüllerle sonuç arasında zorunlu bir bağ yoktur. Öncüllerin doğruluğu sonucun doğruluğu için ihtimal sağlamakta, fakat sonucu isbâtlamaya yetmemektedir. Çünkü iki şeyin bir konuda birbirlerine benzemeleri bütün şeylerde birbirlerine benzemelerini gerektirmez. Bu nedenle temsîl ile verilen hüküm, dâimâ muhtemel olarak kalır, zorunluluğu gerektirmez. Bununla birlikte temsîlde ortak

zelliklerin sayısı ne kadar çok olursa, sonucun doğru olma ihtimali de o kadar fazla olur.

İslâm hukûkunda temsîle (analojiye) “kıyas-ı fikhî” denmektedir. Temsîl fıkıhta çok kullanılan bir akılyürütme yoludur. Fakat mantıkçılar bunu mantıkî kıyastan saymamışlardır.

Tezimizi noktalamadan önce şu hususu tekrar belirtmek istiyoruz. Biz bu çalışmamızda, ilk dönem İslâm mantıkçılarından Fârâbî, İbn Sînâ ve Gazâlî’nin; daha sonraki mantıkçılardan ise Ebherî, Urmevî Kazvînî, Kutbuddin Râzî ve Taftazânî’nin en çok rağbet görüp de klasikleşen eserleri çerçevesinde, kıyas anlayışlarını ortaya koymaya çalıştık. Ancak bu çalışmayla yetinilmeyip her bir mantıkçı için müstakil başka çalışmaların da yapılması gerektiği kanaatindeyiz.

BİBLİYOGRAFYA

- Açıkgenç, Alparslan, Şerh-i İsagoci Tercümesi, Basılmamış Mezuniyet Tezi, Ankara 1974
- Ahderî, Abdurrahman, es-Süllem (el-Mantiku'l-Munazzam içinde), Mısır tarihsiz, 2. Baskı,
- Ahmed Cevdet Paşa, Mi'yâr-ı Sedâd, İstanbul 1293
- Akkanat, Hasan, Kadı Sırâceddin el-Ürmevî ve Metâliu'l-Envâr, Tahkik, Çeviri, İnceleme, 3. Cilt: İnceleme, Basılmamış Doktora.Tezi, Ankara 2006
- Ali Sedâd, Mîzânu'l-Ukûl fî'l-Mantık ve'l-Usûl, İstanbul 1303
- Aristoteles, Metafizik, çev. Ahmet Arslan, İstanbul 1996
- _____, Organon III, Birinci Analitikler, çev. H. Ragıp Atademir, MEB Yayınları, İstanbul 1996
- _____, Organon IV, İkinci Analitikler, çev. H. Ragıp Atademir, MEB Yayınları, İstanbul 1996
- _____, Organon V, Topikler, çev. H. Ragıp Atademir, MEB Yayınları, İstanbul 1996
- Aster, Ernst von, Bilgi Teorisi ve Mantık, çev. Macit Gökberk, Sosyal Yayınlar, 3. Basım, İstanbul 1994
- Atademir, Hamdi Ragıp, Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı, AÜİF Yayınları, No: 124, Ankara 1974
- Bertrand, Alexis, Felsefe-i İlmiyye, çev. Salih Zeki, İstanbul 1333
- Bingöl, Abdülkuddüs, Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı, MEB Yayınları, İstanbul 1993
- Bolay, Süleyman Hayri, Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü, Akçağ Yayınları, Ankara 1996, 6. Baskı
- Cevizci, Ahmet, Felsefe Sözlüğü, Ankara 1997
- Cohen, Morris R, and Nagel, Ernest, An Introduction to Logic and Scientific Method, New York 1934

- Copi, Irving, Introduction to Logic, New York 1961, Second Edition
- Creighton, James Edwin, An Introductory Logic, London 1919
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerif, et-Ta'rîfât, İstanbul 1253
- Çaldak, Hüseyin, Necmeddin Ali b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvînî'nin Hayatı, Eserleri ve Mantıktaki Yeri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1998
- Çankı, Mustafa Namık Büyük Felsefe Lügatı, C. II, İstanbul 1954
- Çapak, İbrahim, Gazâlî'nin Mantık Anlayışı, Elis Yayınları, Ankara 2005
- Çüçen, A. Kadir, Klasik Mantık (Mantığa Giriş), Asa Yayınları, Bursa 2004
- Demenhûrî, Ahmed, Risâletün fi'l-Mantık (Îzahu'l-Mubhem fi Meâni's-Süllem), Beyrut h.1417, m.1996
- Dumitriu, Anton, History of Logic, Vol. 1, Kent 1977
- Ebherî, Esîrüddin Mufaddal b. Ömer, Îsâğûcî, Vezirhânî Matbaası, 1287
- _____, Îsâğûcî (Mantığa Giriş), Metin-çeviri-inceleme: Hüseyin Sarioğlu, İz Yayıncılık, İstanbul 1998
- _____, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahrîri'd-Dekâik, Tenkildi Metin ve İnceleme: Hüseyin Sarioğlu İstanbul 1998
- Emiroğlu, İbrahim, Klasik Mantığa Giriş, Elis Yayınları, Ankara 2004
- _____, Mantık Yanlışıları, Elis Yayınları, Ankara 2004
- Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed, et-Tavti'atu fi'l-Mantık (Mantığa Başlangıç), çev. Mübahat Türker Küyel, AKM yay., Sayı 1, Ankara 1990
- _____, İhsâ'ül Ulûm (İlimlerin Sayımı), MEB Yayınları, İstanbul 1990
- _____, Kitâbu'l-Kıyâs, II, (el-Mantık inde'l-Fârâbî içinde), thk. Refik el-Acem, Beyrut, ss. 11-64
- _____, Kitâbu'l-Kıyâsi's-Sağîr, (Küçük Kıyas Kitabı), çev. Mübahat Türker Küyel, AKM yay., Sayı 1, Ankara 1990
- _____, ala Metni Îsâğûcî (Şerh-i Îsâğûcî), Matbaati Osmaniye 1309

- Gazâlî, Ebu Hâmid, Düşünmede Doğru Yöntem (Mihakk ün-Nazar), çev. Ahmet Kayacık, Ahsen Yayınları, İstanbul 2002
- _____, el-Kıstâsu'l-Mustakîm, Mısır h.1318, m.1900
- _____, el-Mustasfa, I (İslam Hukûkunda Deliller ve Yorum Metodolojisi), çev. Yunus Apaydın, Rey Yayıncılık, Kayseri 1994
- _____, Felsefenin Temel İlkeleri (Makâsıdu'l-Felâsife), çev. Cemaleddin Erdemci, Vadi Yayınları, Ankara 2001
- _____, Makâsıdu'l-Felâsife, thk. Süleyman Dünya, Kahire 1961
- _____, Mi'yâru'l-İlm fî Fenni'l-Mantık, nşr. Muhyiddîn Sabrî el-Kürdî, Mısır h.1329
- _____, Mihakku'n-Nazar, thk. Refik el-Acem, Beyrut 1994
- Gelenbevî, İsmail, el-Burhân (Abdünnâfi tercümesi), İstanbul 1297
- _____, eş-Şerh alâ İsâğocî, Matbaati Sultaniye 1283
- _____, İsmail, Kıyas Risalesi, İstanbul 1297
- Grünberg, Teo-Onart, Adnan-Grünberg, David-Turan, Halil, Mantık Terimleri Sözlüğü, 3. Basım, Metu Yayınları, Ankara 2003
- el-Habîsî, eş-Şerh ale't-Tehzîb (Tecdîdü İlmi'l-Mantık içinde), Tarihsiz, 3. Baskı
- Hasırcı, Nazım, John Stuart Mill'in Tümevarım Anlayışı, Basılmamış Doktora Tezi Ankara 2005
- İbn Sînâ, Ebu Ali, el-İşârât ve't-Tenbîhât, thk. Süleyman Dünya, Beyrut h.1413, m.1992
- _____, el-Mûcezû's-Sağîr fî'l-Mantık, çev. Ali Durusoy, MÜİF Dergisi, Sayı 13-14-15, 1995-1996-1997, İstanbul 1997
- _____, en-Necât, thk. Muhyiddin Sabrî el-Kurdî, Mısır, 2. Baskı, h.1358, m.1938
- _____, eş-Şifâ IV, el-Mantık, el-Kıyas, Mukaddime: İbrahim Madkur, Kahire h.1383 m.1964
- _____, Uyûnul-Hikme (Risaleler), Notlar ve Çeviri: Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbaçoğlu, Kitâbiyât, Ankara 2004

- İsmail Fennî (Ertuğrul), Lügatçe-i Felsefe, İstanbul h.1341
- İzmirli, İsmail Hakkı, Felsefe Dersleri, Dersaadet Matbaası, İstanbul, h.1330
- Kaya, Mahmut, İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi, Ekin Yayınları, İstanbul 1983
- Kazvînî, Necmuddin Ali b. Ömer el-Kâtibî, er-Risâletü’ş-Şemsiyye fi’l-Kavâidi’l-Mantıkıyye, (Kum, trhsz) ve (Osmaniye Matbaası 1319)
- Kindî, “Aristoteles’in Kitaplarının Sayısı Üzerine”, Felsefi Risaleler, çev. Mahmut Kaya, İz Yayıncılık, İstanbul 1994
- Kneale, William, & Kneale, Martha, The Development of Logic, New York, 1988
- Kömürcü, Kamil, Esîrüddin el-Ebherî’nin Kıyas Anlayışı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004
- Lachelier, Jules, Tümevarımın Temeli Hakkında, çev. H. Ragıp Atademir, İstanbul 1986
- el-Melevî, eş-Şerh ale’s-Süllem, (el-Mantıku’l-Munazzam içinde), Tarihsiz, 2. Baskı
- Mûsâ İbn Meymûn, Mantık Terimleri Risalesi, çev. Mubahat Türker-Küyel, AÜ DTCF Dergisi, Cilt XVIII, Sayı, 1-2, Ocak-Haziran 1960
- el-Muzaffer, Muhammed Rıza, el-Mantık, C. II, Beyrut, h.1400, m.1980
- en-Neşşâr, Ali Sami, Menâhicu’l Bahs inde Müfekkiri’l-İslam, İskenderiye h.1367, m.1947
- Nicod, Jean, Tümevarımın Mantıksal Temeli, çev. Tahir Yaren, İlâhiyât Yayınları, Ankara 2003
- Öner, Necati, Klasik Mantık, AÜİF Yayınları, No: 191, Ankara 1991, 6. Baskı
- _____, Tanzimattan Sonra Türkiyede İlim ve Mantık Anlayışı, AÜİF. Yayınları, LXXIV, Ankara 1967
- Özlem, Doğan, Mantık Klasik/Sembolik Mantık, Mantık Felsefesi, İnkılâp Yayanları, İstanbul 1999, 6. Baskı
- Ross, W. David, Aristoteles, çevirenler: Ahmet. Arslan, İhsan Oktay Anar, Özcan (Yalçın) Kavasoglu, Zerrin Kurtoğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002

- es-Sadr, Muhammed Bâkır, el-Üsûsü'l-Mantıkıyye li'l-İstikrâ, Beyrut, h.1406, m.1986,
- eş-Şâmî, Muhammed es-Seyyid, Dirâsâtun fî İlmi'l-Mantık-el-Kıyas, h.1389, m.1960
- Taftazânî, Sadeddin Mes'ud b. Ömer, Tehzîbu'l-Mantık (Tecdidü İlmi'l-Mantık içinde),
Kahire tarihsiz, 3. baskı
- et-Tahtânî, Kutbuddin Râzî, Levâmiu'l-Esrâr fî Şerhi Metâliu'l-Envâr, İstanbul 1277 ve
1303 bsk.
- _____, Tahrîru'l-Kavâidi'-Mantıkıyye fî Şerhi Risâleti's-Şemsiyye, (Kum,
trhsz.) ve (Osmaniye Matbaası, 1319)
- Taylan, Necip, Gazzâli'nin Düşünce Sisteminin Temelleri, MÜİF Vakfı Yayınları, No:
34, İstanbul 1994, 2. Basım
- _____, Mantık Tarihçesi-Problemleri, MÜİF Vakfı Yayınları, No: 127, İstanbul
1996
- Ural, Şafak, Temel Mantık, Çantay Kitabevi, İstanbul 1995, 2. Baskı,
- Urmevî, Ebu's- Senâ Siracuddin Mahmud b. Ebî Bekr, Metâliu'l-Envâr, İstanbul 1277
ve 1303 bsk.
- Ülken, Hilmi Ziya, Mantık Tarihi, İstanbul 1942
- Yaren, Tahir, İbn Sînâ Mantığına Giriş, İlâhiyat Yayınları, Ankara 2003
- _____, Kıyasların Yapısı, İlâhiyat Yayınları, Ankara 2003
- Yıldırım, Cemal, Mantık Doğru Düşünme Yöntemi, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999, 3.
Basım

Tezde Kullanılan Ansiklopedi Maddesi ve Makaleler:

Atay, Hüseyin, “Mantıktaki Kıyasın Dördüncü Şekline Dair”, AÜİF Dergisi, Cilt XVI, Yıl, 1968, ss. 35-66.

Bingöl, Abdülkuddüs, “İhvanü’s-Safa Risalelerinden Mantık Konuları”, Türkiye I. Felsefe Mantık Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Yayına Hazırlayan, Kenan Gürsoy, Alparslan Açıkgenç, Ülke Yayınları, Ankara 1996, ss. 104-112.

_____, “Semerkandî’nin Kıstas’ında Kıyas Teorisi”, Felsefe Dünyası, Sayı 20, Bahar, 1996, ss. 10-33

Çapak, İbrahim, “Gazâlî’ye Göre Kıyas Şekilleri ve Kıyas’ın Kur’an’a Uygulanması”, İslâm Felsefesinin Sorunları, Elis Yayınları, Ankara 2003, ss. 233-255.

Durusoy, Ali, “Gazâlî’de Mantık Biliminin Yeri”, (Bildiri), İslâmî Araştırmalar, Gazâlî Özel Sayısı, Cilt 13, Sayı 3-4, 2000, ss. 303-320.

_____, “İbn Sînâ’nın Klâsik Mantığa Katkıları”, İslâm Felsefesinin Sorunları, Elis Yayınları, Ankara 2003, ss. 181-193.

_____, “Kıyas” maddesi, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 25, Ankara 2002, ss. 525-529.

Eralp, H. Vehbi, “Leibniz’in Kıyas Teorisi”, Felsefe Arkivi, Cilt II, Sayı 2, İstanbul 1947, ss. 65-75.

Öner, Necati, “Biçimsel Doğruluk” Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı. 9, Ankara, Ekim 1993, ss. 2-7.

Yaren, Tahir, “İbn Sînâ’da Delil, Alâmet ve Firâset Kelimeleri Üzerine Bir Açıklama” Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî, ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 9-12 Eylül 1985, Ankara 1990, ss. 235-2

ÖZET

İmamoglugil, Halil, İlk Dönem İslâm Mantıkçılarında Kıyas, Doktora Tezi, Danışman: Doç. Dr. İsmail Köz, 257s.

Bu tezde ilk dönem İslâm mantıkçılarının kıyas anlayışını inceledim. Tez, giriş, üç bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir.

Girişte; kısaca akılyürütme, akılyürütme çeşitleri ve kıyas teorisini ele aldım. Klasik mantık akılyürütmede esas olarak kıyası alır. Asıl amaç kıyası incelemektir. Diğer iki akılyürütme şekli olan tümevarım ve analoji klasik mantıkçıların fazla önem verdikleri konular değildir.

Birinci bölümde; kıyasın tanımı ve tahlili üzerinde durdum. İslâm mantıkçıları kıyas tanımında Aristoteles geleneğine bağlı kalmışlardır.

İkinci bölümde; kıyasın çeşitlerini ve şekillerini inceledim. İslâm mantıkçıları kıyasları şeklen iki kısımda ele alırlar. Kıyasları içerisinde bulundurduğu önermelerin sayısına göre önce “basit ve bileşik”, sonra da önermelerin çeşidine göre “iktiranî ve istisnâî” diye tekrar ikiye ayırırlar.

Üçüncü bölümde; kıyasa dâhil olan konuları araştırdım. İslâm mantıkçıları bu konulardan istikrâ ve temsile fazla önem vermemişler, yalnızca ne olduklarını belirtmekle yetinmişlerdir.

Sonuçta; tez bölümlerindeki ana fikirleri özetledim. İslâm mantıkçılarının kıyas konusundaki farklı görüşlerine dikkat çektim.

ABSTRACT

İmamoğlugil, Halil, The Syllogism in the Early Muslim Logicians, Ph. D., Advisor: Assoc. Prof. İsmail Köz, 257 pp.

In this thesis, the early Muslim logicians' understanding of syllogism has been investigated. The thesis consists of an introduction, three chapters and a conclusion.

In the introduction, a brief summary of inference, sorts of inference and the theory of syllogism have been given. The classical logic has based mainly on syllogism in inference. Here the main target is to research the syllogism. The induction and analogy, other two ways of inference, are the matters to which the classical logicians have not given much importance.

In the first chapter, the definition of syllogism and its analysis have been examined. While defining the syllogism, Muslim scholars followed the Aristotelian tradition.

In the second chapter, the sorts and forms of syllogism have been studied. In terms of form, Muslim logicians dealt with the syllogism under the two parts. They first divided the syllogism in accordance with the numbers of propositions they included into two parts as "simple and compound syllogisms" and in accordance with the sorts of propositions as "certain and selective ones" respectively.

In the third chapter, the matters connected with syllogism have been dealt with. Among these matters Muslim logicians did not pay much attention to the deduction and analogy. Rather they merely explained their meanings.

In the conclusion, the main ideas have been summarized and various opinions of Muslim logicians have been drawn attention to.